Utrecht University Library
Partner in Science
Universiteit Utrecht

Flehite : historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken 2004

https://hdl.handle.net/1874/33739

Flehite

INzage
exemplaar

auto's uit binnenstad (a.u.b.)

HISTORISCH JAARBOEK
VOOR AMERSFOORT
EN OMSTREKEN 2004

Rabobank

Flehite

HISTORISCH JAARBOEK VOOR AMERSFOORT EN OMSTREKEN 2004

V

UITGEVERIJ BEKKING AMERSFOORT

Flehite

HISTORISCH JAARBOEK VOOR AMERSFOORT EN OMSTREKEN
verschijnt onder auspiciën van de Stichting Museum Flehite en de Oudheidkundige Vereniging Flehite in samenwerking met de Gemeentelijke Archiefdienst Amersfoort, het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg en de Gemeentelijke Archeologische Dienst

Redactie

Dr. J. Ayolt Brongers (voorzitter)
Dr. Paul Brusse
Dr. Ludo Jongen (eindredactie)
Dr. Fred van Kan
Drs. R.M. Kemperink
Drs. Gerard Raven (redactiesecretaris)
Drs. Francien Snieder

Redactieadres
Museum Flehite Amersfoort, t.a.v. Gerard Raven, 't Zand 14,
3811 GC Amersfoort. tel.: 033-2471104; fax: 033-4630254;
e-mail: g.raven@museumflehite.nl

Afbeelding omslag:
Plakkaat tegen de West-Oost doorbraak in de Amersfoortse binnenstad (zie: pp. 28-29) uitgaand van TABAK (collectie J.A. Brongers).

© 2004 Oudheidkundige Vereniging Flehite

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Oudheidkundige Vereniging Flehite.

ISBN 90 6109 5700

Inhoud

De jaren 60: Ook in Amersfoort een omwenteling 8
- Bij wijze van inleiding (*Ludo Jongen*) 8
- De teloorgang van de nijverheid in Amersfoort. De jaren 60 als breekpunt. Maar in welke eeuw? (*Paul Brusse*) 12
- "Wij hebben er TABAK van!" Bestuurlijke ambitie en politieke opwinding tussen 1950 en 1975 (*Addy Schuurman*) 20
- De dominee van Amersfoort. Religie in de Keistad tijdens de jaren 60 (*James C. Kennedy*) 37
- John Mayall in Amersfoort (*Arie Keijzer*) 50

Het oudste stenen huis van Amersfoort (of de oudste stenen in een Amersfoorts huis). De bouwgeschiedenis van het huis Hof 39 door *Albert van Engelenhoven* 55

De stadsplattegronden van Amersfoort door *J.-M.A.W. Morel* 84

In memoriam mevrouw L. van Hoorn-Koster *door B.G.J. Elias* 129

Kroniek
- Monumentenzorg in 2003 *door Max Cramer, Albert van Engelenhoven, Sandra Hovens en Jaap Vernhout* 131
- Van spieker tot stadsmuur *door Francien Snieder* 145

Literatuuroverzicht *door Fred van Kan* 150

Recensies
- Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel: *Kamp Amersfoort* (Kees Ribbens) 154
- C. van den Braber: *Gezicht op Amersfoort van Matthias Withoos* (Gerard Raven) 157

Over de auteurs 159

Erratum 160

De jaren 60: Ook in Amersfoort een omwenteling

Op 24 januari 2004 begaven zo'n 75 mensen zich door een druilerige regen naar de Sint-Aagtenkapel aan 't Zand in Amersfoort. De Oudheidkundige Vereniging Flehite organiseerde daar ter gelegenheid van haar 125-jarig bestaan een symposium over de woelige jaren 60.

Vier sprekers belichtten elk één facet van de veranderingen die zich tussen 1960 en 1970 in Amersfoort voltrokken. Vóór de middagpauze werd de schijnwerper gericht op de economische en politieke ontwikkelingen: Paul Brusse nam de economische veranderingen voor zijn rekening, waarna Addy Schuurman het politieke leven onder de loupe nam. Na de lunch werden de culturele ontwikkelingen belicht: James Kennedy sprak gloedvol over het wel en wee binnen de Amersfoortse kerken; Arie Keijzer bracht ten slotte de muzikale ontwikkelingen voor het voetlicht.

Die vier lezingen worden hier in bewerkte vorm en van noten voorzien aangeboden. De teksten worden voorafgegaan door wat losse overpeinzingen over dat veel bewogen decennium.

Bij wijze van inleiding

door LUDO JONGEN

Na de bevrijding werd in ons land de wederopbouw krachtig ter hand genomen. Zo snel mogelijk moest alles weer normaal worden. De draad die men op 10 mei 1940 noodgedwongen had laten vallen, moest worden opgenomen. In de volgende tien, vijftien jaar werd er druk gerestaureerd.

Natuurlijk waren er tegenslagen. "We" verloren Indië in 1949 (en in 1962 ook nog eens Nieuw-Guinea). Op 31 januari 1953 brak de zee door de dijken van de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden: het hele gebied stroomde onder, honderden mensen kwamen om. De Zeeuwse wapenspreuk indachtig (*Luctor et emergo*: ik worstel en kom boven) werd met dubbele energie de schade hersteld.

De jaren 50 kabbelden rustig voort. Alles was weer als vanouds: vader ging 's ochtends op de fiets naar zijn werk, de kinderen gingen fris gewassen en gestreken naar school en moeder maakte het huis aan kant. Om met een kleine variant Nescio (*Dichtertje*) te citeren: "Met vaderlijk welgevallen zag God op [dit landje] neer."

Was er dan niets veranderd? Jawel, vanwege de woningnood werden bij veel steden nieuwbouwwijken uit de grond gestampt. Werd vóór de "oorlog" vrijwel uitsluitend laagbouw neergezet, nu verrezen overal flats. Amerikaanse toestanden.

Onze bevrijders hielden in Duitsland een grote troepenmacht op de been om het rooie, Russische gevaar het hoofd te kunnen bieden. Amerikaanse soldaten vonden de West-Europese muziek slap, zo niet slaapverwekkend. In Nederland bepaalden bijvoorbeeld Eddy Christiani, de Zangeres zonder naam en de Skymasters de muzikale smaak. Nee, voor echte muziek moest je in de States zijn: jazz, rhythm & blues en rock 'n' roll. In de Nieuwe Wereld streden radiostations om de gunst van de luisteraars; elke soort muziek had zijn eigen zenders. In Europa misten de Amerikanen hun muziek. Dus moesten de legerbases zelf zorgen voor het muzikale vertier. Met een goede radio konden ook anderen deze programma's oppikken. In de jaren 50 begon Radio Luxemburg soortgelijke uitzendingen te verzorgen. En daarmee werd de Europese jeugd bestookt met Amerikaanse muziek. Ook in Nederland, mede omdat Radio Luxemburg via de de draadomroep te beluisteren viel.

Ouderen beschouwden de muziek van Bill Haley, van Jerry Lee Lewis, van Little Richard en van Elvis Presley, de ongekroonde koning van de rock 'n' roll, als herrie. Ook de jazz werd slechts door een kleine elite op prijs gesteld. Nee, de ouderen hielden het bij Franse chansons (Edith Piaff) en Duitse "schlagers" (Freddy: *Junge, komm bald wieder*). De jeugd daarentegen had er wel oren naar: die probeerde die Amerikaanse muziek te imiteren. In garages en kelders oefenden wekelijks vele bandjes. De meeste hebben hun oefenruimtes nimmer verlaten, maar soms brak een groep door. Dat lukte bijvoorbeeld Peter en zijn Rockets in 1959 met *Kom van dat dak af*, het eerste, onvervalst Nederlandstalige rock 'n' roll-liedje.

De echte doorbraak in de muziek kwam in 1963. In dat jaar brachten The Beatles een serie plaatjes uit waarmee ze de hitparades bestormden: *From Me To You, Please, Please Me, I Wanna Hold Your Hand en* uiteraard *She Loves You*. In het kielzog van The Beatles grepen andere Britse groepen hun kans, zoals The Rolling Stones, The Animals en The Yardsbirds. Al die groepen beweerden terug te keren naar wortels van die muziek: de rauwe rhythm & blues van Muddy Waters, B.B. King en Chuck Berry. Met de

komst van het piratenschip Veronica kregen ook Nederlandse beatgroepen een kans: Motions, Q65, The Golden Earrings, Outsiders en Cuby & the Blizzards.

Hadden de ouderen in de jaren 50 de tienermuziek schouderophalend gedoogd, nu waren de afkeurende geluiden niet van de lucht. Want die jongens droegen lange haren! Schande! Had Paulus niet beweerd "Leert de natuur zelf u niet, dat het voor een man oneer is het haar lang te dragen?" (1 *Korintiërs* 11,14)? Haren en bij uitbreiding het hele uiterlijk van jongemannen wijzigde zich in een mum van tijd. De colbertjes werden vervangen door truien en stropdassen waren al "uit" lang vóór prins Claus hem demonstratief afdeed. En bij de meisjes waren schoenen met plateauzolen, minirokjes en India-kleding in de mode. Als de jeugd al niet aan de hasj was, dan stonk het overal naar wierook.

De revolutie in de jeugdcultuur leek als een donderslag bij heldere hemel te zijn gekomen. Wie veertig jaar later terugkijkt, ziet dat er ook andere signalen waren van op til zijnde veranderingen.

In de rooms-katholieke kerk was Pius XII (1939-1958) opgevolgd door een "tussenpaus". De boerenkardinaal Angelo Giuseppe Roncalli ontpopte zich als paus Johannes XXIII tot een ware vernieuwer. Hij wilde het geloof weer naar de mensen brengen. Hij wilde discussiëren, niet alleen met zijn geloofsgenoten, maar ook met andersdenkenden. De naam van deze beminnelijke paus is onverbrekelijk verbonden met het Tweede Vaticaanse Concilie dat op 11 oktober 1962 in de Sint-Pieter werd geopend. Het was Johannes XXIII niet gegeven zijn werk te voltooien. Zijn opvolger, Paulus VI (1963-1978), zette het werk voort. Inmiddels waarde een nieuwe geest door rooms-katholiek Nederland. De liturgie werd niet meer in het Latijn gehouden, maar in het Nederlands.

De bezetting van het Maagdenhuis in mei 1969 vormde een hoogtepunt in het studentenprotest. Niet alleen in Nederland maar in alle grote universiteitssteden gingen studenten de straat op om beter en vooral maatschappelijk relevant onderwijs te eisen. Daarvóór was echter al een begin gemaakt met de vernieuwing van het middelbaar onderwijs. In de zomer van 1962 had de KVP-minister Cals zijn Mammoetwet (officieel: Wet tot regulering van het Voortgezet Onderwijs) door de Kamer geloodst. Vanaf augustus/september 1968 werd voor alle middelbarescholieren een brugklas ingevoerd. De (M)ULO [(Meer) Uitgebreid Lager Onderwijs], de MMS [Middelbare Meisjes School] en de HBS [Hogere Burger School] verdwenen en maakten plaats voor MAVO, HAVO en Atheneum (met of zonder Latijn). Alleen het Gymnasium bleef bestaan, zij het dat ook dat schooltype enkele concessies moest doen.

Ook de politiek ontkwam niet aan vernieuwingen. Er kwamen nieuwe politieke partijen. Naast de overduidelijke protestbewegingen als de Boerenpartij van Boer Koekoek die vanaf 1963 in de Tweede Kamer vertegenwoordigd was, werden de socialistische kameraden bevangen door een nieuw élan. Hans van den Doel en Han Lammers publicerden *Tien over rood* (1966) waarmee een nieuwe koers werd uitgestippeld voor de PvdA. Daarbij heeft de anarchistische protestbeweging van Roel van Duyn ongetwijfeld een rol gespeeld. Provo's en later de Kabouters van de Oranje Vrijstaat schudden met ludieke aksies iedereen wakker. Uit onvrede met de gangbare politieke partijen ontstond ook D'66, een links-liberale beweging die de kiezers meer bij de politiek wilde betrekken.

In het kielzog van al deze activiteiten begonnen ook de vrouwen zich te roeren. Dankzij de pil kon de vrouw genieten van seks zonder de angst voor zwangerschap. Joke Smit publiceerde in 1967 in *De gids* haar baanbrekende artikel "Het onbehagen bij de vrouw". De oprichting van de beweging "Man vrouw maatschappij" (1968) was daarvan een direct gevolg. De tweede feministische golf was een feit. Emancipatie werd het sleutelwoord. Vrouwen eisten meer rechten, ze wilden weg van het aanrecht en een gewone (betaalde) baan hebben, met hetzelfde salaris als hun mannelijke collegae. Vrouwen wensten geen slaven van hun echtgenoten te zijn. In 1967 trad de wet in werking waarbij gehuwde vrouwen zelfstandig, dus zonder akkoordverklaring van de echtgenoot, financiële transacties mochten doen. De actie "Baas in eigen buik" van de Dolle Mina's uit 1970 zette die lijn in feite voort.

Wie een aantal jaren uit de geschiedenis licht, ontkomt niet aan vervorming. De geschiedenis is een continuüm: men kan er niet zo maar een stuk uitsnijden. Sommige ontwikkelingen waren al gaande, andere worden pas later met succes bekroond. Dat geldt ook voor de jaren 60. Het bovengeschetste beeld beoogt niet meer dan een impressie te geven van wat zich in die periode allemaal heeft voorgedaan in Nederland. Binnen dat geheel neemt de stad Amersfoort een eigen plaats in.

Amersfoort, Sint-Elisabeth-van-Portugal MMIV

De teloorgang van de nijverheid in Amersfoort

De jaren 60 als breekpunt. Maar in welke eeuw?

door PAUL BRUSSE

De jaren 60 van de 20ste eeuw staan symbool voor grote veranderingen. Op cultureel, op politiek en ook op economisch terrein leken de ontwikkelingen in een stroomversnelling te raken. Of dat werkelijk zo was, zullen historici de komende tijd moeten uitmaken, maar op economisch terrein zijn sommige veranderingen in ieder geval met enkele cijfers zichtbaar te maken. Om te laten zien dat de jaren 60 inderdaad een breekpunt vormen, moeten ook de cijfers van daarvóór gegeven worden. Twee eeuwen geleden had iets meer dan een kwart van de beroepsbevolking in Nederland werk in de nijverheid gevonden. In 1849 werkte 31% van de beroepsbevolking in deze sector, een halve eeuw later was dat een weinig hoger, maar in 1930 lag het percentage op 40. In 1960 werkte ongeveer 45% van de beroepsbevolking in de nijverheid en industrie.

De toenemende betekenis van de nijverheid hield vooral verband met de industrialisatie, dat wil zeggen de opkomst van de fabrieksmatige productie. Dit was een langdurig proces. De industrialisatie begon direct na 1860, maar beperkte zich aanvankelijk tot enkele bedrijfstakken, zoals de textielnijverheid in Twente en Brabant. Daar kwamen grote textielfabrieken te staan, waarin de werktuigen op stoomkracht dreven. Met de introductie van de electro- en benzinemotor, zo rond de eeuwwisseling, konden ook de kleinere bedrijven mechaniseren en dat gaf een nieuw impuls aan het industrialisatieproces. De industriële productie groeide sterker dan de economie als geheel. In de jaren 30 tot 50 vertraagde de industriële groei, maar na 1950 trad hierin een duidelijke versnelling op, die echter na 1960 al weer afnam. Vanaf de jaren 70 groeide de industriële productie zelfs minder snel dan de Nederlandse economie als geheel.

Vanaf de jaren 60 ging het dus minder goed met de industrie, hetgeen ook tot uitdrukking komt in een relatieve afname van het aantal werknemers in de industrie. Begin jaren 80 was het aandeel van de beroepsbevolking in de nijverheid en industrie met 30% al weer een stuk lager dan in 1960 en aan het einde van de eeuw was iets minder dan een kwart van de beroepsbeoefenaars werkzaam in deze economische sector.

Verhoudingsgewijs is de beroepsbevolking in de industrie de laatste veertig jaar van de vorige eeuw dramatisch afgenomen. De voornaamste oorzaak voor deze neergang was de verslechterende internationale concurrentiepositie van Nederland. Vooral de hoge lonen speelden de industrie parten, waardoor eerst de arbeidsintensieve industrie, zoals de textielindustrie ter ziele ging.[1]

Het aantal mensen dat werkzaam is in de dienstverlening groeide daarentegen van 44% naar 72%. Bijna drievierde van de Nederlandse beroepsbevolking werkt tegenwoordig in de dienstensector. Dat is te zien aan de kantoorparken die overal de grond uit zijn gestampt en nog steeds uit de grond gestampt worden. In Enschede, ooit een van de belangrijkste industriesteden van Nederland, met name de textielindustrie was daar zeer belangrijk, is nauwelijks nog iets over van het industriële verleden. In Tilburg een andere belangrijke industriestad van weleer, waar het aantal werknemers in de textielnijverheid vanaf de jaren 60 razendsnel afnam, herinnert alleen nog een prachtig textielmuseum aan dit industrieel verleden. De teruggang gaat zó snel, de afbraak van de grauwe fabrieksgebouwen gebeurt zó rigoureus, dat historici aan de bel hebben getrokken en om clementie hebben gevraagd, want anders gaat ons industrieel erfgoed voor altijd verloren en verdwijnt het tastbare bewijs dat Nederland ooit grote industrieën heeft gehad.

Of Nederland in vergelijking met andere landen een echt industrieel land is geweest, is de vraag, maar veertig jaar geleden was de betekenis van de industrie in Nederland groter dan ooit. Veertig jaar geleden torende de fabriekspijpen hoog boven de vele industriële steden van Nederland uit, werden grote gebieden gehuld in de rook van stinkende fabrieken, werden er vliegtuigen, oceaanstomers, treinstellen en auto's gemaakt. Veertig jaar geleden waren de mijnen nog open en werd er nog echt gewerkt.

Ook in Amersfoort vonden de laatste veertig jaar grote veranderingen plaats. De kale vlakte bij de Eem is daar onder meer het resultaat van. Niet zo lang geleden stonden daar grote fabrieken, onder andere die van Polak Frutal Works, die de meeste Amersfoorters zich nog wel zullen herinneren. Dit bedrijf is dan ook nog niet zo lang weg. Niet iedereen zal dat overigens betreuren, want het bedrijf rook je tot in de wijde omtrek en dat was niet altijd prettig. Anders is dat met de Phoenix-brouwerij, die al veel langer weg is. Het bedrijf was in een prachtig gebouw aan het Smallepad gevestigd. Had dat er nu nog gestaan, dan zou het waarschijnlijk niet afgebroken worden. Ondanks de naam is het bedrijf niet meer uit zijn as herrezen; kantoren zijn ervoor in de plaats gekomen, alleen de naam van het bedrijf is overgebleven.

Vlak naast de grote brouwerij stond de Soplafabriek, de sigarenfabriek, en even verderop de koekjesfabriek van Meursing, bij beide bedrijven werkten honderden mensen. Het bedrijf van Meursing (nu ligt op die plaats een troosteloze parkeerplaats in afwachting van wat gaat komen) was overigens niet de eerste fabriek die daar stond, daarvóór stond er een textielfabriek. Weg zijn al die bedrijven, weg zijn ook de gebouwen waarin ze gevestigd waren. Van de fabrieksgebouwen die er nog staan, heeft een aantal een andere bestemming gekregen, zoals het gebouw van de vleeswarenfabriek van Noack, waar nu de boekhandelaar De Slegte zijn landelijke magazijn van tweedehandsboeken in onder heeft gebracht. Ook het gebouw waar begin jaren 50 Molenaars Nederlandse Automobielfabriek werd gevestigd voor de assemblage van Morris-auto's staat er nog en wordt thans gebruikt door verschillende kleine bedrijfjes. De spoorwegwerkplaats staat er eveneens nog. Maar hoe lang nog? Er wordt naarstig gezocht naar een nieuwe bestemming voor dit gebouw. En dat is goed, want dit en andere fabrieksgebouwen herinneren ons aan een hele andere tijd, al ligt die tijd niet eens zo ver achter ons.[2]

Fabrieken maken sinds de jaren 60 dus plaats voor kantoren. Ook in Amersfoort. Maar in Amersfoort ging het allemaal een beetje anders dan elders in het land. Omdat te kunnen begrijpen, moet men bij het begin beginnen, zeg maar rond 1850. Amersfoort was toen een echte nijverheidstad. Honderden mensen werkten in de textielnijverheid en nog eens honderden in andere bedrijfstakken. Men moet zich hierbij geen grote fabrieken voorstellen; de wevers en andere beroepsbeoefenaars werkten gewoon thuis. Als gevolg van de mechanisatie van de textielnijverheid in Twente ging de textielnijverheid in Amersfoort echter verloren.[3]
Zij trok de gehele nijverheid in haar val mee. Werd overal in het land de nijverheid belangrijker, in Amersfoort nam de betekenis juist af (zie grafiek 1).

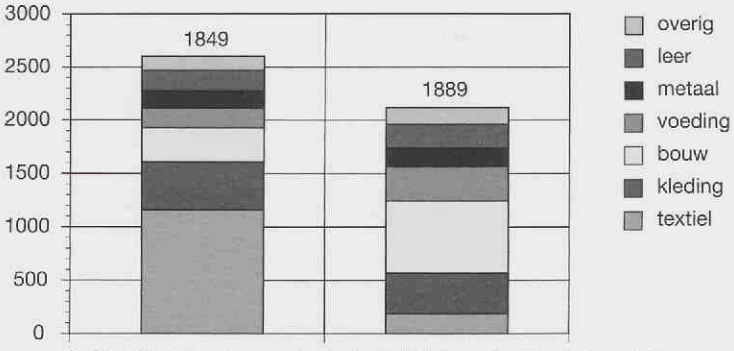

Grafiek 1 Aantal werknemers in de nijverheid in Amersfoort in 1849 en 1889

De stad maakte een moeilijke tijd door. Een lichtpuntje was de aansluiting van Amersfoort op het spoorwegennet. Deze verbinding bracht uiteindelijk weer allerlei bedrijven naar Amersfoort, om te beginnen de brouwerij, die in de jaren 70 van de 19de eeuw in Amersfoort werd gevestigd. In 1904 kwam daar de spoorwegwerkplaats bij. Dat gaf veel werkgelegenheid, al kwamen de eerste werknemers met het bedrijf uit Haarlem mee. De meeste werkgelegenheid werd echter buiten de industrie gerealiseerd, namelijk in de dienstensector. Amersfoort werd namelijk vanwege die goede verbindingen uitverkoren als garnizoenstad, en omdat Amersfoort zich tot een spoorwegknooppunt ontwikkelde, gaf de bedrijfstak verkeer steeds meer werk. Omstreeks 1910, toen Nederland al aardig geïndustrialiseerd was, was Amersfoort een echte dienstenstad. Het gevolg was, dat Amersfoort een relatief welvarende gemeente was geworden, die veel minder te lijden heeft gehad van de crisis in de jaren 30.[4]

Vanaf 1910 kwam industrie toch echt op gang in de stad. De reeds in Amersfoort gevestigde bedrijven groeiden en er kwamen nieuwe ondernemingen naar de stad. Voorbeelden van de eerste groep, waren de spoorwegwerkplaats, waar in 1905 ongeveer 170 mensen werkten en in 1930 450. Eysink, een oud Amersfoorts bedrijf, dat naar verluidt de eerste Nederlandse auto bouwde en in 1886 was begonnen, telde in 1908 vijftig werknemers, in 1930 meer dan het dubbele. Het bedrijf van Wolter aan de Korte Beekstraat, waar Dros in 1906 als vennoot toetrad, telde dat jaar ongeveer 12 medewerkers, had in 1959 350 mensen in dienst. Het sigarenbedrijfje van Houbaer telde in 1909 een paar werknemers, in 1930 niet minder dan 350 mensen. Toen stond het bedrijf bekend als Sopla. Naast dit laatste bedrijf kwamen er nog twee sigarenbedrijven naar Amersfoort, die het redelijk goed deden.

Er kunnen meer van dergelijke snel groeiende bedrijven genoemd worden, zoals de brouwerij en de koekjesfabriek, die trouwens tot 1919 een broodfabriek was. Nieuw waren het bedrijf van Noack. In 1919 in Amersfoort gesticht en begonnen met 14 werknemers. Dat aantal was in 1930 al vertienvoudigd. Nieuw was ook het bedrijf Huijgen en Wessel dat in 1919 werd opgericht. Het telde gelijk 150 werknemers en zou uitgroeien tot de een van de grootste bedrijven van Amersfoort met in de jaren 60 meer dan 1000 werknemers. Toen heette het bedrijf overigens Bronswerk. Nieuw was Erdal, het bedrijf werd in 1937 van Amsterdam overgeplaatst naar Amersfoort. Goednieuwe fabrieksgebouwen werden er neergezet. De gemeente ontving dit bedrijf met open armen, want hoewel Amersfoort de crisis goed doorkwam, was elke werkgever van groot belang. Nieuw was ook de Rooy's Electrische Melange-Inrichting

Amersfoort, of beter bekend als Remia. In 1934 begonnen, kon reeds in 1938 een nieuwe fabriek aan de Isseltse weg neergezet worden.[5]

Amersfoort industrialiseerde eindelijk. De jaren 30 tot 60 kunnen de hoogtij dagen van de Amersfoortse industrie genoemd worden. Dat is met een aantal cijfers te illustreren. Werkten rond 1890 70 mensen bij industriële bedrijven, in 1930 waren dat er 2.400 en in 1963 7.200.[6] Vooral in de bedrijfstakken metaal en voedings- en genotsmiddelen werd de sterkste groei gerealiseerd. Dat was overigens conform de landelijke ontwikkelingen.[7]

Toch bleef Amersfoort ook toen bovenal een dienstenstad. In vergelijking met de nijverheid in veel andere steden bleef deze sector in Amersfoort klein. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een vergelijking van de nijverheid in Amersfoort met die sector in zes andere destijds ongeveer even grote gemeenten, waaronder Hengelo, Deventer en 's-Hertogenbosch. Werkten in deze gemeenten respectievelijk 53, 46 en 43% van de beroepsbevolking in de nijverheid, in Amersfoort lag dat percentage net boven de 30% (grafiek 2). Een vergelijking voor 1930 geeft hetzelfde beeld.[8]

Niettemin was ook in Amersfoort de industriële sector tussen 1930 en 1960 groter dan deze ooit geweest was in de 20ste eeuw. De eerste tekenen van teruggang in Amersfoort waren echter al vóór 1960 te zien. De eerste industriële bedrijven sloten al voor die tijd hun poorten. Die teruggang vond aanvankelijk voornamelijk in één bedrijfstak plaats, namelijk de bedrijfstak voedings- en genotsmiddelen. In de eerste plaats binnen de sigarenindustrie. In 1960 was daar al niets meer van over. De drie grote sigarenbedrijven hadden heel snel het veld moeten ruimen, eerst was het aantal werknemers afgenomen. Ook Remia verdween van het Amersfoortse toneel en verhuisde naar Den Dolder. Een bijzonder bedrijf buiten de bedrijfstak voedings- en genotsmiddelen dat voor Amersfoort verloren ging was Eysink. Het bedrijf dat sinds 1911 aan het Julianaplein was gevestigd ging halverwege de jaren 50 failliet. Het verdwijnen van deze bedrijven had een negatief effect op de Amersfoortse industrie, het aantal werknemers in deze sector nam relatief af. De Amersfoortse ontwikkeling week hiermee af van de nationale ontwikkeling, waar nog een groei te zien was. Toch was er in absolute termen nog steeds sprake van groei in de Amersfoort industrie.

Dat veranderde na 1960. Na 1960 nam het aantal werknemers in de industrie absoluut gezien af. Dat was nog niet eerder gebeurd in de 20ste eeuw. Nog steeds was het vooral de bedrijfstak voedings- en genotmiddelen verantwoordelijk voor deze afname, maar ook in andere bedrijfstakken verminderde de werkgelegenheid. De spoorwegwerkplaats en

Erdal hadden eind jaren 60 veel minder mensen in dienst dan eind jaren 50. Molenaars assemblagefabriek werd in 1963 stopgezet. Bedrijven automatiseerden de productie waardoor langzaam maar zeker minder mensen nodig waren. In 1970 verdween de brouwerij uit Amersfoort en in 1974 werd de Amersfoortse Broodfabriek, een nog niet genoemd bedrijf, overgeplaatst naar Utrecht. Sindsdien is het aantal bedrijfssluitingen alleen maar toegenomen.

Hoe moeten deze ontwikkelingen verklaard worden, zowel de opkomst van de industrie als de neergang? Het is door een combinatie van internationale, nationale en lokale factoren dat de zaken zijn gegaan zoals ze zijn gegaan. De industrialisatie was een internationale ontwikkeling, die in Engeland na 1780 is begonnen en in Nederland, zoals gezegd, na 1860 van start ging. De eerste kennismaking met de industrialisatie viel Amersfoort zeer zwaar, want, zoals ook al gezegd, door de mechanisatie in de textielnijverheid in Twente ging die in Amersfoort failliet. Dat had waarschijnlijk te maken met de relatief hoge lonen in de stad.[9] Honderden textielarbeiders moesten naar ander werk omzien, dat er niet was en dus trokken ze maar weg. De Amersfoortse bevolkinggroei stagneerde in die tijd. In 1850 woonden er ongeveer 12.900 in de stad en in 1875 niet meer dan 13.400.[10]

Een belangrijk impuls kreeg de Nederlandse industrie tijdens de economische opgang van na 1895, die met wat onderbrekingen tot eind jaren 20 aanhield. Toen maakte ook de industrie in Amersfoort een belangrijk opgang mee, want de hoogte van de lonen in Amersfoort vormde toen minder een belemmering. Erdal kwam juist naar Amersfoort vanwege de gunstige lonen ten opzichte van Amsterdam en bij de CAO voor de sigarenindustrie van 1931 werd Amersfoort in dezelfde loonklasse ingedeeld als de industriestad Eindhoven. De Amersfoortse sigarenfabrieken konden derhalve tot bloei komen. Toch stonden de Amersfoortse lonen in de bedrijfstak voedings- en genotsmiddelen onder een opwaartse druk, vanwege het feit dat in andere bedrijfstakken hogere lonen werden uitbetaald en dat zou de genoemde bedrijfstak uiteindelijk opbreken.

Belangrijker wellicht nog dan de hoogte van de lonen was de goede bereikbaarheid van Amersfoort, mede dankzij de centrale ligging en de goede spoorwegverbindingen. Verschillende bedrijven kwamen onder meer daarom naar Amersfoort. Het gaat nu over een tijd waarin het autoverkeer nog niet goed ontwikkeld was en niet alle delen van het land ontsloten waren door snelwegen. De brouwerij is het eerste voorbeeld van een bedrijf dat naar Amersfoort kwam vanwege de verbindingen, hoewel ook van belang was dat hier goed water uit de grond te halen was. Vers

gebrouwen bier moest zo snel mogelijk naar de klant en dat ging niet zo goed per paard en wagen via hobbelige en onverharde wegen. De spoorwegwerkplaats is een ander voorbeeld en zo volgden er meer. Amersfoort ontwikkelde zich echter, dankzij de aanleg van de spoorwegen, in de eerste plaats als dienstenstad, waardoor de lonen werden opgestuwd.

In de jaren 30, 40, 50 en 60, toen Nederland veel beter ontsloten werd en het vrachtverkeer over de weg steeds meer opkwam, gold het voordeel van de centrale ligging veel minder en ging de hoogte van de lonen zwaarder tellen. In de voedings- en genotsmiddelen industrie waren de lonen relatief laag, en juist deze bedrijfstak delfde daardoor als eerste het onderspit. De metaalindustrie in Amersfoort kon het veel langer uithouden. Dankzij de betere verbindingen groeide de internationale concurrentie. De Nederlandse bedrijven moesten steeds beter presteren en dat deden ze onder meer door te bezuinigen op de kosten. Fusies en overnames werden gewoon. Schaalvergroting werd het credo. De sigarenfabriek van Roelofs, voormalige Sopla-fabriek, maakte reeds in de jaren 50 deel uit van een groot sigarenconcern, de Verenigde Hollandse Sigarenfabrieken, die de productie uiteindelijk overplaatste naar elders. Remia fuseerde met de NV Stichtse Margarinefabriek en verplaatste de productie. De brouwerij was in 1960 met Oranjeboom te Breda gefuseerd die de productie overplaatste. De Amersfoortse Broodfabriek was overgenomen door de Lubro Bakkerij die de productie in Utrecht concentreerde.

De teruggang in de nijverheid was vervelend voor Amersfoort, maar de stad is deze teruggang tamelijk goed doorgekomen, omdat de industrie beperkt was ontwikkeld. De neergang in de industrie werd ruimschoots gecompenseerd in de groei van andere bedrijfstakken buiten de industrie. Kijkt men bijvoorbeeld naar Tilburg, daar waren de ontwikkelingen regelrecht een ramp, zodat de stad na decennia lange bevolkingsgroei voor het eerst een bevolkingsdaling zag in de jaren 70.[11] Wat in Amersfoort na 1860 was gebeurd gebeurde in Tilburg en Enschede na 1960.

In Amersfoort groeide de bevolking alleen maar. Tussen 1840 en 1880 was de bevolking nauwelijks gegroeid, maar daarna groeide de stad als nooit tevoren. Amersfoort behoorde tot de snelste groeiers van het land. De stad groeide sneller dan menig industriestad en na 1960 ging die groei gewoon door alsof er niets was gebeurd. De groei werd dan ook niet of zeer ten dele bepaald door de ontwikkelingen in de nijverheid en industrie, maar vooral door die in de dienstensector. De bevolkingsgroei ging gepaard met een groeiende welvaart. Amersfoort werd een tamelijk welvarende stad. Daar kwam na 1960 geen verandering in.

Er kan gesteld worden dat de jaren 60 van de 20ste eeuw wat betreft de economische en sociale ontwikkelingen voor Amersfoort geen duidelijke scheidslijn is. Amersfoort stortte niet in de afgrond zoals Tilburg en Enschede, die jaren nodig hadden om weer omhoog te krabbelen. Amersfoort had die prijs al honderd jaar eerder betaald. Als er een breekpunt aangegeven moet worden, dan komen de jaren 60 van de 19de eeuw eerder in aanmerking dan die van de 20ste eeuw.

NOTEN

1. Jan Luiten van Zanden: *Een klein land in de 20e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995*. Utrecht 1997. 196-197; Ronald van der Bie en Jan Pieter Smits: *Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen 1800-1999*. Voorburg/Heerlen, 2001. 21 en 88-89, en H.J. de Jong: *De Nederlandse industrie. Een vergelijkende analyse op basis van de productiestatistieken*. Amsterdam, 1999, 2-4. Cijfers beroepsbevolking nijverheid betreffen bedrijfstakken delfstoffenwinning, industrie, nutsbedrijven en bouwnijverheid.
2. Voor de oudste geschiedenis van de meeste genoemde bedrijven zie: Paul Brusse: *Amersfoort 1850-1930. Economische bedrijvigheid en sociale verhoudingen. Amersfoort*, 1993. passim. Over het bedrijf van Molenaar zie *Een excursie door Molenaar's Nederlandse Automobielfabrieken te Amersfoort*. Z.pl., z.j.
3. Brusse: *Amersfoort*. 80-85.
4. Brusse: *Amersfoort*. 62-69, 72-80 en 128-135.
5. Bronnen voor ontwikkelingen tot 1930 zie Brusse: *Amersfoort*. passim. Voor de bronnen voor de ontwikkelingen daarna wordt hier (ook voor de rest van het betoog, tenzij anders vermeld) verwezen naar de bronvermeldingen bij de (door Brusse geschreven) hoofdstukken over de economische geschiedenis van Amersfoort 1795-1975 die te zijner tijd gepubliceerd zullen worden in een groot overzichtswerk over de Amersfoortse geschiedenis. Deel 3 van *Amersfoort zoals het was* geeft veel informatie over Amersfoortse bedrijven. Over Eysink en de Phoenix-brouwerij zijn nog niet zo lang geleden boeken verschenen: Vincent van der Vinne: *Eysink van fiets tot motorfiets*. Amsterdam, 2001, en Onno Kleefkens: *Opvallend anders. De Amersfoortse Phoenix brouwerij 1873-1970*. Amsterdam, 2001.
6. Gemeenteverslag Amersfoort 1891, bedrijfstellingen CBS 1930, 1963.
7. De Jong: *De Nederlandse industrie*. 10-11.
8. Zie Brusse: *Amersfoort*. 189-190.
9. Brusse: *Amersfoort*. 82.
10. Databestand Hofstee. Dat is een bestand met bevolkingscijfer per gemeente vanaf 1811 verzameld en berekend in opdracht van Prof.dr. E.W. Hofstee, dat ter inzage ligt bij de afdeling Sociologie van de Wageningen Universiteit. Sinds enige tijd zijn via de website van het CBS (statline) ook de bevolkingsgegevens uit de 19de en 20ste eeuw per gemeente beschikbaar.
11. Henk van Doremalen: Stadsvernieuwing en cityvorming. Demografie en ruimtelijke ontwikkeling 1945-2000. In: Cock Gorisse (red.): *Tilburg, stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw*. Tilburg, 2001. 449-464, aldaar 452.

'Wij hebben er TABAK van!'

Bestuurlijke ambitie en politieke opwinding tussen 1950 en 1975

door ADDY SCHUURMAN

Met het begrip "de maakbaarheid van de samenleving" wordt een bedrieglijk beeld opgeworpen. In de jaren 90 is het begrip ten grave gedragen, in de eerste plaats door de neoliberale critici van de verzorgingsstaat. Zij identificeerden het gehate maakbaarheidsideaal vooral met de jaren 70, met het kabinet Den Uyl. Maar wie zich met lokale geschiedenis bezig houdt, situeert het ideaal in een eerdere periode uit de geschiedenis. In dit artikel zal worden betoogd dat het maakbaarheidsdenken in Amersfoort in de jaren 50 hoogtij vierde en dat de generatie die met het kabinet Den Uyl wordt geassocieerd – de generatie die in de jaren 60 zijn ideeën opdeed en in het volgende decennium een greep naar de macht deed juist tot de heftigste critici van deze ideologie behoorden. Rond 1970 kwam het protest op twee manieren tot uitdrukking, namelijk in de ludieke acties van TABAK en in de politieke aardverschuiving bij de verkiezingen van 1970. De gebeurtenissen – en de achterliggende processen – hadden grote gevolgen voor het gezicht van de stad, voor het gemeentebeleid en voor de politiek. Zo vormt de periode rond 1970 een scharnierpunt in de Amersfoortse geschiedenis.

Burgemeester Molendijk: de maakbaarheid van de stad als ideaal

Er was in de jaren 50 één man die het gezicht was van Amersfoort en als geen ander het ideaal van de maakbaarheid van de stad belichaamde: burgemeester Molendijk. Amersfoort heeft in de 20ste eeuw geen burgemeester gehad die meer ideologisch bevlogen was dan deze burgervader.[1] Hij was sociaal-democraat in hart en nieren; sinds zijn militaire dienst bevriend met Koos Vorrink, leider van de Arbeiders Jeugd Centrale, de socialistische jeugdbeweging. De idealen van de AJC vonden in Molendijk een enthousiaste propagandist en toen hij in 1946 burgemeester van Amersfoort werd, toog hij aan het werk om deze idealen te verwezenlijken. In zijn installatierede voor de gemeenteraad zette hij zijn visie uiteen. In de moderne naoorlogse samenleving vroeg een nieuw vraagstuk om een oplossing: de plaats van de moderne stadsbewoner binnen de grote, anonieme stad. In de woorden van Molendijk ging het vooral om *"den modernen mensch, die, nagenoeg zonder bindingen, ergens in een*

stadswijk woont. Die den anderen mensch eenige huizen verder in dezelfde straat, niet of nauwelijks kent, die zich in zijn persoonlijkheid niet meer bewust is en wegzakt in de groote, grauwe, amorphe massa, die geen deel heeft aan de publieke zaak of er slechts een negatief gerichte belangstelling voor heeft en zich niet medeverantwoordelijk voelt. Deze massamensch moet opnieuw ingeschakeld worden. Zijn zelfwerkzaamheid moet geprikkeld worden. Zijn burgerzin moet opgewekt worden; hij moet weer aandacht krijgen voor het gemenebest."[2]

Volgens Molendijk was er één middel dat als geen ander de betrokkenheid bij de stad stimuleerde: het brede terrein van kunst en cultuur. In Amersfoort heerste op cultuurgebied over het algemeen een behoudende sfeer. In de architectuur was de Delftse school maatgevend, de traditionalistische richting die zich liet inspireren door de architectuur van de Gouden Eeuw.[3] Stadsarchitect Van der Tak bepleitte in de jaren 40 bijvoorbeeld de sloop van gebouwen in het oude centrum die volgens moderne architectuurprincipes, zoals de Jugendstil en Nieuwe Zakelijkheid, tot stand waren gekomen.[4] Molendijk sloot bij dit traditionalisme aan met de vestiging van de Beiaardierschool in 1953, maar bewees bovendien oog te hebben voor moderne kunstopvattingen. Hij richtte de kunstenaarsgemeenschap de Amersfoortse Gemeenschap op en liet de gemeente veel kunstwerken aankopen. De tentoonstellingsruimte De Zonnehof van Rietveld (1959) behoort tot de zeldzame hoogtepunten waarbij Amersfoort aansluiting wist te vinden bij de eigentijdse architectuurstromingen. Maar onbetwist hoogtepunt in het streven naar de nieuwe gemeenschapsmens vormden de stadsfeesten naar aanleiding van 700 jaar stadsrechten in 1959. De burgemeester wist hiermee de Amersfoortse bevolking te injecteren met het oude AJC-enthousiasme.

Hoe vaag en hoogdravend zij tegenwoordig op ons mogen overkomen, de idealen van Molendijk waren niet alleen gefundeerd op utopische heilsverwachtingen, maar evenzeer op moderne wetenschappelijke inzichten. Psychologische, sociologische en economische begrippen en theorieën lagen ten grondslag aan zijn optimistische visie. Molendijk wilde Amersfoort naar de toekomst leiden op basis van verworven kennis en wetenschap. Door nauwgezette studie van problemen kon men gericht werken aan een oplossing van de maatschappelijke vraagstukken. Een empirische invalshoek was daarbij essentieel. Voor de oorlog was de beschrijvende geografie of sociografie aan de universiteiten in Nederland tot grote bloei gekomen. Maar een dergelijke kennis was in Amersfoort bij het aantreden van Molendijk nauwelijks aanwezig. Een van de eerste daden van de nieuwe burgemeester betrof dan ook een onderzoeksopdracht aan het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam. Dit bureau moest met behulp van wetenschappelijke methoden aangeven onder welke

voorwaarden Amersfoort zou kunnen uitgroeien tot een stad met 100.000 inwoners[5] en wat de gevolgen zouden zijn voor economie en infrastructuur. Het NEI verrichtte in de periode 1946-1948 een aantal deelstudies naar bevolkingsontwikkelingen, economische toestanden, sociale verhoudingen en verkeersbewegingen. Deze gegevens resulteerden in voorspellingen voor de toekomstige woningbehoefte, de vraag naar bedrijfsterreinen en de verkeersstromen.

Het NEI kwam in 1949 met de resultaten.[6] Wonderlijk genoeg trok het uitgangspunt van de studie de meeste aandacht, namelijk de wens van de burgemeester dat de stad naar een omvang van 100.000 inwoners zou moeten groeien. Het NEI ondersteunde deze wens en voorspelde dat dit niveau rond 1970 zou worden bereikt. Het getal kreeg al snel een magische klank, als zou de keistad door een onontkoombaar lot een gigantische groei doormaken en zich daar dus maar beter op kon voorbereiden. Een Amersfoortse burger, J. Spaander, was echter niet overtuigd van het onafwendbare lot dat Amersfoort wachtte. Hij deed de rekensom van het NEI over en kwam tot een voorspelling van 70.000 inwoners in 1970;[7] het zouden er uiteindelijk ruim 78.000 worden. De burgemeester had evenwel zijn doel bereikt, namelijk de bevolking ervan doordringen dat er grote veranderingen op til waren en dat rigoureuze stedenbouwkundige ingrepen noodzakelijk waren. De tijd was rijp om het Kernplan in de openbaarheid te brengen.

Het Kernplan 1949

Sinds 1945 had men in alle stilte aan het plan gewerkt[8] Het Kernplan[9] was een product van wethouder J. Koopmans van Gemeentewerken en D. Zuiderhoek, de stadsarchitect. De laatste kreeg inhoudelijke adviezen van W.M. Dudok, die als stedenbouwkundige voor de gemeente Hilversum internationale faam had verworven.

Zuiderhoek zette zwaar in. De stad kampt met verschillende stedenbouwkundige gebreken en was bovendien totaal niet berekend op het voorspelde groeiscenario. De stadsarchitect somde meer dan tien dringende problemen op. Ten eerste liep het verkeer vast. Bij een stad van 100.000 inwoners zou de Langestraat als doorgaande verbinding niet te handhaven zijn. Nu al pleegde het vele verkeer dat zich door de Langestraat wurmde, een aanslag op het leefklimaat en was het een bron van grote verkeersproblemen. Verder waren de verbindingen tussen de binnenstad en de buitenwijken volstrekt onvoldoende. Met name het Soesterkwartier en het station waren vanuit het centrum slecht bereikbaar. Daarnaast was de stedenbouwkundige opzet van de stad een wangedrocht: de binnenstad lag excentrisch door de eenzijdige groei in het westen en

zuiden van de gemeente. En ten slotte kampte men met ruimteproblemen, zodat er geen plaats was voor publieke voorzieningen zoals een nieuw gemeentehuis of een schouwburg c.q. theater.

Voor alle problemen had Zuiderhoek een oplossing. De excentrische ligging van het centrum kon worden hersteld door de aanleg van nieuwe wijken (Randenbroek, Kruiskamp en de Koppel) in het noorden en oosten van de stad. Voordien ondervonden deze lage gronden veel wateroverlast, maar het gevaar van overstromingen was geweken met de aanleg van de Afsluitdijk en het Valleikanaal. Verder werd een nieuw verkeersstelsel gepresenteerd. De nieuwe wijken werden met elkaar verbonden via een weg langs het Valleikanaal, met haaks daarop (en gebruik makend van bestaande wegen) verbindingen naar de binnenstad, die zich richten op de Onze-Lieve-Vrouwetoren. Zo ontstond een – deels zeer geslaagde – visuele samenhang tussen de buitenwijken en de binnenstad. Deze radiaalwegen kwamen uit op een ringweg rond het centrum, die ook diende om het verkeer door de Langestraat te ontmoedigen. Via een tunnel onder het spoor werd de ringweg verbonden met het Soesterkwartier. De aanleg van de Stadsring vroeg echter ingrijpende maatregelen. Gedeelten van de stadsgracht moesten worden gedempt; de overige gedeelten konden dan worden opgeknapt. Ten slotte moest de binnenstad een nieuwe impuls krijgen, onder meer door nieuwe voorzieningen. Door saneringen zou een nieuw raadhuisplein moeten ontstaan, terwijl de sloop van de markthallen aan de Breestraat ruimte schiep voor andere voorzieningen, zoals het theater.

De plannen voor de uitbreidingswijken ontvingen brede instemming. Het werk van het NEI had een diepe indruk gemaakt en ook een slimme marketing bespoedigde de besluitvorming. Zuiderhoek suggereerde dat de nieuwbouwwijken als bloemblaadjes rond het centrum gedrapeerd, de stad weer een natuurlijke, logische opbouw zou geven. Andere aspecten van het Kernplan stuitten echter op een storm van kritiek. Ten eerste moest een aantal fabrieken en woningen wijken voor de plannen. De verschillende eigenaren (zoals Meursing, Erdal maar ook het liberale raadslid W. van Gent zag zijn huis bedreigd) protesteerden heftig tegen de onteigening van hun bezittingen. Daarnaast werden er in het Soesterkwartier 3309 handtekeningen[10] opgehaald van bewoners, die de ondertunnelde weg naar de wijk op een andere plaats wensten, namelijk op de plaats van de huidige Brouwerstunnel. De weg zou in dat geval aansluiten op de Puntenburgerlaan. In de gemeentelijke oplossing leidde de hoofdverkeersweg langs de wijk en niet er dwars door heen. Achteraf gezien een gelukkige keuze, die getuigde van een vooruitziende blik.

De meeste beroering wekte echter de demping van een gedeelte van

de stadsgracht en de herinrichting van het gebied. In Amersfoort bundelde het Comité ter Bescherming van Algemene en Bijzondere Belangen binnen Amersfoort alle kritiek en presenteerde alternatieven. Zo ontwikkelde ene G. Adriaan een alternatief plan, waarin gekozen werd voor een rondweg op grotere afstand van het centrum, ongeveer het huidige tracé volgend van de Ringweg Koppel, Ringweg Kruiskamp, Ringweg Randenbroek tot de Gasthuislaan.[11] Daarnaast trachtten verschillende instellingen die het cultureel erfgoed bewaakten de gemeente op andere gedachten te brengen. De Amersfoortse Oudheidkundige Vereniging Flehite trad in het strijdperk, maar ook landelijke verenigingen die zich het behoud van stedebouwkundige structuren (zoals de Bond Heemschut, de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond) en van vestingwerken (zoals Menno van Coehoorn) ten taak stellen. Burgemeester en Wethouders wisten echter van geen wijken en zetten de plannen door. Op 8 augustus 1949 stemde ook de gemeenteraad in met het Kernplan. Verschillende tegenstanders togen vervolgens naar de rechter om de besluiten terug te draaien, maar in 1955 velde de Kroon het laatste oordeel: de demping werd toegestaan.

De voorbereidingen waren toen al in volle gang. De werkzaamheden duurden van 1957 tot 1964. Eerst werd de zuidelijke singelgracht gedempt (het gedeelte van de Kleine Haag naar de Molenstraat), waarna de weg naar het Soesterkwartier werd aangelegd. De tunnel onder het spoor werd in 1958 voor het autoverkeer geopend. Pas hierna werd begonnen met de aanleg van de Stadsring-Zuid en -Oost. In 1959 startte de demping van de westelijke stadsgracht (bij de Koppelpoort) en ongeveer tegelijkertijd werd de Molenstraat aangelegd.

Naar aanleiding van het Kernplan gingen ook delen van de binnenstad op de schop. Daar speelden belangentegenstellingen tussen de woon-, winkel- en verkeersfuncties, die elkaar in de weg stonden. De binnenstad verloor geleidelijk zijn woonfunctie. De toenemende verkeersstromen door de Langestraat veronaangenaamden het woonklimaat. Verder werd de binnenstadbewoner verdrongen door winkeliers. Woonhuizen werden verbouwd tot winkels; zij maakten soms zelfs plaats voor grote warenhuizen, zoals Ramselaar aan de Langestraat (1929) en de V&D aan de Utrechtse straat (1935).[12] Winkeliers die voordien boven hun winkelpand woonden, verlieten geleidelijk de binnenstad. Het gemeentebestuur had in deze kwestie tegenstrijdige ambities. Enerzijds wilde zij de leegloop van de binnenstad stoppen en het monumentale karakter behouden, maar tegelijkertijd werd met alle kracht ingezet op cityvorming, op het versterken van de economische functie van de binnenstad ten behoeve van winkels en bedrijven. In verscheidene

saneringsronden maakten woonhuizen plaats voor grootschalige kantoren en winkels.[13]

Vooral de westelijke laat-middeleeuwse schil tussen binnenste en buitenste stadsgracht (in het gebied tussen de Utrechtsestraat en Hellestraat/Stadhuisplein, met een uitloper naar de locatie Achter de Arnhemse Poortwal) werd grondig aangepakt. De eerste saneringsronde in het gebied bij de Hellestraat werd gemarkeerd door de bouw van het Postkantoor (1958) en de Polikliniek van de Lichtenberg (1963). Ook het Raadhuisplein ging op de schop. In 1962 kwam de eerste nieuwbouw van het stadhuis tot stand en tot 1970 werden er voorbereidingen getroffen voor nieuwe vleugels. Daartoe werd het Davidsbolwerk gesaneerd, waarbij de handelsschool, de ambachtsschool en de brandweerkazerne moesten wijken. Kleinere projecten waren de sanering van de Mooierstraat (1961) en Achter de Arnhemse Poortwal (1966). Beide lokaties kregen een (voorlopige) bestemming als parkeerterrein; zij vormden decennialang open wonden in het stadshart. Het Mooiersplein kreeg pas in de jaren 90 een definitieve winkelbestemming (het kinderwinkelcentrum Het Drakennest).

Het is altijd makkelijk achteraf oordelen, maar men kan stellen dat de demping en alles wat daarbij kwam vanuit stedenbouwkundig oogpunt geen schoonheidsprijs verdient. Grote delen van het gebied zijn bijna veertig jaar een rommeltje geweest en zonder samenhang. In het nieuwste project – het Sint-Jorisplein – lijkt de binnenstad zich definitief af te keren van de Stadsring. Ook uit verkeersoogpunt is een kritische noot gerechtvaardigd. De oorspronkelijke bedoeling van de Stadsring – het weren van doorgaand verkeer uit de binnenstad – werd al tijdens de werkzaamheden goeddeels irrelevant. Door de aanleg van snelwegen rond de stad verloren de Langestraat en de Stadsring hun bovenregionale functie. Het doorgaande verkeer werd immers rond de stad geleid met behulp van de Rijksweg 1 ten noorden van de stad (in 1948 geopend) en de Rijksweg 23 ten oosten van Amersfoort (in 1962 geopend). Uit verkeerstellingen bleek dat de aanleg van de snelwegen veel van het verkeer van de Stadsring wegnam.[14]

Huslage en Rooimans nemen het stokje over

Zo heeft het driemanschap Molendijk-Koopmans-Zuiderhoek eind jaren 40 de stedenbouwkundige agenda voor de periode tot ver in de jaren 60 bepaald. Maar het stokje werd overgenomen. Niet door de opvolger van Molendijk, burgemeester Hans de Widt, die in 1962 aantrad en na een lang ziekbed in 1970 kwam te overlijden. Er was geen groter verschil mogelijk met zijn voorganger. De Widt kwam in Amersfoort als een

partijloze en zo heeft hij zich ook gedragen. Hij heeft geen stempel op de stad kunnen drukken. Maar de stad beschikte eind jaren 60 wel over een ambitieuze sociaal-democratische wethouder, Huslage en een even zo bevlogen stedenbouwkundige, Rooimans.[15] Deze twee ontpopten zich tot de ware erfgenamen van Molendijk.

De realisatie van het Kernplan betekende uiteraard niet het einde van alle verkeersproblemen. Reeds in 1959, toen de graafmachines nog volop aan de Stadsring werkten, klaagde de Kamer van Koophandel: *"In Eemland rijden nu 10.000 automobielen rond, waarvan een kwart vrachtwagens. Er moet dus snel wat aan het wegennet gedaan worden."*[16] Een groep grote ondernemers, met Nefkens aan het hoofd, pleitte een jaar later voor de aanstelling van een verkeersdeskundige. De groep ontving een gewillig oor bij het gemeentebestuur. In overleg met de directeur Gemeentewerken werd de Duitser Schaechterle uit Ulm aangenomen om een verkeersanalyse te maken. Schaechterle had ervaring met de Nederlandse situatie: hij had in Utrecht[17] en Eindhoven gewerkt. In de jaren 1962-63 werd een grote verkeerstelling gehouden, waarvan de resultaten werden neergelegd in het *Verkeersplan Amersfoort 1965*. In het verkeersplan was een hoofdverkeerswegenstructuur neergelegd, die uitging van een stad van 100.000 inwoners in 1985. Belangrijkste element was een tweede *boulevard périphérique* (ringweg) rond de stad. In aansluiting op de noordelijke randweg langs het Valleikanaal (die al grotendeels was aangelegd), pleitte Schaechterle voor verlenging in westelijke en zuidelijke richting met een aansluiting op de Gasthuislaan.[18] Het idee van G. Adriaan, tijdens de discussies over het Kernplan door de gemeente afgewimpeld, zou alsnog worden gerealiseerd.

Maar wat te doen met het verkeer in en rond het centrum? Het gemeentebestuur wilde vooralsnog de binnenstad bereikbaar houden voor het autoverkeer. In het *Verkeersplan Amersfoort 1965* presenteerde Schaechterle daarentegen een visie die uitging van de binnenstad als een voetgangersgebied. Rond het centrum wilde hij parkeerterreinen, die hij onder meer projecteerde op de Appelmarkt, de Varkensmarkt en bij de Onze-Lieve-Vrouwetoren. De Muurhuizen bleef in de visie van de Duitse stedenbouwkundige een verkeersweg. Maar voor de gemeente was de binnenstad als voetgangersgebied een halte te ver. Het bestuur pakte de verkeersproblematiek vooralsnog aan met enkele halve maatregelen: men koos voor eenrichtingsverkeer in de binnenstad en op de Varkensmarkt, inmiddels een druk, chaotisch verkeersplein midden in de stad, werden verkeersbeperkende maatregelen genomen.[19] Wel werd Schaechterle gevraagd om twee aspecten verder uit te werken, namelijk om met een visie te komen op het parkeren en het openbaar vervoer in de binnenstad.

In 1969 kwam hij met een parkeerplan, in 1970 met een openbaar vervoerplan. Het idee van een voetgangersgebied had hij toen al laten varen: zo plande hij weer een busverbinding door de Langestraat.

Ondertussen had ook de gemeente niet stilgezeten. In 1969 presenteerden de stedenbouwkundige A.H. Rooimans en wethouder W. Huslage een integrale stedenbouwkundige visie op de binnenstad: *De Amersfoortse binnenstad – Vorm en functie in een nieuwe tijd.* De gemeente had wederom een magisch getal uit de hoge hoed getoverd: *"de Amersfoortse binnenstad zal te zijner tijd de city-functie moeten vervullen van een stedelijk gebied van circa 250.000 inwoners."*[20] Daar was de binnenstad niet op berekend; er werden dan ook ingrijpende maatregelen aangekondigd. Het aantal bedrijven en winkels diende fors (met 90.000 m2) te worden uitgebreid en verkrotte gedeelten moesten worden opgeruimd. Om de toegankelijkheid van het centrum te verbeteren werd ervoor gekozen om de auto vrij baan te geven; deze moest overal kunnen komen en overal kunnen parkeren. Deze ambities werden uitgewerkt in liefst twintig deelplannen voor de gehele binnenstad. De binnenstad moest op de schop. Men voorzag onder meer in de aanleg van twee nieuwe pleinen, de bouw van vier parkeergarages in de binnenstad en het doortrekken van de stadsring aan de noordzijde van de kern. Daarnaast was er een nieuwe doorgaande oost-westverbinding ontworpen, van de Molenstraat, via de af te breken markthallen in de Breestraat naar de Hof en vandaar via de Nieuwstraat/Zevenhuizen naar de Herenstraat. Dit alles betekende de sloop van verschillende rijksmonumenten en honderden woningen, benevens de demping van een gedeelte van de Langegracht. De Nieuwstraat en de Stovestraat zouden van de stadsplattegrond moeten verdwijnen.

De plannen van Rooimans en Huslage borduurden voort op het werk van Molendijk en Zuiderhoek, maar voegden daar nieuwe elementen aan toe. Waar de laatstgenoemden zich concentreerden op het gebied buiten de binnenste singel, waagden Huslage en Rooimans de sprong naar de oude stad. Voor de lezer lijkt het achteraf onbegrijpelijk, hoe men dergelijke forse ingrepen heeft kunnen bedenken. Vooral omdat volkomen helder is, dat de verkeersproblematiek op deze wijze alleen maar erger werd. Tegelijkertijd zou de middeleeuwse structuur in zijn kern worden aangetast. En hier ligt waarschijnlijk de belangrijkste drijfveer van de plannenmakers, hoewel zij dit niet aan het papier hebben toevertrouwd. Wilde Amersfoort met zijn tijd mee gaan, moest het juist het juk van de oude structuren afwerpen en zich vol op de toekomst richten. Een toekomst met als ideaal de Amerikaanse city, dat wil zeggen een centrum met grootschalige kantoorgebouwen en drukke verkeerswegen. De geplande doorbraak zou zonder meer tot een forse transformatie van het

centrum leiden, waarbij op termijn alle oude bebouwing vervangen zou worden door hoogbouw; ongeveer de ontwikkeling die men tegenwoordig bij het station kan waarnemen en die gepland is voor het Eemkwartier. Maar wat voor moderne stedenbouwkundigen in de jaren 60 als ideaalbeeld gold, was voor anderen een gruwel.

Op de barricaden

Want ondertussen was er overal in het land een beweging ontstaan, die zich verzette tegen de ambitieuze plannenmakerij. De critici bestempelden de bestuurders tot regenten die symbool stonden voor de periode van de Wederopbouw en de jaren 50. De bekrompen burgerbestuurders moesten plaats maken voor de generatie van de jaren 60, voor de nieuwe idealen. Maar welke idealen? De kracht van de protestbeweging lag vooral in de kritiek; wanneer het aankwam op het geven van alternatieven bleef men steken in kleinburgerlijk utopisme. *"Small is beautiful"* en "Grenzen aan de groei" werden wervende strijdkreten. Vanuit deze gedachten verzette men zich tegen de verkeersplannen en de daarmee gepaard gaande saneringen van de oude binnensteden. De schaalvergroting tastte immers het karakter van de stad onherstelbaar aan en het onbeperkte groei-denken bood bovendien geen oplossing voor de verkeersproblemen. Aan de verkeerscapaciteit van de binnenstad was immers wel degelijk een grens gesteld. Een nieuw maakbaarheidsideaal deed zijn intrede: grenzen aan de groei. De mobiliteit wordt immers bepaald door het aanbod van wegen en is daarmee stuurbaar; hij is geen exogene grootheid waarop een antwoord moet worden geformuleerd. In tal van steden werden grote saneringen stopgezet. In Utrecht leidden de heftige protesten bijvoorbeeld tot aanpassingen in de plannen voor het gebied rond Hoog Catharijne. Doorbraken werden afgelast en de schaal van de openbare gebouwen werd aangepast aan de stedelijke omgeving. Muziekcentrum Vredenburg werd daardoor geen imposante muziektempel, maar kreeg een bescheiden onderkomen.[21]

Ook in Amersfoort begon het publiek zich te roeren tegen de saneringen en doorbraken, zoals voorgesteld door Rooimans en Huslage. Op 14 januari 1970 werden de plannen gepresenteerd aan de Amersfoortse bevolking. Dit leidde tot een brede protestbeweging. Individuen als stadshistoricus Herre Halbertsma roerden zich heftig, maar de meeste aandacht ging uit naar 'T Amersfoorts Binnenstad Aktie Komitee (TABAK), opgericht door bewoners van de binnenstad. Met ludieke acties vroegen zij aandacht voor de gevolgen van de plannen. TABAK bereikte toppunten van creativiteit met onder andere de *"24 uur van Le RooiMans"* , waarbij de stad tot race-circuit werd uitgeroepen en een

race-auto het geplande tracé aflegde. Voor de één hilarisch, voor de ander melige humor, maar in elk geval uniek voor de stad, zoals ook de opvoering van de opera *O, Johnny Hus*, waarin "Hus" zijn dochter verloor als gevolg van een ongeluk met een door de Amersfoortse binnenstad razende auto.[22]

Protest in het kieslokaal De acties van TABAK vonden plaats rond de verkiezingen van 1970. Deze verkiezingen betekenden voor Amersfoort een politieke aardverschuiving. Maar de invloed reikte veel verder: zij betekenden in feite het einde van de verzuiling. Zoals de acties van TABAK een signaal waren voor de kritiek op de stedenbouwkundige opvattingen van de jaren 50 en 60, zo markeerden de gemeenteraadsverkiezingen het einde van de politieke constellatie uit de voorgaande decennia.

De politiek stond lange tijd in het teken van de verzuiling, waardoor de verhoudingen binnen de raad decennialang onwrikbaar vast lagen. Bij de verkiezingen was de PvdA altijd de grootste partij, op respectabele afstand gevolgd door de KVP, die weer op afstand werd gevolgd door de CHU, de ARP en de VVD. De verkiezingen van 1958, 1962 en 1966 gaven weinig verschuivingen te zien. Partijen wonnen of verloren af en toe een zetel, maar tot machtsverschuivingen kwam het niet.

Toch begon er in de jaren 60 iets te veranderen. De PSP wist in 1962 en de CPN in 1966 een zetel te bemachtigen. Vanaf het midden van de jaren 60 werd het verzuilde politieke stelsel ondermijnd, met name door landelijke oppositiepartijen. D66 eiste verregaande democratisering. Boer Koekoek bezocht in 1967 de stad en zorgde voor grote hilariteit. BOER KOEKOEK DOET AANVAL OP AMERSFOORTSE POLITIEK kopte de *Amersfoortse Courant*.[23] De aanval werd afgeslagen. Terwijl in grote steden als Amsterdam en Utrecht de Boerenpartij veel stemmen trok, wist Koekoek in Amersfoort weinig aanhang te mobiliseren: in 1973 behaalde de partij slechts 1% van de stemmen.

Wat moesten de confessionele partijen en de PvdA doen om de nieuwe oppositiepartijen de wind uit de zeilen te houden? Aanvankelijk koos men voor een bundeling van krachten. De sociaal-democraten zochten (onder invloed van Nieuw Links) toenadering tot radicalere groepen. In 1969 kwam het tot de oprichting van Amersfoort NU, een lokale kiesverbinding van PvdA, PPR, PSP en enkele ongebonden leden. Binnen het confessionele blok was al lange tijd sprake van samenwerking, zij het in een protestants-christelijke coalitie, met uitsluiting van de katholieken. In de jaren 50 kwamen ARP, CHU en SGP tot een lijstverbinding en in 1962 sloot het GPV zich eenmalig hierbij aan. Een samenwerking van katholieken en protestanten lag dus in Amersfoort niet voor de hand.

Onder druk van de landelijke partijen verbraken echter de lokale afdelingen van de CHU en de ARP de samenwerking met de SGP en gingen met de KVP in zee; zij vormden voor de verkiezingen van 1970 de Samenwerkende Christelijke Volkspartij.

De deelname aan de verkiezingen in 1970 viel echter voor beide coalitiepartijen behoorlijk tegen: De Partij van de Arbeid verloor liefst vier raadsleden. Ook de confessionele partij deed het slecht. De SCVP behaalde 38% van de stemmen en 14 zetels, een verlies van drie zetels. De liberale partijen profiteerden het meest van de teruggang van confessionelen en sociaal-democraten. De VVD won een zetel en D66 kwam met twee zetels nieuw in de raad.

Een nieuwe gemeenteraad boog zich dus over de plannen. Op 29 november 1971 besloten verschillende raadscommissies de plannen voorlopig in de koelkast te zetten. Er moest een nieuwe nota komen, samengesteld door de Beraadsgroep Binnenstad, waarbij ook vertegenwoordigers van TABAK werden betrokken. Op 6 juli 1973 trad de beraadsgroep met nieuwe voorstellen naar buiten. TABAK had het pleit grotendeels gewonnen. In de nota werd de auto niet langer vrij baan gegeven, maar kreeg het openbaar vervoer prioriteit. Verder waren de doorbraken geschrapt en werd ingezet op een opwaardering van de binnenstad via de bouw van woningen en het behoud van het monumentale karakter van de binnenstad. De cityvorming moest worden gekeerd.

De gevolgen voor de stad

Maar is dat het geval? Nam de gemeente de gedachten van TABAK over en kwam er een einde aan de vervanging van kleinschalige bebouwing door grote bouwmassa's? Het antwoord op deze vragen is: ja en nee. Om te beginnen met het laatste: feit is, dat de grote saneringen in en rond de binnenstad gewoon doorgang vonden. Het gebied bij de Hellestraat werd opnieuw aangepakt in de periode 1970 tot 1977 en omvatte onder meer de uitbreiding van de V&D. Daar vlakbij op het Raadhuisplein werd in 1970-74 het stadhuis opnieuw uitgebreid. Ondanks de heersende mode in de architectuur die kleinschaligheid voorschreef, ging het proces van schaalvergroting in de ring rond de oude binnenstad gewoon door. De schaalvergroting bereikte zelfs de middeleeuwse binnenstad. Aan de Varkensmarkt moest een oude gevelrij wijken voor de nieuwbouw van Van der Kam (1971), terwijl in de Langestraat de bescherming van de Rijksmomumentenwet boterzacht bleek onder de druk van C&A. Zoals in zoveel steden werd het oude centrum doorkliefd door een winkelpromenade met schreeuwerige gevels, zonder enig begrip of respect voor de monumentale waarden.

Cultureel Centrum De Flint (gebouwd in 1974-76) werd indertijd gezien als een goed voorbeeld waarbij men trachtte de schaal aan te passen aan de omgeving; desondanks bestaat het gebouw uit grote bouwmassa's die contrasteren met de aan de overzijde van de straat gelegen oude arbeiderswoningen. Wel geslaagd is de ROB (1988) in de Muurhuizen, dat een moderne architectuur combineert met respect voor de omgeving.

Toch vormen de jaren 70 een duidelijke breuk met het verleden. Allereerst werd de auto steeds meer uit de stad verbannen. Het vervoermiddel zorgde niet alleen voor veel verkeersoverlast, maar de geparkeerde auto's veroorzaakten ook een rommelig aanzicht. Conform de gedachten van Schaechterle verrezen aan de rand van de binnenstad verschillende parkeergarages: onder andere op de Phoenixlocatie, op de Beestenmarkt en in het Koestraatgebied.[24] Voorstellen voor een totale verbanning van de auto uit de binnenstad door wethouder Asselbergs haalden het echter niet. De stad werd geleidelijk autoluw.

De bevolkingsontwikkeling in de verschillende stadsdelen

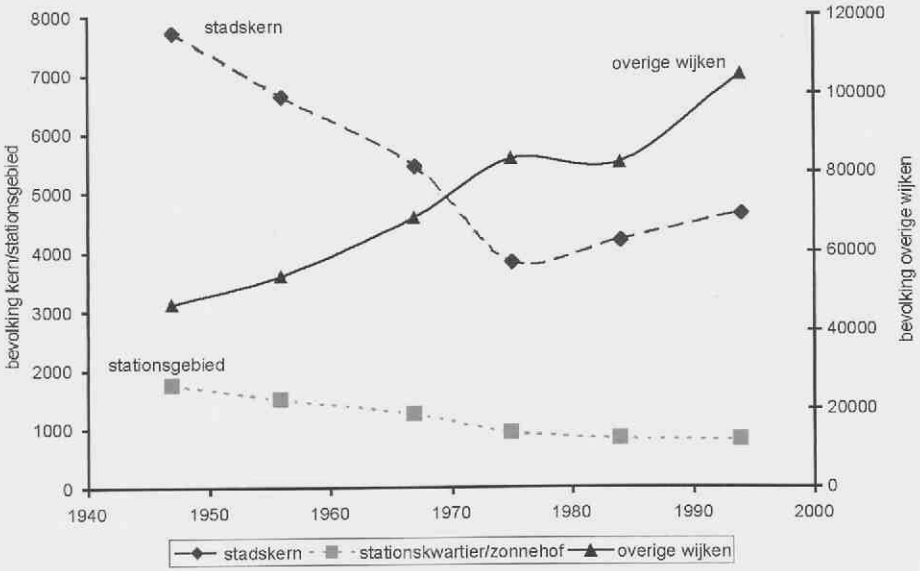

Bron: Statistische Jaarboeken 1974, 1984 en 1994

Ten slotte is de woonfunctie van de binnenstad versterkt. De voortdurende teruggang van de bevolking in de oude binnenstad werd gekeerd (zie grafiek). Dit in tegenstelling tot het stationsgebied waar de cityvorming gewoon doorging. In de stadskern werden tal van bestaande woonhuizen

opgeknapt en nieuwe woningen gebouwd. De grootste Amersfoortse woningbouwcorporatie, de Stichting Centrale Woningzorg (SCW) vervulde hierin een sleutelrol, in overleg met de gemeente. Daardoor werden er in de jaren 70 en 80 vooral kleine sociale huurwoningen voor één- of tweepersoonshuishoudens gebouwd. Onder het motto "bouwen voor de buurt" kwamen de rijken er bekaaid van af.

Nieuwbouwprojecten vonden onder andere plaats op de Kamp, bij de Boldershof, in de Koestraat en in de Breestraat. Op de Kamp werden in 1974 de kazernes aan de Beestenmarkt gesloopt. Het voormalige defensieterrein verviel aan de stad en die bouwde er een parkeergarage, alsmede goedkope stadsappartementen. Als onderdeel van de sanering van de Coninckstraat verrees in 1979 een reeks nieuwbouwwoningen aan de Teut. In diezelfde periode werd ook het gebied rond de Boldershof gesaneerd. Het kreeg eveneens een woningbouwbestemming, onder andere voor bejaarden. In de oude binnenstad verrezen ten slotte nieuwe woningen aan de Koestraat[25] (vanaf 1977) en in de Breestraat, waar in 1984 de markthallen werden gesloopt om voldoende ruimte te creëren voor nieuwbouw. In laatstgenoemd jaar, 1984 viel ook de aanwijzing van de binnenstad tot beschermd stadsgezicht. Een definitieve bevestiging van de nieuwe opvattingen over de functie van de binnenstad. Grootschalige cityvorming werd hiermee definitief onmogelijk, voor de binnenstad restte er een rol als woongebied, maar vooral een (kleinschalige) winkel- en horecafunctie.

Politieke veranderingen

Ook op het gebied van de politiek bleken de gebeurtenissen rond 1970 een keerpunt. Op de korte termijn was de coalitievorming bij de christen-democraten en de sociaal-democraten geen succes. Had in 1970 de SCVP al drie zetels in moeten leveren, in 1973, toen de lijstverbinding inmiddels omgedoopt was tot het Christen Democratisch Appel, gingen nog vier zetels verloren.[26] In twee verkiezingen was men van 47% gekelderd naar bijna 26% van de stemmen. Het sociaal-democratische Amersfoort NU viel na de verkiezingen snel uiteen, o.a. doordat de kleine groeperingen zich niet wilden committeren aan het beleid van de PvdA-wethouders. Vooral Huslage, de wethouder verantwoordelijk voor de verkeersplannen, was de gebeten hond: *In Huslage kunnen wij geen socialist herkennen.*[27] De drie groeperingen gingen verder onder de naam van Progressief Amersfoort, een voorloper van Groen Links. Grote winnaar was het liberalisme. VVD en D66 vestigden zich definitief als derde grote politieke stroming in Amersfoort. Het zag het raadsledental bij elke verkiezing toenemen. De VVD ontwikkelde zich tot een brede conservatieve volkspartij en spon

garen bij de toenemende polarisatie in de politiek. In 1973 werden in Amersfoort tussentijds verkiezingen gehouden vanwege de samenvoeging met Hoogland. De landelijke politiek zag de Amersfoortse verkiezingen als een opiniepeiling voor het kabinet Den Uyl; de VVD won, mede dankzij het "Wiegeleffect", de verkiezingen en ging van zes naar tien zetels. Het leverde een tweede wethouderspost op (nadat de partij al in 1970 als eerste een vrouwelijke wethouder, mevrouw Keijzer, had geleverd).

De grote vraag is waarom de politieke veranderingen na 1970 doorzetten, terwijl eerder, bijvoorbeeld tijdens de Kernplandiscussies in 1949, deze waren uitgebleven? In dat jaar verloor de PvdA slechts één zetel, terwijl KVP gelijk bleef. De VVD wist weliswaar drie zetels te behalen, maar dat ging vooral ten koste van de CPN, die twee zetels verloor. Het is dus duidelijk dat er rond 1970 structurele veranderingen plaatshadden, veranderingen waarvan TABAK een uiting was, maar ook het kiezersgedrag. Eén oorzaak was de verjonging van het electoraat. In 1919 was het algemeen kiesrecht ingevoerd voor iedereen ouder dan 23 jaar. In 1967 werd de leeftijd verlaagd naar 21 jaar en in 1972 naar 18 jaar.[28] Daarbij werd de stemplicht afgeschaft, zodat enerzijds nieuwe kiezers zich meldden, en anderzijds oudere kiezers wegbleven. Maar er waren ook dieperliggende maatschappelijke veranderingen: de ontzuiling en de emancipatie van de burger. De oude verzuilde instellingen die de maatschappelijke normen voorschreven, werden niet langer geaccepteerd. De gevestigde politieke partijen verloren massaal leden.[29] De kerken liepen leeg.[30] Maatschappelijke organisaties wisten zich te handhaven door de verzuilde signatuur van zich af te schudden en eventueel de krachten te bundelen (bijvoorbeeld in de vakbeweging waar in 1976 NKV en NVV opgingen in de FNV). Alleen de protestants-christelijke zuil wist zich redelijk te handhaven, maar manoeuvreerde zich door de toenemende invloed van orthodoxen politiek en maatschappelijk naar de zijlijn. De ontzuiling creëerde mondige burgers, die zelf wel uitzochten wat zij moesten vinden en welke normen zij dienden te handhaven. Men accepteerde niet langer het woord van het raadslid of de wethouder, maar haalde verhaal.[31] De gemeente werd gedwongen het beleid uit te leggen. In 1970 werd er daartoe een stadsvoorlichter aangesteld. Een jaar later werd er een formele inspraakprocedure ingesteld.[32] Tekenend voor het nieuwe zelfbewustzijn van de burger was het feit dat bij de verkiezingen van 1973 voor het eerst sinds 1946 weer lokale partijen deelnamen: de Anti-woningnood-Actie en de Regionale Volkspartij Hoogland *"opgericht door ontevreden Hooglanders die het niet eens zijn met de annexatie, en de eigen inbreng van dit dorp in de raad van het vergrote Amersfoort willen garanderen."*[33]

Het nieuwe zelfbewustzijn zou echter niet lang duren. Na de hoopvolle

periode begin jaren 70 kwam na enkele jaren de desillusie. Vanwege de economische recessies in de periode 1973-93 kon of wilde de overheid niet langer aan de hooggespannen verwachtingen voldoen en herzag zij haar takenpakket. Deregulering en decentralisatie werden kernbegrippen. En de burgers keerden zich weer af van de politiek.

Toch was er allerminst sprake van een restauratie. Structureel was er iets veranderd in het stemgedrag. De kiezer die trouw op dezelfde partij stemde, maakte plaats voor de zwevende kiezer. Deze stemt niet vanzelfsprekend op basis van religieuze of sociaal-economische afkomst, maar maakt bij elke kiesgang bewust een keuze voor een partij op basis van het imago van de lijsttrekker of vanwege lokale dan wel landelijke topics. Aangezien lijsttrekkers en verkiezingsitems komen en gaan, verandert bij elke verkiezing het politieke spectrum. Partijen kunnen van de ene op de andere verkiezing meerdere zetels verliezen of winnen. D66 geldt altijd als het schoolvoorbeeld van een dergelijke jojo-partij, maar in Amersfoort is de aanhang van de VVD en het CDA minstens even wispelturig. Zo laveert de VVD tussen vijf zetels (in 1990) en tien zetels (in 1982) en het CDA ging van vijftien zetels in 1978 naar zes in 2002. Bij elke verkiezing vormt een andere partij de grootste fractie in de raad. Van 1919-1966 was de SDAP/PvdA altijd de grootste fractie geweest (af en toe samen met de RKSP). Vanaf 1970 wisselen CDA, PvdA, D'66 en VVD voortdurend stuivertje in de raad. Meer dan ooit tevoren moeten zij werkelijk dingen naar de gunst van de kiezer die hen onmiddellijk afstraft wanneer niet aan zijn wensen wordt voldaan. Voor arrogante regenten is geen plaats meer in de gemeentepolitiek.

Raadszetels in Amersfoort 1946-2002

	1946	1949	1953	1958	1962	1966	1970	1973	1978	1982	1986	1990	1994	1998	2002
ARP	3	3	4	3	3	3	3								
CHU	4	5	5	5	5	5	4								
RKSP/KVP	8	8	9	8	9	9	7								
CDA								10	15	12	12	9	7	7	6
Christen Unie/ SGP/GPV/RPF				1	1	1	2	2	1	2	2	3	3	4	3
RKPN								1							
Confessionelen	**15**	**16**	**18**	**17**	**18**	**18**	**16**	**13**	**16**	**14**	**14**	**12**	**10**	**11**	**9**
Partij van de Vrijheid/VVD	1	3	3	5	4	5	6	10	7	10	7	5	8	9	7
D'66							2	1	3	2	2	8	9	5	2
Liberalen	**1**	**3**	**3**	**5**	**4**	**5**	**8**	**11**	**10**	**12**	**9**	**13**	**17**	**14**	**9**
PvdA	11	10	11	11	12	10	6	9	10	8	12	6	6	9	6
PPR/PSP/CPN/Groen links	4	2	1		1	2	4	3	1	3	2	6	4	5	4

NOTEN

1. Zie: *Hermen Molendijk 1896-1983*. Amersfoort, 1994 en GAA, documentatiemappen.
2. Installatierede, uitgesproken in de Gemeenteraad op 5 november 1946. Geciteerd in: *Hermen Molendijk*. 43-44.
3. Zo werkte de Amersfoortse stedenbouwkundige Rooimans tussen 1939 en 1943 bij Granpré Molière, de belangrijkste architect van de Delftse School. Zie A. Groot: A.H. Rooimans, stedenbouwkundige in Amersfoort 1946-1979. In: *De kroniek*. 3/3 (oktober 2001). 4.
4. C.B. van der Tak: *Stadsherstel*. Amsterdam, 1944. 10-11.
5. GAA, Secretarie 1946-74, inv.nr. 2219, brief van B&W aan de Gemeenteraad, d.d. 12-8-1946.
6. L.H. Klaassen, D.H. van Dongen Tornan & L.M. Koyck: *Hoofdlijnen van de economische ontwikkeling der Gemeente Amersfoort van 1900-1970*. Leiden, 1949.
7. GAA, Secretarie 1946-74, inv.nr. 2226, brief van 19-10-1949. Anno 1-1-1970 telde de stad 78.189 inwoners.
8. Groot: A.H. Rooimans. 5.
9. Het plan werd in tal van nationale tijdschriften gepubliceerd, onder andere *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 31 (1950). 17-22 en *Polytechnisch tijdschrift*. 41-42 (19-10-1950).
10. GAA, Secretarie 1946-74, inv.nr. 2226, nr. 66. De wijk telde in die tijd "15.000 inwoners.
11. Zie kaart in GAA, Secretarie 1946-74, inv.nr. 2226. Ook de ANWB vond de rondweg te dicht bij het centrum liggen.
12. M. Cramer & F. Snieder: *Amersfoort. Architectuur en stedenbouw 1850-1940*. Zwolle/Amersfoort, 1996. 82.
13. Zie R.A.F. Smook: *Binnensteden veranderen. Atlas van het ruimtelijk veranderingsproces van Nederlandse binnensteden in de laatste anderhalve eeuw*. Zutphen, 1984. 58-60.
14. Vergelijk de kaarten 11 en 12 in het *Verkeersplan 1965*, in GAA, Secretarie 1946-74, inv.nr. 2588
15. Groot: A.H. Rooimans. 4-6.
16. L.M.L. van Rijckevorsel & K.L. Koopmans: *Kamer van koophandel en fabrieken voor Eemland 150 jaar: 1842-1992*. Z.pl., z.j. 44.
17. H. Buiter: "De stad met de mooiste maquettes". Plannen voor Utrechts centrum en binnenstad, 1954-1971. In: *Jaarboek Oud-Utrecht 1992*. 21-25 en H. Buiter: *Hoog Catharijne. De wording van het winkelhart van Nederland*. Utrecht, 1993. 28 & 40 e.v.
18. Kaart 15 van het plan, in: GAA, Secretarie 1946-74, inv.nr. 2588.
19. H.C. Gerritsen: *Amersfoort zoals het was*. Deel 2. *Het verkeer*. Zwolle, 1995. 47.
20. *Jaarverslag Gemeentewerken Amersfoort* 1969. 9-10.
21. Buiter: *Hoog Catharijne*. met name 62-70.
22. Zie *John Mayall in Amersfoort* van Arie Keizer, elders in dit jaarboek.
23. Boer Koekoek doet aanval op Amersfoortse politiek, in: AC 7-2-1967.
24. Ph. Maarschalkerweerd: *Groeistad als instrument van ruimtelijk ordeningsbeleid. Interne nota gemeente Amersfoort*. Amersfoort, 1996. 21.
25. Maarschalkerweerd: *Groeistad*. 21.
26. Als reactie op de oprichting van het CDA werd vanuit orthodox-katholieke hoek de RKPN opgericht. Deze partij won in Amersfoort in 1973 3% van de stemmen (met veel stemmen in Hoogland).
27. *Linksbuiten. Geschiedenis van de PSP in de provincie Utrecht 1957-1984*. Z.pl., z.j. 115-116.

28. H. Buiter & F. Vogelzang: Gemeentepolitiek en provinciaal bestuur. In: *Geschiedenis van de provincie Utrecht vanaf 1780*. Utrecht, 1997. 364.
29. Sociaal en Cultureel Planbureau: *Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Nederland in Europa*. Den Haag, 2000. 131.
30. Zie *De dominee van Amersfoort* van James Kennedy in dit jaarboek.
31. Sociaal en Cultureel Planbureau: *Sociaal en Cultureel Rapport 1998. 25 jaar sociale verandering*. Rijswijk, 1998. 748. Op de vraag: "Heeft u weleens contact opgenomen met een burgemeester, wethouder of raadslid?" antwoordde in 1973 32% van de ondervraagden bevestigend. In 1977 was dit nog maar 18% en in 1981 14%.
32. G.J.A. Raven: *Amersfoort zoals het was*. Deel 5. *Het stadsbestuur*. Zwolle, 1996. 120.
33. AC 22-11-1973, geciteerd naar J. Bordewijk: *Annexatie en Representatie. Effecten van modale gemeentelijke herindelingen op het stemgedrag van kiezers uit opgeheven randgemeenten (1970-1995)*. (ongepubliceerde doctoraalscriptie politicologie, RU Leiden, 1996). 32.

De dominee van Amersfoort

Religie in de Keistad tijdens de jaren 60

door JAMES C. KENNEDY

De dominee van Amersfoort
Die heeft zijn eerste vrouw vermoord,
De tweede heeft hij ook gekeeld
En de derde heeft zich dood verveeld.
Alleen met nummer vier
Ging het van tierelierelier.
Fabriapadapadapam.

De dominee en nummer vier
Hebben geweldig veel plezier
Hun leven is alleen maar pret,
Ze liggen dag en nacht in bed.
Behalve een dag per week,
Dan houdt de dominee zijn preek.
Fabriapadapadapam.

Op zondag zegt de dominee:
Zo gaan we naar de ratsmodee.
Ons leven is alleen maar zonde,
Als we het maar eens laten konden
En devoot kijkt hij naar het kruis
En dan denkt hij weer aan thuis.
Fabriapadapadapam.

En thuisgekomen fluistert zijn vrouw:
Vergeet het allemaal maar gauw
Je weet niet eens zeker of God bestaat,
En je hebt het toch helemaal niet kwaad.
Kom nu maar hier,
Dan gaan we van tierelierelier.
Fabriapadapadapam.

Maar op een mooie dag in mei
Toen stierf die zondige dominei.
En het hele dorp was in de rouw
En wat je zo niet denken zou:
Hij kwam in het paradie
En vond er zijn vrouwen alle drie.
Helaas ontbrak nog nummer vier,
Die ging van tierelierelier
Met de voorzitter van het kerkbestier.[1]

Boudewijn de Groots "De dominee van Amersfoort", dat rond 1966 werd geschreven, geeft uiting aan enkele klassieke thema's van jaren 60: aandacht voor seks, huichelarij van georganiseerde religie en alomtegenwoordige geloofstwijfel. 1966 was tenslotte het jaar waarin *TIME Magazine* zich op de voorpagina afvroeg: "Is God dood?" Tegelijkertijd zegt dit lied ons eigenlijk niets over Amersfoort, een stad die alleen maar in dit lied figureert omdat het toevallig rijmt op "moord" en metrisch beter past.[2] De verwijzing naar Amersfoort als "dorp" lijkt onjuist, omdat Amersfoort in het midden van de jaren 60 al bijna 75.000 inwoners telde.[3] Maar misschien is deze verwijzing te wijten aan het feit dat de meeste Nederlandse steden in de ogen van jonge mensen uit die tijd aanvoelden als dorpen, waar nooit iets gebeurde vergeleken met échte steden, zoals Amsterdam en Parijs. Lennaert Nijgh, de "vaste" tekstschrijver van Boudewijn de Groot, verwoordde in een ander lied van De Groot (*Onder ons*) zijn minachting voor de man die naar "zijn eigen kleine stadje waar hij alle mensen kent" terugkeerde.[4] Voor sommige jonge mensen was Amersfoort in de jaren 60 zo'n "klein stadje".

Maar het zou een illusie zijn om te denken dat "the Sixties" aan Amersfoort voorbijgingen op zowel cultureel als religieus gebied. Wij hebben de beschikking over veel informatie omtrent het godsdienstige leven in Amersfoort dankzij de statistieken die tot het midden van de jaren 80 werden bijgehouden. Nadien hield de gemeente op met het verzamelen van deze religieuze gegevens. We weten vrij veel over de geschiedenis van verschillende kerken in Amersfoort, vooral van hen die opdracht hebben gegeven tot het beschrijven van het eigen verleden. Veel van deze geschiedenissen zijn beschikbaar in het Stadsarchief. We weten minder over de religieuze ideeën van de gewone mensen, of ze nu deel uitmaakten van een kerk of niet. Dit probleem beperkte zich niet tot Amersfoort.

Deze bijdrage heeft niet de pretentie dit hiaat te vullen. Ik wil het probleem aanstippen. Daarom geef ik u een overzicht van de religieuze ontwikkelingen in Amersfoort op basis van de verkrijgbare statistieken (die

ook vergeleken worden met andere steden) en de bestaande literatuur, waaronder het baanbrekende onderzoek van de schrijver van een andere bijdrage, Addy Schuurman.[5]

De religieuze kaart

Tijdens de jaren 60 was Amersfoort op religieus gebied een doorsnee Nederlandse stad. Dit is misschien een problematische stelling, gezien het feit dat de religieuze samenstelling van Nederlandse steden enorm van elkaar verschilde; van grote delen van Noord-Nederland (Drenthe, Friesland, Groningen), waar nauwelijks katholieken te vinden waren, tot grote delen van Zuid-Nederland, waar bijna alleen maar katholieken woonden. Om het geheel nog gecompliceerder te maken varieerden religieuze praktijken ook enorm binnen de kerkgenootschappen van regio tot regio, van stad tot stad en van buurt tot buurt. Toch kunnen we Amersfoort wel een doorsnee stad op de religieuze kaart van Nederland noemen. Als stad met een gedifferentieerde economie trok het mensen van heinde en ver en van verschillende kerkelijke achtergronden. Als stad (in een provincie) met een traditioneel hoog percentage katholieken was het gelegen tegen een orthodox-protestants achterland in oostelijke richting en tegen meer vrijzinnig-protestantse gemeenschappen in westelijke.[6] Als gevolg van deze historische en geografische positionering, viel de religieuze samenstelling van Amersfoort redelijk samen met het beeld dat we van Nederland hebben. Dit blijkt ook in meer of mindere mate uit de volkstelling van 1947, zoals we in tabel 1 kunnen zien:[7]

Tabel 1: Kerklidmaatschap in Amersfoort en Nederland, 1947

Tien grootste godsdienstige groeperingen		
	Aandeel Amersfoort	Nederland
Ned. Herv.	35.4 %	31.5 %
Rooms Kath.	30.5 %	38.5 %
Geref.	4.5 %	7.0 %
Vrijg. Geref.	2.9 %	0.9 %
Apost. Gem.	0.9 %	0.5 %
Chr. Geref.	0.8 %	0.7 %
Evang. Luth.	0.7 %	0.6 %
Doopsgezind	0.6 %	0.7 %
Oud-Kath.	0.6 %	0.1 %
Geen	19.5 %	17.1 %

In deze tabel worden de grootste kerkgenootschappen in 1947 uit Amersfoort genoemd, waaronder een categorie die er eigenlijk niet thuishoort, de categorie "geen". In deze categorie zijn allerlei mensen ondergebracht die maar één ding gemeen hebben: namelijk dat ze geen van allen bij een lokaal godshuis zijn aangesloten. Deze groep was niet veel groter in Amersfoort dan gemiddeld in Nederland (19,5% tegenover 17,1%). Vergeleken met de rest van Nederland waren er iets meer hervormden en wat minder katholieken. Dat katholieken ondervertegenwoordigd waren is ook een afwijking vergeleken met de Amersfoortse volkstelling aan het begin van de eeuw en is waarschijnlijk te verklaren uit de aantrekkingskracht van Amersfoort op de omliggende protestantse gebieden. Maar beide cijfers wijken nauwelijks af van het nationale gemiddelde of van de statistieken van verschillende andere steden boven de grote rivieren. Merkwaardig zijn het relatief lage percentage gereformeerden in Amersfoort én het vrij hoge percentage vrijgemaakt-gereformeerden. Deze laatste groep brak met de eerste in 1944 over een aantal theologische kwesties. Omdat een paar sleutelfiguren binnen deze Vrijmaking (zoals deze scheuring werd genoemd) invloedrijke dominees van Amersfoort waren, werd zo ongeveer 40% van alle gereformeerden in Amersfoort vrijgemaakt. Maar als beide kerkgenootschappen samen worden genomen, dan is het percentage binnen Amersfoort en binnen Nederland weer vergelijkbaar. Nog opvallender is de duidelijke aanwezigheid van de Herstelde Apostolische Zendingsgemeenschap in Amersfoort (die eigenlijk uit twee groepen bestond, de één veel groter dan de andere) en de oververtegenwoordiging van de Oud-Katholieken, een groep die in de 18de eeuw had gebroken met Rome. De Amersfoortse Oud-Katholieke gemeente was een van de grootste in Nederland (de plaatselijke gemeente telde overigens niet meer dan 350 leden), maar in deze stad was hun theologische opleiding gevestigd. De cijfers van de kerken bleven vrij constant tijdens de jaren 50 en het begin van de jaren 60; de *Statistiek van de Gemeente Amersfoort* stelt het percentage onkerkelijken in 1960 vast op 16,6%.[8] Pas na het begin van de jaren 60 begint dit te veranderen.

Lidmaatschap is één ding, actief lidmaatschap is iets anders en religieuze ervaring is weer iets heel anders. Redelijkerwijs kunnen we ervan uitgaan dat 35-45% van de Amersfoortse bevolking wekelijks naar de kerk ging in de eerste twee decennia na de Tweede Wereldoorlog (1945-1965). Alles duidt erop dat het percentage katholieken en gereformeerden (van allerlei kerken) dat wekelijks de kerk bezocht erg hoog was, deze cijfers zullen veel lager zijn geweest voor de kleine, "vrijzinnige" kerken. Het is moeilijker om na te gaan hoe trouw de leden van de Nederlandse

Hervormde Kerk ter kerke togen, aangezien dit kerkgenootschap een grote variëteit aan leden onder haar hoede had, van "papieren" leden tot de meest streng-orthodoxe leden. De laatste groep was sterk genoeg in het Amersfoort van de 20ste eeuw om de inhoud van de eredienst in de Sint-Joriskerk in het centrum van de stad te bepalen. Schuurman beweert dat ongeveer 15% van de hervormden in de periode onmiddellijk volgend op de Tweede Wereldoorlog naar het Heilig Avondmaal ging – een percentage dat veel hoger ligt dan het percentage van vóór de oorlog.[9] We kunnen er alleen maar naar raden hoe dit verschil kan worden verklaard (meer kerken, meer piëteit na de oorlog) of hoe betrouwbaar deze cijfers waren in een kerk met een ruime opvatting van lidmaatschap. Wat we wel kunnen zeggen is dat de hervormden in de jaren 50 en 60 met veel daadkracht nieuwe kerken plantten in Amersfoort (en in Nederland). De Bergkerk, de Adventkerk (Kruiskamp), de Johanneskerk (Centrum) en de Ontmoetingskerk (Dorrestein) werden allemaal gebouwd tussen 1952 en 1966. Dit ambitieuze opbouwwerk vond plaats in een tijd waarin de stad zelf dramatisch in omvang toenam, maar ook in een tijd die – achteraf gezien – niet de meest geschikte periode was om leden te werven, een tijd waarin dit initiatief de minste kans van slagen had. Maar zonder deze ambitieuze onderneming zou de secularisatie in de verschillende wijken van de stad waarschijnlijk nog sneller zijn verlopen.

Er waren overigens significante verschillen tussen de Amersfoortse wijken in de jaren 50 en 60. Het chique Bergkwartier had het grootste percentage mensen uit de "geen" categorie: 22,1% zei in 1960 tot geen religie te behoren. Een groot aantal mensen uit de gegoede burgerij hadden al lang voor de jaren 60 besloten om de banden met kerk en religie te verbreken en de bewoners van het Bergkwartier vormden hierop dus geen uitzondering. Het Bergkwartier had ook buitengewoon veel Doopsgezinden, Lutheranen en vooral Remonstranten, groepen met een in theologisch opzicht vrijzinnige inslag, die sinds het einde van de 19de eeuw hun ledental hadden zien teruglopen. Het is verder opmerkelijk dat het aantal gereformeerden in deze wijk erg hoog was, terwijl de katholieken ondervertegenwoordigd waren.

Dit was niet het geval in de industriewijk Soesterkwartier, waar de katholieken goed vertegenwoordigd waren en waar minder gereformeerden te vinden waren. Maar evenals het Bergkwartier kende ook het Soesterkwartier een groot aantal onkerkelijken (ongeveer 20% aan het begin van de jaren 60). Ook hier voldeed dit aan de verwachtingen van de buurt, omdat bewoners van arbeidersbuurten eerder geneigd waren om zich niet bij een kerk aan te sluiten dan de bewoners van de middenklasse. Toch kan men niet zeggen dat de verschillen in de "geen" categorie tussen

de wijken in Amersfoort dramatisch waren. In een aantal andere wijken (Kruiskamp, Randenbroek, Vermeerkwartier en het Stationskwartier) was dit percentage net boven de 14 procent, niet erg veel lager dan in het Bergkwartier en het Soesterkwartier. Alleen in de Binnenstad (12,4%) en in het dunbevolkte Bosgebied aan de zuidkant van de stad (10%) waren veel minder onkerkelijken. Het centrum van de stad was lang een katholieke enclave geweest; in 1964 was bijna de helft van de bevolking daar katholiek (46,7%). Het Bosgebied was overwegend hervormd (43,9% in 1964), misschien vanwege de nabijheid van de Nieuwe Kerk aan de Leusderweg; omdat deze wijk bestond uit minder dan 2.000 mensen, moeten we voorzichtig zijn met generalisaties. De nieuwe wijken leken in de jaren 50 en 60 niet méér te maken te hebben met kerkverlating dan andere wijken. De wijk Kruiskamp was bijvoorbeeld een sterk katholiek wijk, te verklaren uit het feit dat de katholieke woningbouwvereniging Sint-Bonafatius verantwoordelijk was voor de constructie van bijvoorbeeld de Zeeheldenbuurt.

Het bloeiende bestaan van een katholieke woningbouwvereniging herinnert aan het bestaan van allerlei religieuze zuilen tot de jaren 60 in Amersfoort. Niet alleen waren er confessionele partijen, scholen en vakbondsverenigingen, maar kerken waren ook nauw betrokken bij andere sociale activiteiten, van de katholieke dansclub in het Parochiehuis van de Paulus Borstraat tot de Breiclub "Dorcas" en de Christelijke besturenbond van de gereformeerden. Evenals in de rest van Nederland konden de katholieken, de orthodox-protestanten en ook wel de vrijzinnig protestanten terugvallen op een goed ontwikkeld systeem van confessionele organisaties. Deze organisatorische structuren waren veertig jaren geleden nog volledig in stand, maar zouden in de decennia daarna snel veranderen. Dit gold voornamelijk voor de katholieke wereld. Als reactie op het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965) en de vraag vanuit de eigen kerken om meer vrijheid, lieten de Nederlandse bisschoppen in 1964 weten dat goede katholieken naar hun mening niet noodzakelijk lid moesten worden van de zogenaamde K-organisaties, hoewel ze wel bleven wijzen op het belang van katholiek onderwijs. Dit leidde van bijna de een op de andere dag tot een identiteitscrisis in de katholieke wereld, die uiteindelijk de vrij plotselinge en sterke ontzuiling van het "Rijke Roomsche leven" tot gevolg had.

Trends in de ontzuiling

Wij associëren ontzuiling bijna automatisch met een teruggang in kerkbezoek en -lidmaatschap. Hoewel dit inderdaad gebeurde in zowel Amersfoort als Nederland, moeten we niet denken dat deze trends overal

zichtbaar waren, en evenmin dat deze teruggang per se de meest belangrijke religieuze ontwikkeling was van de jaren 60. Dat er veel meer aan de hand was, blijkt uit een citaat van de geschiedschrijver van de gereformeerde Opstandingskerk in Amersfoort:

> In deze zestiger jaren was in kerkelijk Nederland en ook in Amersfoort de veel besproken verandering voel- en zichtbaar aan het worden. Voor de een betekende dat een bevrijdend loskomen van knellende banden, voor de ander een bedreigend kwijtraken van bindende waarden. Vaste zekerheden van voorheen maakten plaats voor vragen naar het waarom, bij ouderen en jongeren.[10]

Welke trends waren dan het meest zichtbaar in het Amersfoort van de jaren 60?

In de eerste plaats is het belangrijk om de aandacht te vestigen op het oecumenische gedachtengoed dat in elk geval vanaf het begin van de jaren 60 opkwam in Amersfoort. Meer dan ooit tevoren konden veel kerkgangers niet meer leven met de muren die waren opgetrokken tussen de verschillende christenen en eigenlijk tussen alle mensen. "De Groep van Achttien" – een groep van hervormde en gereformeerde dominees uit heel het land – riep op tot het afbreken van de muur die de beide kerkgenootschappen scheidde. Reeds in februari 1960 schreef een redacteur van *Hervormd Amersfoort*:

> De gescheidenheid der gereformeerde protestanten moet op onze gewetens drukken als een ondraaglijke last, die tot diep berouw en bekering brengt, in plaats van tot steeds meer voortdurende kerkelijke zelfrechtvaardiging.[11]

Het duurde toen nog vele jaren voordat deze oproep tot eenheid gestalte kreeg. "[D]e eerste symptomen van de oecumene zijn waarneembaar," werd gerapporteerd in het *Handboek van de Amersfoortse Gereformeerde Kerken* in 1965, "in o.a. de gezamenlijke diensten die zo nu en dan met de Hervormde Gemeente in enkele wijken van de stad worden gehouden."[12] Hoewel de beide kerkgenootschappen in enkele wijken op lokaal niveau begonnen samen te werken, zou het Samen-op-Weg proces pas in de jaren 70 op gang komen. Een indrukwekkender ontwikkeling – die overigens minder verstrekkende gevolgen zou hebben – was de toenadering tussen katholieken en protestanten na het Tweede Vaticaanse Concilie. Vanaf 1965 werden er in de hervormde Bergkerk oecumenische diensten gehouden, die afwisselend werden geleid door protestantse en katholieke

voorgangers van het Interkerkelijk Beraad Bergkwartier. Uiteindelijk werd uitbreiding van deze oecumenische pogingen tegengehouden door het verzet van Rome tegen het gezamenlijk gebruik van de sacramenten tijdens interconfessionele bijeenkomsten.

Evenals elders was de mate van oecumene in de jaren 60 afhankelijk van een aantal factoren. Hoe progressiever de theologie van de kerk, hoe groter de kans dat ze zich inzetten voor uitgebreide vormen van oecumene. De Remonstrantse Broederschap en de Doopsgezinden van Amersfoort begonnen gezamenlijke erediensten in 1970 en gingen later op in de vrijzinnig-hervormden van de Johanneskerk. Voor deze kerken, die minder gehecht waren aan dogma's en minder in staat bleken om hun leden vast te houden, betekende de nieuwe oecumene zowel een manier om uiting te geven aan christelijke liefde en eenheid als een kans om de terugloop in kerklidmaatschap te compenseren. Voor kerken die vasthielden aan een onwrikbaar begrip van hun roeping in deze wereld, zouden oecumenische toenaderingen een verraad zijn van de waarheid in ruil voor een valse eenheid. Aan het einde van de jaren 60 wezen de meer orthodoxe vrijgemaakt-gereformeerden de toenaderingen door het grotere, meer progressieve kerkgenootschap van de gereformeerden af. Niet alleen wilden ze van de nieuwe oecumene niet weten, de vrijgemaakt-gereformeerde Synode in Amersfoort-West (1967) werd aangegrepen om een theologisch dispuut uit te vechten, met als gevolg een kerkscheuring. Een aantal vrijgemaakten besloot toen die kerk te verlaten en de meesten van hen zouden zich uiteindelijk in 1979 verenigen in de nieuw opgerichte Nederlands Gereformeerde Kerk. De jaren 60 waren zodoende in Amersfoort vooral een tijd van toenadering, maar in mindere mate toch ook van afscheiding.

Op de tweede plaats ging de ontwikkeling naar grotere oecumene samen met een democratisering van het kerkelijk leven. Deze trend was duidelijker aanwezig in de Rooms-Katholieke Kerk in Amersfoort. Als gevolg van het *Aggiornamento* veranderde het kerkelijke leven en de katholieke eredienst dramatisch in de stad. Voor het eerst werd in december 1962 de bijbellezing gedaan in het Nederlands in plaats van in het Latijn in de Franciscus-Xaveriuskerk aan 't Zand. Deze primeur werd gevolgd door een reeks andere liturgische veranderingen die waren gericht op grotere weerklank en participatie van leken. Het nieuwe tijdperk van de jaren 60 stond in het teken van "de betrokkenheid en de verantwoordelijkheid van de leek."[13] De rol van de priester werd verminderd of veranderd, zodat leken actiever konden worden. Zo werd bijvoorbeeld aan 't Zand in het midden van de jaren 60 het besluit

genomen om bij het huwelijksonderricht voortaan meer aandacht te besteden aan de wensen en verantwoordelijkheden van het paar dan aan die van de priester.[14] Kapelaan J.M. Schaasfoort van de Sint-Ansfridusparochie prees het "experiment" van lekenparticipatie in de parochieraad, die door Schuurman als volgt werd beschreven:

> Op locaal niveau eisten leken meer inspraak en betrokkenheid. Onder de leuze Gods Volk Onderweg werden leken bij kerkelijk werk betrokken via werk- en gespreksgroepen en parochieraden. Ook tijdens de mis kregen zij een taak: zij hielden lezingen en deelden de hosties uit. De pastoor, voordien nog wel een autoritair vorst, moest rekening houden met de wensen en verwachtingen van zijn kudde.

Deze veranderingen beperkten zich zeker niet tot de katholieken. De gereformeerden waren ook getuigen van grote veranderingen: er kwam een nieuwe psalmberijming, ouderlingen en diakenen genoten minder status en vanaf eind jaren 60 werden ook vrouwen toegelaten tot alle kerkelijke ambten, waaronder het ambt van predikant. In alle kerken werden geregeld jeugddiensten gehouden om zodoende de jeugd te motiveren om de samenkomsten bij te blijven wonen.

Hoe goed ging het motiveren van de jeugd de Amersfoortse kerken af? Lukte het hen om alle kerkleden bij de kerk te houden? Dat verschilde per kerk. Voor een aantal kleine, liberale kerken bleek de jaren 60 een periode van scherpe terugval, en deze afname zou zich nog voortzetten in de jaren 70 en 80. Ook de oud-katholieken hadden het niet gemakkelijk; zij werden in 1969 gedwongen tot het sluiten van hun theologische opleiding in Amersfoort. In de laatste helft van de jaren 60 verloor de Nederlandse Hervormde Kerk in Amersfoort ongeveer 1,5% van haar leden per jaar. Tegen het einde van dit decennium was het niet langer het grootste kerkgenootschap in Amersfoort; die positie had ze moeten afstaan aan de Rooms-Katholieke Kerk. In dit opzicht volgde Amersfoort de nationale trend, want ook daar verloor de Hervormde Kerk veel leden, waaronder veel zogenaamde "papieren" leden – leden die alleen nog aanwezig waren in het register van de kerk. In 1970 waren er tien hervormde kerken in Amersfoort, meer dan ooit tevoren. Maar enkele kerken hielden slechts één kerkdienst (niet twee) per zondag en een aantal buurtkerken zou de jaren daarop te kampen hebben met een drastische vermindering van het kerkbezoek en een afname van het lidmaatschap.

De katholieken deden het in het Amersfoort van die jaren qua lidmaatschap veel beter dan de hervormden, zowel relatief gezien als in absolute aantallen. Pas in de loop van de jaren 70 zou bij hen het ledental sterk

gaan dalen. Maar het stabiele aantal lidmaten in de katholieke kerk van Amersfoort versluiert een zeer dramatische afname van het aantal katholieken dat aan het eind van de jaren 60 besloot deel te nemen aan de eucharistieviering – ook dit is een weerspiegeling van de nationale ontwikkeling. Dit is zichtbaar in de statistieken van de gecombineerde parochies van 't Zand en de Elleboog (die in 1963 werd opgeleverd). Deze katholieke kerken verloren in 12 jaar tijd veel leden, van 5.000 in 1963 tot 2.900 in 1975, voor het grootste deel te verklaren door verhuizingen uit de binnenstad, omdat de middenstand en de zakelijke belangen daar toenamen en de traditionele katholieke bevolking verdreven. Opvallender is het zeer snel toenemende verzuim van de eucharistieviering onder de blijvende leden: in 1967 namen nog 2.400 katholieken wekelijks deel aan de eucharistie en vijf jaar later, in 1972, was dit gedaald tot 700.[15] In de geschreven herinneringen van een Amersfoortse priester komt dit groeiend aantal "papieren" leden in de katholieke kerk ook naar voren:

> Het was in het jaar 1966 [en] een van de paters was op huisbezoek gegaan. Om 8 uur was hij weer thuis, heel teleurgesteld. Hij was een Limburger. Hij was op vier adressen geweest en achter elkaar werd de deur voor z'n neus dichtgesmeten. "Niet nodig" en "Niks mee te maken". U mag best weten dat wij die avond een flinke borrel hebben gedronken tegen die desillusie.[16]

De combinatie van geestelijke onverschilligheid ondanks (of misschien dankzij?) de godsdienstige hervormingen en de vijandschap tegen de institutionele kerk in een tijdperk van individualisme waren even rampzalig voor de katholieke parochies in Amersfoort als voor veel andere parochies in Nederland. In dat opzicht ging het beter met de gereformeerde kerken in Amersfoort (van de Christelijk Gereformeerde Kerk en de Gereformeerde Gemeenten aan de ene kant tot de meer progressieve Gereformeerde Kerken in Nederland aan de andere): kerkbezoek bleef hoog en nam op sommige plaatsen zelfs toe. De Vrijgemaakt Gereformeerde Kerk in Amersfoort leed weinig verlies tijdens de afscheiding van 1967 en in de jaren 70 en 80 had Amersfoort, als vestigingsplaats van een aantal scholengemeenschappen van dit kerkgenootschap, een enorme wervingskracht op vrijgemaakt gereformeerden. Tegen het einde van de eeuw was misschien 6% van de Amersfoorters "vrijgemaakt", terwijl ze landelijk slechts 1% van de Nederlanders omvatten. Naast deze traditionele gelovigen, werd Amersfoort in de loop van de jaren 60 ook vestigingsplaats van andere groepen gelovigen; van charismatische en evangelische bewegingen tot islamieten, die aan het

einde van dat decennium vooral vanuit Turkije in Amersfoort terecht kwamen.

Deze religieuze ontwikkelingen kunnen niet verbloemen dat Amersfoort in de jaren 60 ook te maken had met ontkerkelijking, zoals dat tot uiting kwam in de afname van het lidmaatschap. De volkstelling van 1971 laat voor het eerst zien dat de categorie "geen" met 28,5% van de bevolking de grootste categorie was in Amersfoort, net iets groter dan de rooms-katholieken (28%) en de hervormden (26%). In dit opzicht was Amersfoort net zo geseculariseerd als de grotere stad Utrecht, waar 29% van de bevolking onkerkelijk was, en was het te vergelijken met de buursteden Baarn (32%) en Soest (28%). Maar vergeleken met een aantal omliggende dorpen was Amersfoort veel geseculariseerder; slechts 7% van het katholieke Hoogland was onkerkelijk en 4% van het gereformeerde Bunschoten.[17] De afname van de kerkelijkheid in Amersfoort ging ook gelijk op met steden van vergelijkbare grootte, zoals Alkmaar, Gouda, Enschede en Zwolle.[18]

En verder...

In de jaren 70 en 80 zou deze ontwikkeling zich doorzetten in Nederland en in Amersfoort; de grootste ontkerkelijking vond plaats in de drie meest omvangrijke kerkgenootschappen in de stad: de Rooms-Katholieke Kerk, de Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland. Deze afnemende getallen werden voor een – zeer bescheiden – deel gecompenseerd door de groei van enkele kleinere geloofsgemeenschappen, zoals de orthodox-gereformeerden (vooral de vrijgemaakten), de evangelischen en de moslims (waarvan er ongeveer 1.000 waren in 1970 in Amersfoort). Hoewel het aantal kerkelijken in Amersfoort afnam, groeide het aantal godshuizen. Steeds meer gelovigen van allerlei snit verzamelden zich in scholen, in publieke instituten en in leegstaande kapels en kerken van de grotere kerkgenootschappen.

Zowel de toename van de religieuze diversiteit als de ontkerkelijking waren eigenlijk het resultaat van eenzelfde ontwikkeling: de toegenomen vrijheid van het individu om zijn eigen weg te kiezen. De moderne samenleving gaf mensen niet alleen welvaart, maar ook financiële zekerheid, waardoor zij zich minder gebonden hoefden te voelen aan traditionele samenlevingsverbanden, zoals de kerk. De democratisering van het onderwijs gaf hen bovendien het gevoel dat zij het vaak beter wisten dan hun vrome geestelijken. De kenmerkende "Sixties" revolutie tegen repressieve instituten en meningen waren deel van deze ontwikkeling. De positieve kant van deze ontwikkeling is duidelijk zichtbaar: het einde van een reeks van onderdrukkende praktijken die persoonlijk

vrijheid en ontplooiing in de weg stonden. Maar de negatieve kant wordt geïllustreerd in een andere statistische ontwikkeling in Amersfoort: de snelle toename van de belangrijkste misdaadcijfers in de jaren 60. Evenals elders correspondeerden de hoogtijdagen van de verzuiling begin jaren 50 in Amersfoort met lage criminaliteitscijfers. Maar de erosie van de sociale controle deed deze cijfers omhoog gaan. Niet alle misdaad kwam vaker voor in Amersfoort; "aangiften wegens oplichting en verduistering" gingen langzaam maar zeker omlaag tussen 1950 en 1968, en de "gewelddadige dood" bleef op gelijk niveau. "Inbraak" ging tussen 1950 en 1961 langzaam omhoog van 10 naar 76; daarna steeg het tot 252 gevallen in 1966 om vervolgens enigszins af te vlakken. Het aantal "rijwiel- en bromfietsdiefstallen" ging van 99 gevallen in 1950 tot 394 in 1960 en rees vervolgens snel tot 1.472 diefstallen in 1968.[19]

Er zijn goede redenen om niet te snel een verband te leggen tussen de ontkerkelijking en de opkomst van criminaliteit. Religie is méér dan aanpassing aan de publieke moraal en de publieke moraal is niet noodzakelijk afhankelijk van religie. Toch is het de moeite waard om stil te staan bij de rol die religie kan spelen: welke vormen van religieus bewustzijn dragen bij aan sterke noties van burgerschap? Wat wel met zekerheid kan worden gezegd is dat de georganiseerde religie in Amersfoort en in de rest van Nederland deel uitmaakte van een systeem van sociale controle dat in de loop van de jaren 60 in rook opging, zodat individuen een grotere mate van vrijheid kregen om het heft in eigen handen te nemen – ten goede én ten kwade.

Tenslotte geeft de relatie tussen het kerkelijk verval en de toename van de criminaliteit ons meer inzicht in het karakter van de georganiseerde religie in Amersfoort tegen het aanbreken van de jaren 60, namelijk dat religie grotendeels verworden was tot een vorm van sociale organisatie. Eén reden waarom de ontkerkelijking vanaf de jaren 60 zo snel plaatsvond is misschien dat religie vaak niet méér bleek te zijn dan aanpassing aan conventionele rituelen en gewoonten. Religie als sociale organisatie en burgerlijke praktijken bleek in de gemeente Amersfoort en in Nederland – en waarschijnlijk overal – niet opgewassen tegen de aanvallen daarop gericht door Boudewijn de Groot en andere profeten van de tegencultuur uit de jaren 60.

NOTEN

1. Tekst & muziek J. Koopman & B. de Groot. Dit nummer staat op *Wonderkind aan het strand: 30 jaar Boudewijn de Groot*, CD 4.
2. Zandvoort had ook gekund, maar past metrisch minder goed.
3. *Statistiek van de gemeente Amersfoort, 1965*. Rotterdam: Stichting Het Nederlandsch Economisch Instituut, afd. Regionaal Onderzoek, 1966. [Stadarchief Amersfoort].
4. Tekst & muziek: Lennaert Nijgh & Boudewijn de Groot. Dit nummer staat op *Wonderkind aan het strand: 30 jaar Boudewijn de Groot*, CD 1.
5. A. Schuurman: *Godsdienst, groei, bloei en terugval*, niet-gepubliceerd document. Schuurman maakt voornamelijk gebruik van secundaire literatuur.
6. Zie Schuurman: *Godsdienst*.
7. Centraal Bureau voor de Statistiek, afd. Algemene Tellingen, "Volks- en Beroepstelling 31 mei 1947" (beschikbaar in GAA) en Hans Knippenberg: *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*. Assen/Maastricht, 1992. 266-289.
8. Statistiek van de *Gemeente Amersfoort*. Rotterdam: Stichting Het Nederlandsch economisch Instituut, afd. Regionaal Instituut, oktober 1960; Stadsarchief Amersfoort, 2. Dat dit percentage lager is dan de cijfers uit 1947 kan op verschillende manieren verklaard worden: een significant andere bevolkingsgroep in de stad in beide jaren, een neiging in de Amersfoortse statistieken om kerklidmaatschapcijfers te publiceren die aan de hoge kant zijn én de vaagheid van de categorie "geen", waardoor dezelfde mensen op basis van verschillende subjectieve factoren de ene keer wel en de andere keer niet behoren tot deze categorie.
9. Zie Schuurman: *Godsdienst*.
10. *Wat was, wat is en wat komt: 25 jaar Opstandingskerk Amersfoort*. Amersfoort, 1989. 26-27.
11. Hervormd Amersfoort, 19 februari 1960. [Stadsarchief Amersfoort].
12. *Handboekje van de Gereformeerde Kerken in Amersfoort*. Amersfoort, 1965. 6.
13. Henk Kuiper [e.a.]: *Uit het dagboek van Frans Zand en Maria Elleboog, 1630-1980*. Hooglanderveen: Trepico, 1980.
14. Kuiper: *Uit het dagboek*.
15. Kuiper: *Uit het dagboek*. 45-46.
16. *Al veertig jaar. Geloven in de toekomst*. Amersfoort: Parochie H. Kruis, 1998. 52.
17. *Geschiedenis van de Provincie Utrecht vanaf 1780*. Utrecht: Spectrum, 1997. 423.
18. Schuurman: *Godsdienst*.
19. Statistiek van de Gemeente Amersfoort.

John Mayall in Amersfoort

door ARIE KEIJZER

De jaren 60 waren ook voor de kunst (met grote en kleine k) veel bewogen jaren. In januari 1969 werden de spelers die Vondels Gijsbrecht van Aemstel hadden opgevoerd letterlijk bekogeld met tomaten. Met deze "actie Tomaat" keerden jonge acteurs zich tegen de gevestigde orde van het traditionele toneel. In 1966 was men daar al voorzichtig mee begonnen: het Mickerytheater poogde vernieuwend internationaal theater te brengen. De actie Tomaat bracht een en ander in een stroomversnelling: in 1970 ontstond het Werkteater, in 1972 werd toneelgroep De Appel opgericht, in 1974 gevolgd door het Onafhankelijk Toneel. Eén van de meest in het oog springende vernieuwingen was het politiek vormingstheater. Dat streefde bewustwording van de massa na door het aandacht vragen voor sociaal maatschappelijke thema's.

Naast de explosieve ontwikkelingen in de popmuziek ontstonden ook elders initiatieven. Willem Breuker richtte samen met Mischa Mengelberg en Han Benninck in 1967 de "Instant Composers Pool" op. Uit eigen ervaring weet ik dat er groepen waren die nadrukkelijk het publiek uitnodigden om mee te musiceren in een geheel vrije stijl, wat bij een optreden op het Rotterdams Conservatorium leidde tot een grote happening waar het gehele publiek aan het musiceren sloeg en de oorspronkelijke musici wat beteuterd en vooral ook boos aan de kant stonden. In 1973 richtte Willem Breuker het Breukercollectief op, dat veel heeft geëxperimenteerd met producties waarin verschillende kunstdisciplines samengingen.

Mensen als Johnny de Selfkikker en Simon Vinkenoog leidden de vernieuwingsbeweging in de literaire wereld. Dat deden ze niet in eerste instantie door hun literaire werk, maar door optredens op tal van bijeenkomsten.

In de kunsteducatie ontstond eveneens een nieuwe stroming, te weten die van de vrije expressie. Professor Ten Have, sociaal wetenschapper aan de Rijksuniversiteit Groningen, vond dat vrije expressie en musische vorming in beginsel niets met elkaar te maken hadden. Vrije expressie stimuleerde vooral de eigen wijze van uitdrukken, niet gebonden aan enige norm of regel. Binnen de vrije expressie werd niet aan persoonlijkheidvorming gedaan. Pas zodra de expressie aan banden werd gelegd door esthetische regels, was er sprake van musische vorming. Deze

opvatting bracht een schisma teweeg in de wereld van de kunsteducatie die tot ver in de jaren 90 duurde. Met name ontstonden er tegenstellingen tussen muziekscholen die meer van het scholingsprincipe uitgingen en de creativiteitscentra die vorming voorop stelden.

Kunsteducatie

Om te beginnen een schets van het culturele klimaat in Amersfoort. De "Maatschappij tot bevordering der toonkunst" richtte in 1886 in Amersfoort een muziekschool op met als doel kinderen van de gegoede burgerij te scholen in de beoefening der toonkunst. Veel argumenten werden er in die tijd gebruikt ter legitimering van dit soort scholen. Van intensivering van godsdienstige gevoelens tot het ontwikkelen en beschaven van het lagere volk, hoewel arbeiders nauwelijks toegang hadden tot dit soort scholen. In 1932 opende Willem Gehrels zijn volksmuziekschool in Amsterdam. In deze school wilde hij talentvolle leerlingen een goede basis geven voor een verdere muzikale studie. Ook wilde hij de gehele jeugd kennis laten maken met volksliederen en volksmuziek om het oorspronkelijk gemeenschapsgevoel te stimuleren. Dat muziek het gemeenschapsgevoel stimuleert kun je wekelijks in een voetbalstadion beluisteren. Maar ik vermoed dat Gehrels een ander gemeenschapsgevoel bedoelde. Na de oorlog werd het idee van de volksmuziekschool door de SDAP [Sociaal Democratische Arbeiders Partij] overgenomen met als argument "de verheffing van het volk." Met deze verheffing had men met name de arbeiders en hun kinderen op het oog.

Van 1946 tot 1961 was Molendijk burgemeester van Amersfoort. Hij was niet alleen specialist op het gebied van gemeentelijk cultuurbeleid, maar wilde van Amersfoort een cultureel centrum maken. Zijn drijfveer was dat actieve cultuurbeoefening tegenwicht bood aan de vertechnisering en rationalisering van de maatschappij. Einstein zou ooit zeer treffend gezegd hebben: "Logica brengt je van A naar B, verbeelding brengt je overal."

Opmerkelijk is dat niet de kunstzinnige vorming van de individu als waardevol werd ervaren, maar dat kunstzinnige vorming een hoger ideaal moest dienen, bijvoorbeeld het verheffen van het volk of de intensivering van godsdienstige gevoelens.

In 1961 werd Jan van Vlijmen directeur van de Amersfoortse muziekschool. Onder zijn leiding groeide de school explosief. Hij stond vernieuwing voor waardoor bijvoorbeeld een volksinstrument als de accordeon werd geïntroduceerd. Onder invloed van de "Vrije expressie"-beweging stond het plezier in musiceren voorop. De theorie en technische prestatie kwamen op de tweede plaats. Ook wilde Van Vlijmen dat de Algemene Muzikale Vorming in het regulier onderwijs terecht zou komen,

zodat kinderen van jongs af met muziek in aanraking kwamen.

Ook de beeldende vorming had een rijke traditie in het Amersfoortse. In het begin van de 60er jaren ontstond het Gemeentelijk Instituut voor Beeldende Expressie (GIBE). De voorloper van het latere Creatief Centrum De Hof. Een van de problemen waar het GIBE in die beginjaren mee worstelde, was dat de vrije expressie wedijverde met het ambacht: de techniek van schilderen, beeldhouwen en dergelijke. Ik meldde al dat Ten Have daarin de toon zette. In feite waren beide stromingen vrijwel onverenigbaar. Men vond toch een compromis door kunstenaars te benoemen tot docenten om beide elementen te verenigen. Wonderlijk is dat de discussie tot in de jaren 90 over dit onderwerp heeft voortgeduurd.

In 1964 werd de Nederlandse Stichting voor Kunstzinnige Vorming (NSKV) opgericht. Deze "club" vestigde zich in Amersfoort. De NSKV legde de nadruk op persoonlijke ontplooiing en maatschappelijke bewustwording. Daarmee was ze zowel belangrijk als omstreden. Ook ontstonden organisaties die de receptieve vorming van de jeugd moesten bewerkstellingen. Dat waren het WIKOR (Werk- en Informatie-Centrum voor kunst ten dienste van het Onderwijs voor de Rijpere jeugd; voor theater), de Stichting Schoolconcerten en de Stichting Schrijvers op School. In 1967 werd de Stichting Overleg Muziekonderwijsinstellingen (SOM) opgericht, ook deze vestigde zich in Amersfoort. Om de belangen van de creativiteitscentra te behartigen ontstond ook in 1967 de Vereniging voor Creativiteits Ontwikkeling (VCO).

Ouderparticipatie kreeg in het begin van de jaren 70 gestalte door de oprichting van de Ouder- en leerlingenraad bij de muziekschool. Vanuit Amersfoort ontstond het Landelijk Ouder-leerlingen Beraad (LOB) die onder leiding van haar voorzitter Bertie Linschoten het ministerie probeerde te overtuigen muziekonderwijs als een soort basisvoorziening te blijven zien met alles wat daar dan van rijkswege bij hoort.

Sopla

In de zomer van 1967 ontstond de jongerensoos Sopla. In de daaraan voorafgaande periode had het jongerenparlement bij de gemeenteraad aangedrongen op een eigen plek voor de jeugd. Nadat veel huisvestingsvarianten waren besproken, stelde de gemeente een deel van het gebouw van de voormalige sigarenfabriek Sopla ter beschikking tot het moment dat het zou worden gesloopt om plaats te maken voor een nieuwe brandweerkazerne. De jongeren wilden in dit gebouw de overblijfruimte gebruiken die de handelsschool huurde. De handelsschool wilde daar niets van weten, maar onder politieke druk stemde de toenmalige directeur uiteindelijk toch in.

Al snel bleek Sopla een broedplaats van actieve scholieren en studenten. Dat blijkt uit de volgende activiteiten: manuele expressie, film, fotografie, teach-ins, hearings, paint-ins, love-ins (met Johnny de Selfkikker!), pantomime, cabaret, toneel, ballet en niet te vergeten "live"-muziek. Omdat niet alle jongeren welkom waren ontstonden er problemen met de zogenaamde "Kuiven". De groep Sopla-bzoekers bestond uit enigszins alternatieve jongeren. Sommigen verkochten *Hitkrant*, wat in die tijd een alternatieve activiteit was. Het gebouw werd door vele vrijwillige handen opgeknapt. Vervolgens was Sopla op de maandag na de hele week open. Door de week kwam de muziek uit een jukebox. Beatles, Rolling Stones en andere bekende popgroepen werden gedraaid. In het weekend was er meestal "live"-muziek. Al snel veroverde Sopla zich een plek als podium in Nederland, te vergelijken met *Paradiso* (Amsterdam) en *Shock* in (Hilversum). En in het korte bestaan van Sopla, ongeveer één jaar, traden op Boudewijn de Groot, Rob Hoeke, The Shoes, Spooky's day off en als absoluut hoogtepunt John Mayall and the Bluesbreakers waarin Peter Green (later bij Fleetwood Mac) als solo-gitarist optrad. Pink Floyd zou optreden, maar de groep werd voortijdig het land uitgezet, zodat het optreden niet doorging. Een optreden van The Golden Earrings moest worden afgezegd omdat de handelsschool de overblijfruimte nodig had als examenzaal en deze niet in het weekeinde wilde ontruimen.

Inmiddels waren er klachten van de omwonenden over geluidsoverlast. In het weekeinde van 19 en 20 april werd er een jongerenconferentie georganiseerd onder de titel: Staak de Moord. Er waren drie inleidingen: "Wat is polemologie?", "Alternatieve dienstplicht en protest" en "Demonstratie in de samenleving". Als films draaiden er: *Ciel de terre* van Joris Ivens en *Night of the Dragon* die als Amerikaanse propaganda werd aangekondigd. 's Avonds trad Amos Taméla and his Mustang Soul Band op.

Het einde van Sopla kwam omdat de schulden niet werden betaald. Na een jaar bleek er een schuld te zijn van 13.000 gulden. De stichting werd opgeheven en de gemeente betaalde uiteindelijk anderhalf jaar later de schuldeisers.

In de jaren daarna werd er zo nu en dan in de markthallen concerten georganiseerd, maar van de hechte door jongeren gedragen cultuur was toen minder sprake.

De musical Johnny Hus

In november van 1971 vond een protestbijeenkomst plaats tegen het zogenaamde kernplan. Op deze bijeenkomst in de markthallen werd de opera *Johnny Hus* van Tristan Keuris (muziek) (1946-1997) en Jan Jacob

Kommijs (tekst) uitgevoerd. De plannen om de binnenstad beter te ontsluiten dateerden al van 1929. Er zou een nieuwe weg moeten worden gemaakt die vanaf de Sint-Jorisstraat via het Lieve-Vrouwekerkhof naar de Hof zou leiden en dan via een omweg naar de Beestenmarkt. Toen stedenbouwkundige Arie Rooimans in 1969 een lichte variant op dit plan presenteerde, leidde dat tot hevige protesten. Hij stelde voor om de weg vanaf het station via de Molenstraat naar de Hof te leiden. Daarvoor moesten wel de markthallen worden afgebroken.

De actiegroep Tabak werd opgericht en probeerden zoveel mogelijke acties tegen dit plan te ondernemen. Er werd een zeepkistenrace gehouden en een protestbijeenkomst georganiseerd. De verantwoordelijk wethouder Huslage lag onder vuur en werd uiteindelijk ten val gebracht.

De opera is een verhaal over een bijenhouder, Anton de Imker, die verkering heeft met de dochter van Johnny Hus. Haar vader is verantwoordelijk voor het ontstaan van een racebaan in de stad samen met Hendrick Rooykooy. Johnny Hus schuwt geen middel om zijn zin te krijgen en uiteindelijk wordt zijn dochter op de weg die vader had gecreëerd doodgereden. Anton sterft van verdriet en het drama is compleet.

Het is bijna filmische muziek waarin Tristan Keuris overigens blijk geeft te beschikken over een geweldig gevoel voor muzikaliteit en orkestratie. Leuk is te melden dat Tristan Keuris zijn eerste compositielessen kreeg van Jan van Vlijmen in 1961 op de muziekschool Amersfoort alvorens hij op het conservatorium in Utrecht ging studeren.

Op de vraag of *Johnny Hus* de Amersfoortse muziekcultuur veranderd heeft, moet ik ontkennend antwoorden. Het was een stuk dat geschreven werd in de protestcultuur van die tijd. Het is een muzikaal knap stukje werk, maar het heeft niet de muziekcultuur omgegooid. En deze musical wordt zelfs niet op de repertoirelijsten van Tristan Keuris genoemd. Wel past deze musical in de tijd van eind 60er/begin 70er jaren. De jaren waarin de jeugd zich ook in Amersfoort roerde. Niet alleen Sopla en *Johnny Hus* waren daar voorbeelden van, maar ook de actie waarin de Amersfoortse Kei roze werd geschilderd, paste in dat tijdsbeeld. En wat te denken van de oprichting van de bond voor onderdrukte en uitgebuite huurders en woningzoekenden. Soms ontstonden initiatieven met een keihard politiek doel, maar ook wel gewoon als ludieke actie waardoor jongeren in de belangstelling kwamen. Muziek is uiteraard een belangrijk medium, maar toch meer een verschijnsel waarmee je je als jeugd kon identificren. Dat lukte in Europa, in Nederland en dus ook in Amersfoort.

Het oudste stenen huis van Amersfoort

(of de oudste stenen in een Amersfoorts huis)
De bouwgeschiedenis van het huis Hof 39

door ALBERT VAN ENGELENHOVEN

De Hof met stadhuis (links), Sint-Joriskerk en Hof 39 (rechts, met trapgevel) in 1729. Tekening door A.de Haan/Collectie museum Flehite

Bouwhistorisch onderzoek

Archiefonderzoek naar de oudste geschiedenis van de stad levert in de regel bijzonder weinig informatie op. Tot in de late Middeleeuwen werd er betrekkelijk weinig op schrift gesteld. Het ontbreken van informatie prikkelt bij sommigen de fantasie. In zijn boekje *Amersfoort rondom zijn toren* tekent Van Hasselt de vermeende toestand van de Hof met de Sint-Joriskerk in 1247.[1]

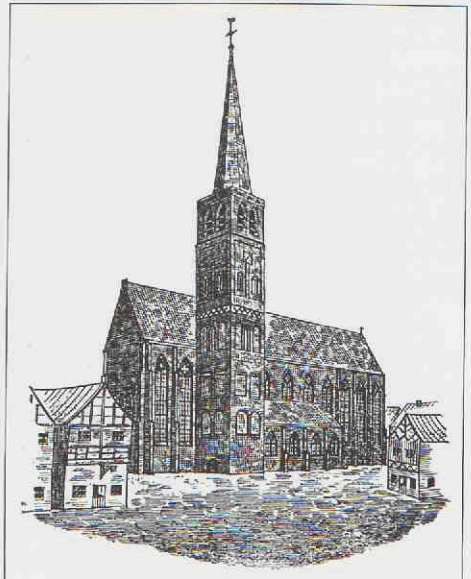

De Hof met Sint-Joriskerk in 1247 met rechts Hof 39.
Tekening uit: Van Hasselt (1948)

De huizen voor de kerk (waaronder Hof 39 rechts) zijn getekend met voorgevels in vakwerk. In een willekeurige Limburgse stad zouden deze huizen niet misstaan, maar in Amersfoort kwamen zij echt niet voor.[2]

Fantaseren blijkt echter helemaal niet nodig, de Middeleeuwen zijn meer dan men tot voor kort dacht tastbaar aanwezig! Door bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat veel huizen in Amersfoort hun middeleeuwse kern nog hebben bewaard, meestal achter jongere gevels. Een mooi voorbeeld van zo'n huis wordt in dit artikel onthuld.

Introductie

Nog in 1352 geldt in Amersfoort een stenen huis als een bijzonderheid, zoals blijkt uit een aantekening in het inkomensregister van het Sint-Joriskapittel, waarbij melding wordt gemaakt van een *"steenhuys en hofstede dairt steenhuys op stait gelegen aen die Langestraet."*[3] De Langestraat behoort met de Krommestraat tot de belangrijkste straten in de vroegste fase van de stedelijke ontwikkeling. Hier stonden de aanzienlijkste gebouwen. In het middeleeuwse stadsbeeld, dat werd gedomineerd door houten huizen, onderscheidden de aanzienlijke gebouwen zich door hun omvang en doordat zij in steen waren uitgevoerd.

Het is niet ondenkbaar dat het bedoelde huis uit 1352 Langestraat 76 betreft. De voorste helft van dit huis is in 1901 vervangen door nieuwbouw, maar de achterste helft (Hof 39) is bewaard gebleven. Het is in opdracht van de Amersfoortse Maatschappij tot Stadsherstel in 2002-2003 gerestaureerd en staat sindsdien als "Logement De Gaaper" bekend, een verwijzing naar de Apotheek C.B. Kok & Zoon die hier vele jaren lang was gehuisvest.

Achter de vroeg-19de-eeuwse gevel aan Hofzijde gaat een huis schuil met 15de-eeuwse vloeren, en zelfs 13de-eeuwse muren.[4] Een sensationele ontdekking! Dit blijkt het oudste stenen huis van

Voorgevel van Hof 39 na restauratie in 2003. Collectie monumentenzorg

Amersfoort te zijn, maar omdat daarvan alleen beide zijmuren bewaard zijn gebleven, is het beter om te spreken van "de oudste stenen in een Amersfoorts huis."[5]

De voorgeschiedenis: de bisschoppelijke hof

De Sint-Joriskerk en de Hof zijn gelegen op een laatste zandige opduiking van de Utrechtse Heuvelrug, in het drassige laagland dat de Gelderse Vallei in vroeger tijd was. De beken vanuit het oosten kwamen vóór Amersfoort samen en stroomden als Eem (Amer) in één bedding verder noordwestwaards, meanderend om de genoemde zandige opduiking heen. Omdat zich op deze plek eveneens een voorde (doorwaadbare plaats) in de Eem bevond, was dit voor de bisschop van Utrecht bij uitstek een geschikte plaats voor de vestiging van een centrum, van waaruit de ontginningen in de Gelderse Vallei kon worden geleid. Voor 1196 blijkt dit centrum, de *curtis episcopalis*, (bisschoppelijke hof) aanwezig. Het bestuur

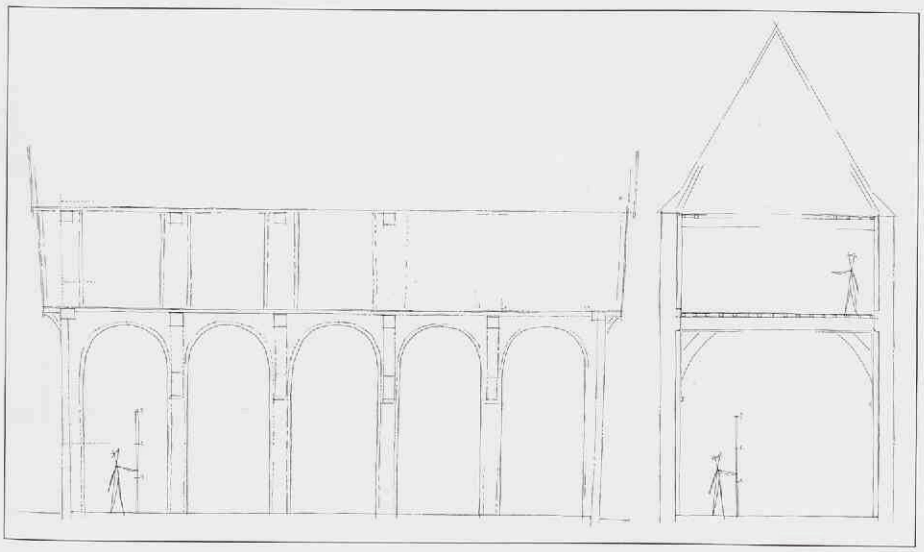

Reconstructie dwars- en langsdoorsnede zaalhuis in middeleeuwse situatie. Tekening auteur

over deze curtis werd namens de bisschop uitgeoefend door de heren van Amersfoort.[6] Vermoed wordt dat hun hofstede – met kapel – was gelegen ter plaatse van de Sint-Joriskerk. Tijdens archeologisch onderzoek dat in 1991 plaatsvond op de Hof zijn geen sporen aangetroffen die wijzen op een hofstede aldaar, maar wel kwam een voormalige omgrachting tevoorschijn. De gracht is door de zandige opduiking van de Hof heen gegraven

en sluit noordelijk van de kerk aan op het toendertijd drassige gebied ter plaatse van de Appelmarkt. Het omsluit op deze wijze een binnenterrein: "de bisschoppelijke hof." De gracht is in de 12de eeuw gegraven, maar korte tijd later alweer dichtgeslibd.[7]

Kort na 1200 plaatste men tegen de kapel een nieuwe toren, die ook als wachttoren zal hebben gediend. De oorspronkelijke kapel is korte tijd later tot parochiekerk van de stad getransformeerd. Door de vele bouwcampagnes in de erop volgende eeuwen, waarbij de kerk telkens werd vergroot, is van deze oorspronkelijke kapel niets bewaard gebleven. De toren daarentegen wel. Deze toren, in Romaanse bouwstijl,* is het oudst bewaard gebleven bouwkundige relict van Amersfoort.[8]

Oudste bouwfase, 13de eeuw: een aanzienlijk "zaalhuis"

Nabij de bisschoppelijke hof, en aan de Langestraat, is op een gegeven moment een stenen huis gebouwd. De beide zijmuren (bouwmuren) zijn bewaard gebleven, deze zijn gemetseld in bakstenen van ongeveer 29/32x14/15x8/8,5 cm grootte, zogenaamde kloostermoppen.* Zij zijn daarmee slechts een fractie kleiner dan de stenen in de toren van de Sint-Joriskerk. Na ontpleistering bleek dat de muren zowel op de begane grond als op de verdieping waren geleed door zogenaamde spaarnissen.* Op de begane grond waren deze aan de bovenzijde met een halfronde boog afgesloten. Spaarnissen dienen enerzijds ter besparing van het gewicht op de ondergrond en anderzijds ter besparing van "dure" bakstenen. Daarnaast zal het esthetische aspect ook een rol hebben gespeeld.[9] Nadien zijn de muren met zo'n 14 cm tot op het achtervlak van de nissen weggekapt. Beide muren zijn nu zo'n 50 cm dik, maar oorspronkelijk waren ze zo'n 64 cm.[10] Uit de aanwezigheid van spaarnissen blijkt dat de vloerconstructies moeten hebben bestaan uit samengestelde balklagen van moer- en kinderbinten.* De moerbalken lagen ter plaatse van de muurdammen* tussen de spaarbogen op in de muur.

Langestraat 76 ligt in het verlengde van Hof 39 en dateert na een vernieuwing uit 1901. Oudere bouwsubstantie leek hier aanvankelijk niet aanwezig, maar bij nader onderzoek bleek één van de zijmuren opgetrokken in kloostermoppen.* Deze zijn van hetzelfde formaat als in Hof 39.[11] Hiermee is het vermoeden bevestigd dat Hof 39 in oorsprong doorging tot aan de voorgevel aan de Langestraat. Het had hiermee een lengte van zo'n 17 meter! De buitenwerkse breedtemaat van het huis is twee *roeden** (wat overeenkomt met ongeveer 7,5 meter). Huizen met dergelijke afmetingen waren bestemd voor zeer welgestelden.[12] Daarbij bezat het boven de begane grond, die wel zo'n 6 meter hoog was (!), een verdieping en een hoge kapzolder. Het huis was niet in vertrekken

opgedeeld, maar bestond uit één grote ruimte, een "zaal", tussen de buitenmuren. Met recht een bijzonder groot en belangrijk 13de-eeuws zaalhuis! Waarbij moet worden opgemerkt dat het begrip "huis", in ruime zin opgevat moet worden. De functie van het huis zal eerder utilitair, dan "huiselijk" zijn geweest.

De Hof, die vanaf de 13de eeuw als marktplein werd gebruikt, is ettelijke keren opgehoogd. Het oorspronkelijke oppervlak van de Hof ligt zo'n twee meter onder de huidige bestrating.[13] Het vloerpeil van het huis lag derhalve in de 13de eeuw even hoog als de keldervloer op dit moment!

Datering van de bouw

Op grond van het aangetroffen baksteenformaat zou de bouw van Hof 39 in de vroege 13de eeuw kunnen hebben plaatsgevonden. Korte tijd na de bouw van de Romaanse toren van de Sint-Joriskerk. Maar dateren op grond van het baksteenformaat is een hachelijke zaak.

Hof 39 gebouwd in de vroege 13de eeuw

Zou Hof 39 zijn gebouwd in de vroege 13de eeuw, wat op grond van steenformaat mogelijk is, (zie eerder) dan moet het uitgesloten worden geacht dat het huis in opdracht van een particulier is gebouwd. Particulieren konden zich een dergelijk groot huis in die tijd niet veroorloven. De heren van Amersfoort op de bisschoppelijke hof wel! Zij zijn de meest voor de hand liggende opdrachtgever. Daarbij komt dat het huis in de directe nabijheid van hun hofstede is gelegen. Ook ligt het cruciaal ten opzichte van de plaats waar twee belangrijke handelswegen samenkwamen. De Langestraat, de handelsweg als verbinding tussen het westen en het oosten van het land (de

Oude stenen uit Amersfoort op een rij.
Collectie monumentenzorg

"In muren verborgen"

De rol van bakstenen in de bouwhistorie

Eén van de mogelijkheden die zowel een archeoloog als een bouwhistoricus ter beschikking staan om gebouwen of gebouwdelen te dateren, zijn de stenen muren.

Het bakken van stenen is een techniek die de Romeinen rond het begin van de jaartelling in Nederland hebben geïntroduceerd. Met hun terugtrekking ging de productie verloren. Pas in de 12de eeuw vindt de baktechniek in Nederland weer ingang, in eerste instantie bij de kloostergemeenschappen. Als oudste voorbeeld voor baksteentoepassing in de Middeleeuwen geldt een graf in de benedictijnenabdij van Egmond uit 1130 en het cisterciënzerklooster in Rinsumageest dat in 1163 is gesticht. Plaatselijk aanwezige rivierklei werd in de gewenste vorm geperst en tot stenen gebakken. In oorsprong waren de bakstenen even groot als de handelsmaat van tufsteen, een natuursteensoort die geschikt was voor het bouwen van muren. De formaten varieerden van 32 tot 38 cm lengte. In onze tijd worden deze stenen wel kloostermoppen genoemd.

De techniek van het steenbakken verspreidde zich in de late 12de en 13de eeuw snel over heel Nederland. Vanwege productie- en verwerkingsproblemen neemt het steenformaat in de loop van de eeuwen steeds verder af.[14] De grootste bakstenen die in Amersfoort bekend zijn, meten ongeveer 34x17x7,5 cm. Deze stenen zijn toegepast bij de bouw van de vroegste stadspoorten.[15] In 1300 is het formaat afgenomen tot zo'n 28x14x7 cm, de eerste stadsmuur is hier mee opgetrokken. Weer honderd jaar later zijn de bakstenen nog zo'n 23x11,5x5,5 cm groot (tweede stadsmuur, 1380-1450) en rond 1600 bereikt het formaat met 18x9x4,5 cm het zogenaamde Rijnformaat, of zelfs 16x8x4 cm de IJsselstenen, het minimum. Deze kleinste formaten zijn tot in de 20ste eeuw toegepast. Maar al in de late 19de eeuw doet het Waalformaat zijn intrede, deze steen met afmetingen van 21,5x10,2x5,2 cm is tot vandaag de dag het meest voorkomende formaat. Door de machinale verwerking is deze steen strakker van vorm dan de oudere "handvorm" stenen.

Omdat stenen in vroeger tijd kostbaar waren kwam het regelmatig voor dat oude bakstenen werden schoongebikt en hergebruikt. Met name de bakstenen waarvan de stadsmuren zijn opgetrokken zijn in later tijd in grote aantallen hergebruikt. Het is hierom gevaarlijk om alleen op grond van baksteenformaten gebouwen of gebouwdelen te dateren.

Hof 39 op een foto uit 1855. collectie museum Flehite

latere Hessenweg) en een vertakking noordwaards, richting de Zuiderzee, vanouds de Havickerstraat geheten.[16] Als mogelijke functie voor Hof 39 zou gedacht kunnen worden aan een tolhuis, een controlepost of iets dergelijks.

Wat tegen de bouw in de vroege 13de eeuw pleit is de langgerekte vorm van de plattegrond, die typisch is voor huizen in de dichtbebouwde steden in ons land. Deze zogenaamde langshuizen lagen zij aan zij aan de straat en konden op vaak diepe erven naar wens naar achteren toe worden uitgebreid.

In een min of meer open ruimte, waarvan hier in die tijd nog sprake zal zijn geweest, liggen bouwwerken op een vierkante plattegrond (ook wel *woontorens* genoemd) meer voor de hand. Een goed voorbeeld hiervan lag ook aan de Hof en wel aan de andere zijde. Mogelijk dat de magistraat van de stad hier haar onderkomen vond, na de stadsrechtenverlening door bisschop Hendrik van Vianden in 1259.[17]

Hof 39 later gebouwd

De bakstenen dateren uit de vroege 13de eeuw, maar het is, zoals eerder aangegeven, beslist niet uit te sluiten dat het huis later is opgetrokken met hergebruikte oudere stenen! In de muren van Hof 39 is geen duidelijk metselverband zichtbaar, wat mogelijk op hergebruik in een latere periode wijst.[18] Door de voortdurende bouwcampagnes aan de bisschoppelijke hof en de Sint-Joriskerk kwamen er regelmatig veel stenen ter beschikking die, na te zijn schoongebikt, gemakkelijk gebruikt konden worden voor de bouw van huizen in de omgeving. Het antwoord op de vraag wanneer er stenen vrijkwamen voor hergebruik, is een mogelijke indicatie voor de bouw van Hof 39. Suggesties zijn te vinden in de archieven.

De eerste mogelijkheid is de verheffing van de hofkapel tot parochiekerk, deze vond plaats halverwege de 13de eeuw (1248-1259). De

verwoesting van de kapel door Gelderse troepen onder leiding van graaf Otto II in 1274 leidde tot herbouw en tegelijkertijd vergroting van de kerk. Daarnaast heeft de schenking van gronden ten noorden van de kerk in 1317 aanleiding gegeven tot uitbreiding van de kerk. De vroegste fase voor de bouw van Hof 39 zou op grond van deze informatie tussen 1248 en 1317 liggen. Voor deze laatste datering pleit de aanwezigheid van vloeren bestaande uit moer- en kinderbinten* (zie hiervoor). Er bestaat twijfel of deze vloerconstructie vóór ongeveer 1300 wel voorkwam.[19]

Ook dan nog is een particuliere opdrachtgever voor de bouw van het huis onwaarschijnlijk. Omdat de heren van Amersfoort de stad in 1259 hebben verlaten en de macht sindsdien berust bij het stadsbestuur, zijn zij de meest voor de hand liggende opdrachtgever voor de bouw van het huis. De cruciale plaats bij de genoemde splitsing van handelswegen kon uiteraard ook ten voordele van de stad worden benut. Daarnaast kan het ook als dependance van het stadhuis hebben gefunctioneerd.

Huis Schonevelt

In de rapportage van het bouwhistorisch onderzoek van het Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurhistorie wordt gesuggereerd dat Hof 39 het belangrijke overheidsgebouw Schonevelt zou zijn![20] Sinds 1457 komt het huis Schonevelt in de bronnen voor. Er werd recht gesproken en het werd gebruikt voor plechtige ontvangsten. Daarnaast is er sprake van een stadhuis, dat daarvan moet worden onderscheiden. Tot de ingebruikneming van Nieuw-Schonevelt in 1536, gelegen naast het stadhuis in de eerder genoemde vierkante bebouwing, behield het oude Schonevelt zijn overheidsfunctie.[21] Volgens archivaris J. Hovy lag het huis Schonevelt echter tegen het koor van de Sint-Joriskerk, ter plaatse van Langestraat 82.

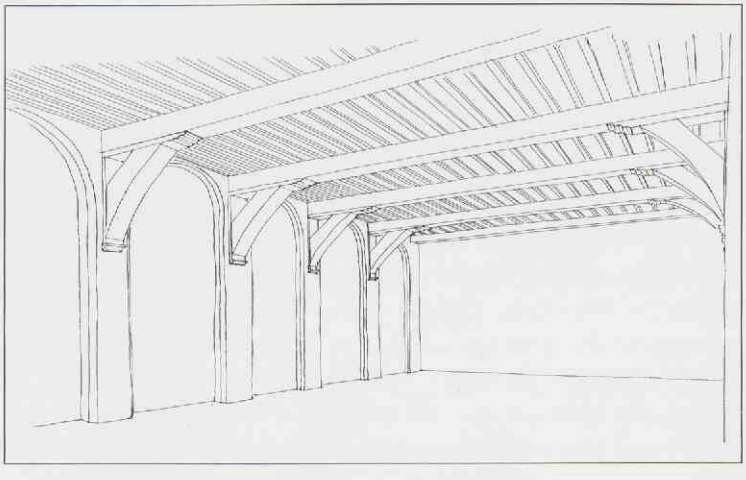

Reconstructie interieur zaalhuis in middeleeuwse situatie. Tekening auteur

Hovy is hier zeer stellig in.[22] Maar het is nooit helemaal uit te sluiten dat Hof 39 toch het vroegere huis Schonevelt is. Het zal met zijn allure en omvang zeker geschikt zijn geweest voor grote ontvangsten.

Hoe het ook zij: ofwel in de vroege of late 13de eeuw, ofwel later gebouwd, in Hof 39 bevinden zich de oudst bewaard gebleven stenen muren in een huis in Amersfoort.

Het 13de-eeuwse binnenwerk is echter volledig verloren gegaan. De stadsbrand van 1340 is hiervoor verantwoordelijk. In de nacht van 13 op 14 april van dat jaar brandde "meer dan de ganse binnenstad binnen de oude singels af, met in begrip van de Sint-Joriskerk."[23] De bebouwing van de stad, die nog vrijwel geheel uit houten huizen bestond, werd zwaar getroffen.[24] Van Hof 39 restte na de brand niet veel meer dan de zwart geblakerde muren.

Wederopbouw in 1340

Kort na de desastreuze brand in 1340 is het huis hoger opgetrokken dan voorheen. Op de oude bouwmuren werd ruim een meter gemetseld, zodat het toch al grote huis boven de omringende, vooral houten huizen moet hebben uitgetorend. Het metselwerk bestaat uit bakstenen die zo'n 28x14x7 cm groot zijn. Omdat er van de buitengevel aan de Hof niets bewaard is gebleven, kan worden geconcludeerd dat deze wellicht in hout was uitgevoerd en ook door de brand is verwoest. Tijdens de recente restauratie bleek de gevel van Hof 39, achter de 19de-eeuwse afwerking, te zijn opgetrokken met bakstenen van bovengenoemd formaat. Dit zou kunnen betekenen dat deze gevel dateert van omstreeks 1340. Het lijkt echter ook hier meer waarschijnlijk dat de stenen zijn hergebruikt in later tijd.[25]

Ingrijpende verbouwing in 1452, een royaal woon-/pakhuis: splitsing in tweeën

Zo'n 100 jaar later, in 1452, vond in Hof 39 een ingrijpende verbouwing en vernieuwing plaats. Bovendien werd het huis in tweeën gesplitst, zodat twee rug-aan-rug woningen ontstonden met een voorgevel aan de Langestraat en een voorgevel aan de Hof. Deze situatie is afgebeeld op de diverse vogelvluchtkaarten van Amersfoort (Braun & Hogenberg, 1580 & Blaeu, 1649). Hierop is zichtbaar dat de huizenrij tussen de Langestraat en de Hof uit twee bouwdelen bestaat. De scheidingsmuur tussen Hof 39 en Langestraat 74 is opgetrokken tussen de 13de-eeuwse bouwmuren in, met bakstenen van 22x11x4,5 cm grootte.

In ditzelfde formaat stenen is, eveneens tussen de bouwmuren in, een kelder gerealiseerd over de volledige oppervlakte van het huis. Hiermee

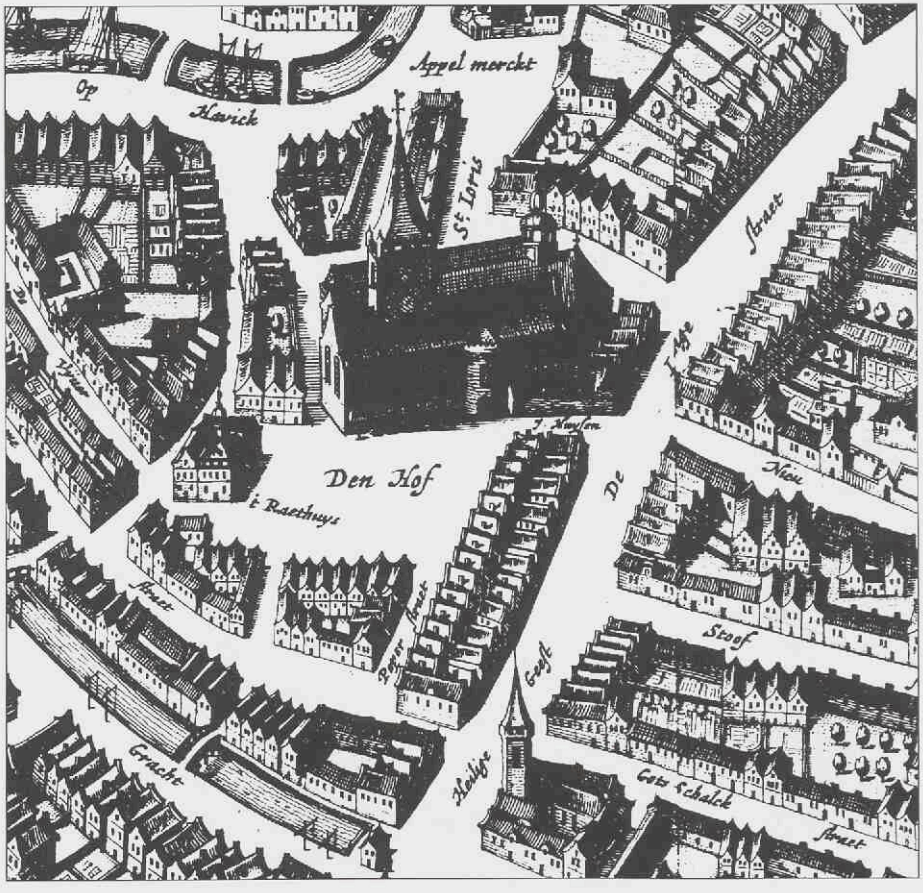

Detail stadsplattegrond (vogelvlucht) Joan Blaeu 1649.

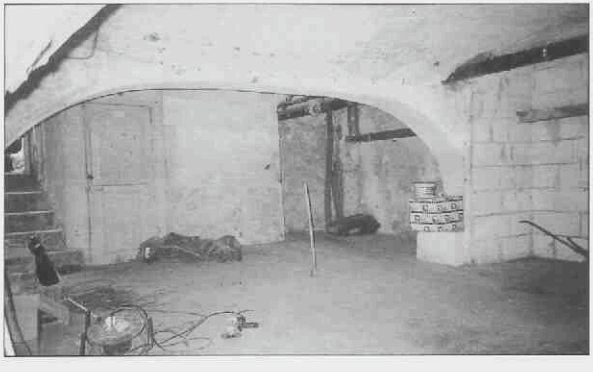

Kelder met troggewelven en deur naar plee. Collectie monumentenzorg

werd van de nood een deugd gemaakt. Immers, door de vele ophogingen van de Hof, was het vloerpeil van het huis ver onder het straatniveau terechtgekomen. De kelder bestaat uit drie gemetselde troggewelven* gescheiden door gordelbogen,* een typisch 15de-eeuwse constructie.

Dwarsgewelven in het eerste troggewelf maken een toegang vanaf de straat mogelijk. De trappen zijn opgenomen in "pothuizen", lage aanbouwsels tegen de onderpui van de gevel.

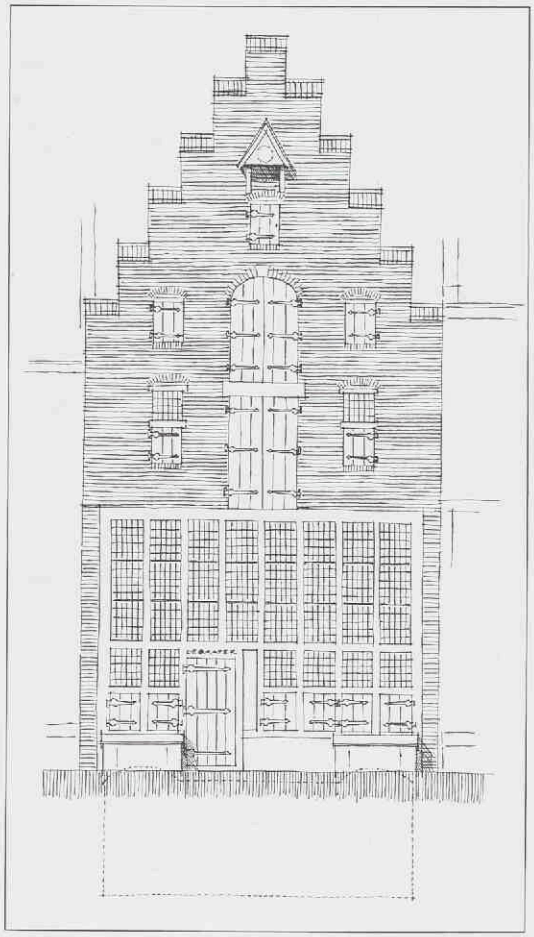

Reconstructie trapgevel Hof 39. Tekening auteur

Trapgevel

Hof 39 komt voor op enkele 18de-eeuwse prenten, onder meer van C. Pronk (1691-1759) en A. de Haan (1707-1748) waarop de trapgevel* van het huis goed zichtbaar is. Op grond van de verschijningsvorm is de gevel moeilijk dateerbaar, uiterlijke stijlkenmerken ontbreken geheel. Een bouwjaar van in de 14de tot in de 17de eeuw is mogelijk.

Vloerbalklagen: moer- en kinderbinten

Door de bouw van de kelder dienden alle vloeren in het huis op een hoger niveau gebracht te worden. Deze zijn gelijkertijd geheel vernieuwd. De balklagen bestaan uit moer- en kinderbinten* van eikenhout. Dankzij dendrochronologisch onderzoek (jaarringenonderzoek)[26] is de precieze datering bekend. In het najaar van 1450 zijn de bomen geveld, waarvan de balken afkomstig zijn.[27] In 1452 zijn zij verwerkt in het huis.[28] Onder de moerbalken zijn sleutelstukken* (consoles) aangebracht met een bijzondere en zeldzame profilering op de kop. In het algemeen werd deze profilering in de stijlperiode van de gotiek (ca. 1250-1550) uitgevoerd met een kraal of een peerkraal.* De peerkraal komt hier ook wel voor maar dan drievoudig. In heel Nederland zijn maar twee exemplaren bekend met een identieke profilering.[29]

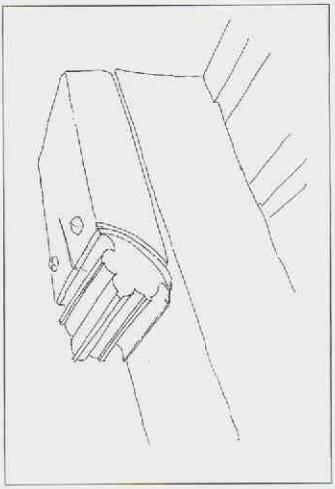

Gotisch sleutelstuk in Hof 39 uit 1452. Tekening auteur

Spiltrap uit Observantenklooster (de Observant) voor restauratie. Fotograaf Bell/collectie

Stookplaats

De stookplaats bevond zich tegen de tussenmuur, de achtermuur van Hof 39. Hoewel de schouwen* nadien zijn verwijderd, was de roetbaan nog zichtbaar op het metselwerk. De schouw in de kelder was in de achtermuur opgenomen en is nog wel deels aanwezig.

Trappen

De oude trappen zijn in het verleden uit het huis verwijderd, maar in de linkerbouwmuur verraden sleuven in het metselwerk de plaats hiervan. De vorm van de sleuven maakt duidelijk dat het een spiltrap* betreft die hier stond. Deze gaf toegang tot de *insteek*,* een soort entresol, een tussenvloer tussen de begane grond en de verdiepingsvloer. Vanouds de plaats waar geslapen werd, omdat in deze ruimte de warmte van de schouw, onder de vloer, enigszins bleef hangen.

De spiltrap ging door naar de kapzolder, en hoewel niet meer aanwezig, is deze dankzij de sleuven in de muur nog herkenbaar.

Meer bouwsporen

In de linkerbouwmuur is de middeleeuwse trapgevel (achtergevel) zichtbaar van het buurhuis aan de Zevenhuizen. Met de verhoging van Hof 39 in 1822 is deze middeleeuwse trapgevel "ingemetseld". Afgezien van deze gevel is het huis aan de Zevenhuizen in 1904 afgebroken. Eveneens in de linkerbouwmuur zijn zowel op de begane grond als op de eerste verdieping sporen gevonden van – in later tijd tot op het achtervlak weggekapte – spaarnissen (Zie hierboven "Oudste bouwfase"). De aanwijzingen bestonden uit twee keer een serie kopse stenen die gezamenlijk een halfronde boog vormen op de begane grond en een nog aanwezige muurdam tussen spaarnissen op de eerste verdieping.

Van de laat-middeleeuwse kapconstructie resteert niets meer; deze is in 1822 geheel vervangen.

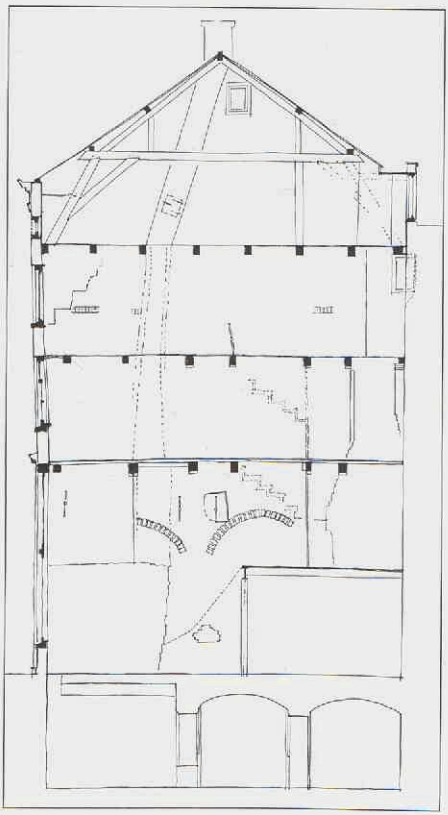

Linkerbouwmuur Hof 39 met aangetroffen bouwsporen. Tekening auteur

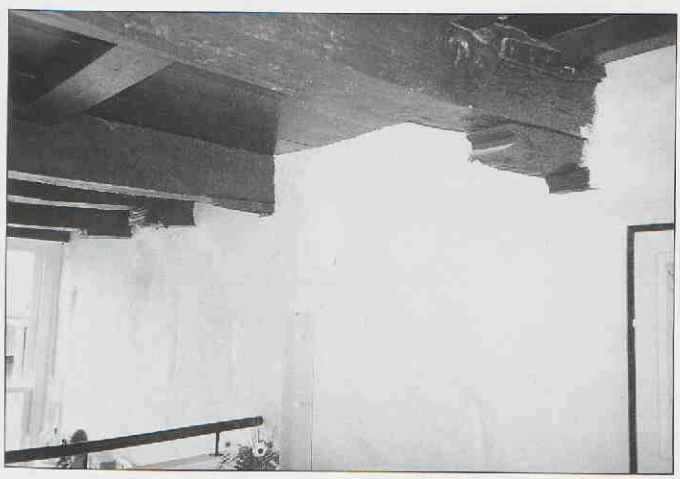

Linkerbouwmuur Hof 39 met trapsleuven in muur en vloerbalklaag met sleutelstuk. collectie monumentenzorg

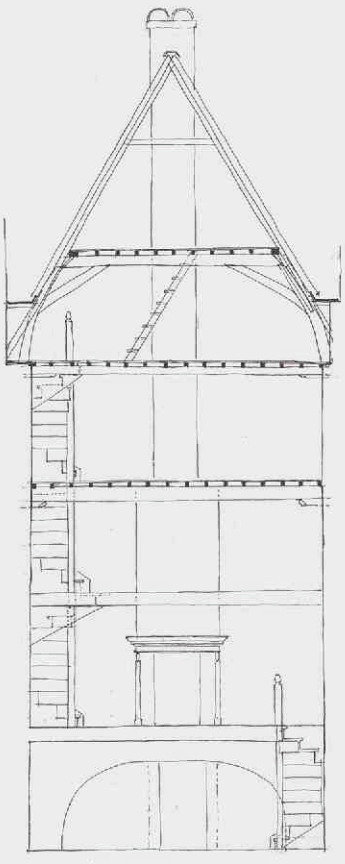

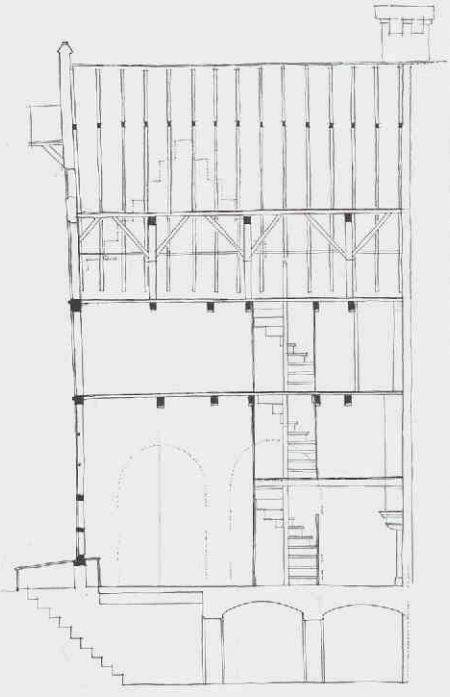

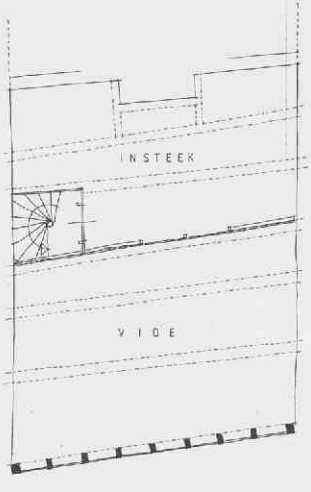

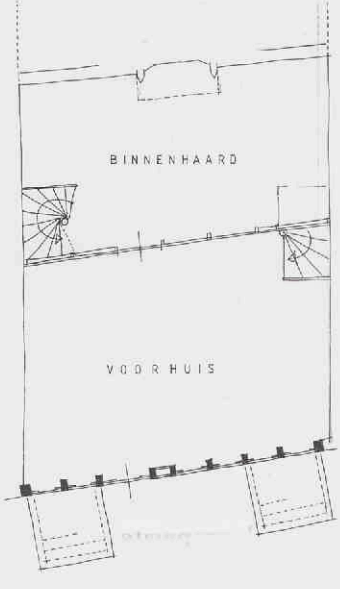

Plattegronden en doorsneden Hof 39, reconstructie situatie in 1452. Tekeningen auteur

Reconstructie huis in 1452

Al met al is er tijdens het onderzoek in situ zoveel bouwkundig-historische informatie aangetroffen over de verschijningsvorm van het huis na de verbouwing van 1452, dat hiermee een volledig beeld kan worden gereconstrueerd. In tegenstelling tot de periode vóór de ingrijpende verbouwing, is er vanaf dit moment sprake van bewoning van het huis. Het betreft een voor 15de-eeuwse begrippen royaal woonhuis, bestemd voor de welgestelde elite van de stad. Helaas blijven de bewoners in deze periode vooralsnog anoniem.[30]

Inwendig bezat het huis een groot en hoog "voorhuis"* aan de straat; hier werd een ambacht uitgevoerd of handel gedreven. De luiken in de onderpui werden als een soort etalage geopend, om het contact met de straat te vergemakkelijken. De woon- of huiskamer bevond zich aan de achterzijde; daglicht kwam hier alleen indirect binnen via het glas-in-lood in de hoge voorgevelpui. De achterkamer was te verwarmen met een haardvuur in de schouw* tegen de achtermuur. Om de warmte zo lang mogelijk vast te houden is er halverwege de begane grond een tussenvloer gemaakt, de insteek. Hierboven werd geslapen. De verdiepingsvloeren werden enkel gebruikt voor de opslag van goederen. Afgaande op de luikopeningen in de voorgevel, betrof het geen opslag van huisraad, maar van handelsgoederen. Ook de kelder werd hiervoor benut. Deze was zowel vanuit het huis als vanaf de straat bereikbaar. De toegankelijkheid van alle opslagruimten van buitenaf, bood de mogelijkheid deze te verhuren.

Consolidatie, Hof 39 tussen 1452 en 1822:

economische stagnatie

Na de ingrijpende verbouwing van 1452 vinden er gedurende vele eeuwen geen bouwkundige ontwikkelingen van belang plaats in Hof 39. De belangrijkste oorzaak hiervoor moet waarschijnlijk worden gezocht in de verslechterde economische omstandigheden. De economische bloei van de 14de en 15de eeuw dreef voor een groot deel op de nijverheid van bierbrouwen en textiel. Door concurrentie van andere steden, maar vooral door de slechte bevaarbaarheid van de Eem, kwam de economie in de stad in de 16de eeuw in een fase van stilstand. De opbloei van de tabakscultuur in de 17de eeuw heeft hierin geen verandering kunnen brengen. Wel behield de stad een functie binnen het regionale handelsverkeer.[31]

De opslagcapaciteit voor handelsgoederen in Hof 39 was gezien deze ontwikkelingen waarschijnlijk ruim voldoende, maar de inkomsten gering, waardoor investeringen in het huis uitbleven.

De meest opvallende activiteit betreft een versterking van de verdiepingsvloeren. Om de draagkracht te vergroten zijn omstreeks 1600 tussen

de aanwezige moerbalken in, balken toegevoegd. Evenals de oudere moerbalken worden zij bij de opleggingen in de muur voorzien van sleutelstukken.* Niet voorzien van een gotische peerkraal (zoals in 1452, dat was ouderwets), maar van een hol-bolprofiel, een zogenaamd ojief.* Dit was geheel in de lijn van de nieuwe bouwstijl, de Renaissance.*

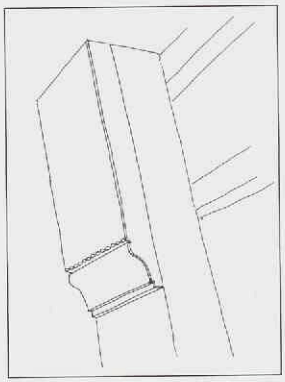

Sleutelstuk met ojiefprofilering in Hof 39 uit omstreeks 1600. Tekening auteur

Vernieuwing in 1822, een winkel-woonhuis

Nieuwe functie

In de vroege 19de eeuw lijkt Hof 39 in deplorabele toestand te verkeren. En hoewel de economische stagnatie, zo kort na de Franse overheersing (tot 1813) nog aanhield, is toch besloten een investering te doen en het huis op te knappen. Een grootscheepse vernieuwing vond in 1822 plaats.[32] Omdat het huis na de verbouwing geen of veel minder opslagruimte bood, zal de opdracht voor de vernieuwing niet van een handelaar of koopman uit zijn gegaan. Eerder moet worden gedacht aan een middenstander,

Situatie van de Hof c.a. volgens de kadastrale minuut van Amersfoort uit 1824. Tekening Kadaster/bewerking auteur

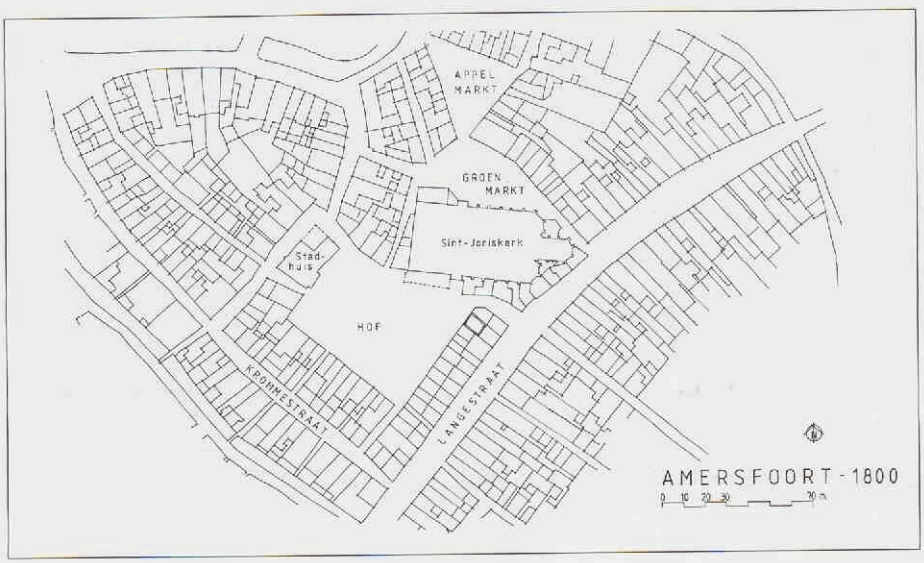

omdat een functie als winkel ideaal lijkt voor de ruimte op de begane grond achter het vele glas in de onderpui. Er is wel gesuggereerd dat zich direct een apotheker in het huis vestigde.[33] (Zie hieronder: C.B. Kok & Zn.)

Empire-lijstgevel

Vernieuwingen van huizen in de 18de en 19de eeuw betroffen zelden volledige vervanging. Waar mogelijk bleven oude bouwdelen bewaard of werden hergebruikt. Vaak werd alleen de voorgevel geheel vernieuwd. Zo ook bij Hof 39 waar in 1822 het huis werd verhoogd en de voorgevel nieuw opgetrokken.

De gepleisterde lijstgevel is in empirestijl, een neoclassicistische bouwstijl* met Egyptische decoraties. Deze bevinden zich als akroterieën* in de gietijzeren ornamenten in de zolderramen en in de cassettes* boven de verdiepingsvensters. Ook de gietijzeren rozetten in het hoofdgestel,* de gootlijst, zijn typisch voor deze stijl.[34] In Amersfoort is deze gevel een uniek voorbeeld van deze zeldzame bouwstijl.

Evenals bij de vorige grote verbouwing in 1452 is het huis ook nu weer met een verdieping verhoogd. Hiervoor is de oude laat-middeleeuwse kapconstructie geheel afgebroken. De nokrichting van de nieuwe gordingenkap* is met een kwartslag gedraaid. Het zadeldak,* evenwijdig aan de Hof, is gedekt met grijze oud-Hollandse dakpannen en op de hoeken voorzien van twee schoorstenen met een karakteristieke afdekkap. In de nieuwe kapconstructie heeft een jonge timmerman zich vereeuwigd door met een potlood in een kapspant *De Bransen oud 18 jaar* te schrijven.

De stahoogte van de vertrekken op de verdiepingen was vanouds beperkt, omdat deze slechts als opslagruimte werd benut. De oude vloeren zijn niet

Voorgevel Hof 39 in 1822.
Tekening auteur

vernieuwd, waardoor de verdiepingen, ondanks de woonfunctie die hier werd ondergebracht, een lage stahoogte bleven houden. Hierdoor zijn ook de vensters met schuiframen in de voorgevel betrekkelijk klein. Daarentegen is de onderpui groot. Er is gestreefd naar een maximale lichttoetreding door veel glasoppervlak. Omdat vensterglas maar tot een beperkte maat gefabriceerd kon worden, is het glas in houten roeden* gevat. Boven de dubbele entreedeuren is in het bovenlicht* met houten roeden een empire-versiering gecreëerd: ovalen verbonden door staande pijlen. De kelder bleef ongewijzigd; slechts in de voorgevel zijn onder straatniveau twee deuren in de gevel opgenomen.

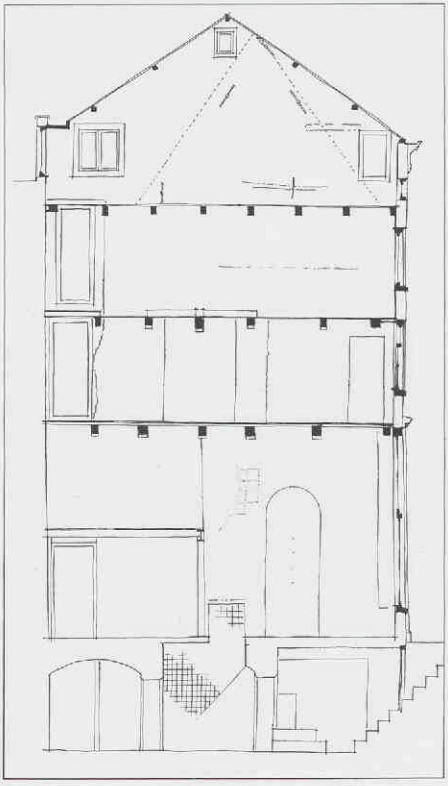

Rechterbouwmuur Hof 39 met aangetroffen bouwsporen. Tekening auteur

Tijdens de restauratie in 2003 kwam op de begane grond, achter een recente voorzetwand tegen de rechterbouwmuur, een in de muur uitgehouwen en aan de bovenzijde halfrond getoogde nis tevoorschijn. Het is een kachelnis voor de plaatsing van een kolomkachel.* Boven in de nis werd de kachelpijp aangesloten op het schoorsteenkanaal. Hiermee werd de winkelruimte warm gestookt.

De oude spiltrap bleef ongewijzigd functioneren en verbond de woonvertrekken op de eerste en tweede verdieping met elkaar. Daglichttoetreding aan de achterzijde van het huis was een probleem, omdat het aan alle zijden was ingebouwd. Slechts een klein venster aan de linkerachterzijde bood nog enigszins daglicht, maar tijdens de bouw van het warenhuis voor de gebroeders Hamers aan de Zevenhuizen in 1904 is dit venster dichtgemetseld.

De nieuw gecreëerde zolderverdieping stak boven de omringende bebouwing uit, waardoor het mogelijk was om in alle gevels vensters op te nemen. Deze zolder was in gebruik als woonruimte voor het bedienend personeel. De vliering erboven diende voor de opslag van huisraad.

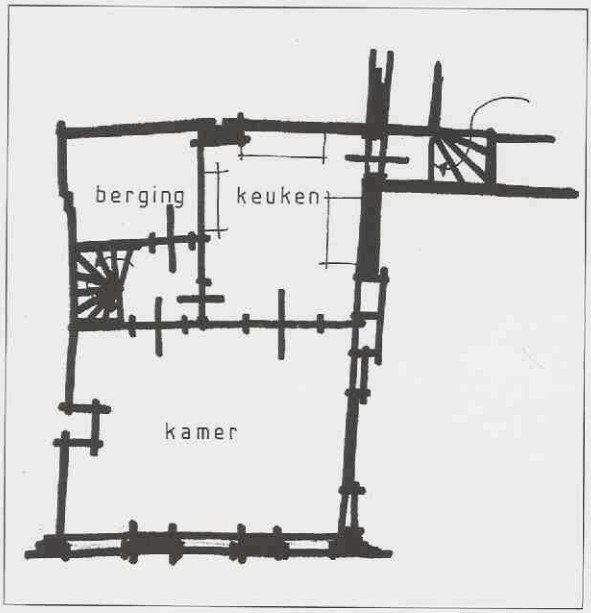

Plattegrond eerste verdieping in 19de eeuwse situatie naar een bouwkundige tekening uit 1939. Tekening archief gemeente Amersfoort/bewerking auteur

Langestraat 74 op een foto uit 1855. Rechts de dan nog middeleeuwse gevel van Langestraat 76 (direct achter en vanouds behorend bij Hof 39) Collectie museum Flehite

Apotheek C.B. Kok & Zn

Hoewel niet met zekerheid bekend, is het waarschijnlijk dat al direct in 1822 een apotheek is ingericht in Hof 39. Het staat wel vast dat in 1830 Cornelis Bernardus Kok (1804-1876) er zich als apotheker vestigde. Zijn naam zal meer dan 150 jaar verbonden blijven met het huis. Ter herkenning, of als reclame-object heeft hij een "gaper", een houten manskop (een Romeinse soldaat) met uitgestoken tong, tegen de onderpui laten bevestigen. Als hij in 1876 sterft laat Cornelis onder meer 80.000 gulden na, voor die tijd een fortuin.

De apotheek is in dat jaar overgenomen door zijn zoon Johan. De familie Kok woonde toen al niet meer zelf in Hof 39, maar in het huis Langestraat 74 dat in 1850 door Cornelis was gekocht.[35] Beide huizen waren inwendig met elkaar verbonden. De Langestraat was in de 19de

eeuw een deftige straat met chique woonhuizen. Ook Langestraat 74 behoorde hiertoe.

Apotheek Ter Maat en Jansen

Als het huis in 1901 door de ongehuwde Cornelis Kok jr. (1861-1905) wordt verkocht, hebben drie generaties Kok hier fortuin gemaakt.[36] De nieuwe eigenaar is Theodorus C.V. ter Maat (1871-1924), wiens zoon de apotheek na diens overlijden overneemt. In zijn opdracht is het chique woonhuis Langestraat 74 in 1931-1932 verbouwd tot winkel.[37] Hof 39 werd vervolgens als woonhuis in gebruik genomen door de familie Ter Maat.

Paul R.Th. Zander ter Maat is hier in 1929 als apothekerszoon (en kleinzoon) geboren en hij heeft er zijn jeugd doorgebracht. Zijn jeugdherinneringen aan het huis heeft hij in een brief verwoord.[38] Het schetst een mooi beeld van (het gebruik van) het huis in de vroege 20ste eeuw:

Brief met jeugdherinnering

Ik zie de oorspronkelijke apotheekruimte als een vertrek over twee etages: begane grond en eerste verdieping [de insteek, *AvE*]. Dat is ook van buiten duidelijk te zien aan de overmatig hoge ramen. Achter het linkerraam bevond zich óók een, van buiten onzichtbare, eerste etage. Op de begane grond het z.g. kantoortje, voorzien van een kleine opening voor verse lucht naast het raam. Via de genoemde wenteltrap [de spiltrap, *AvE*] kwam je in een ruimte boven dit kantoortje. Op de begane grond bestond de achterste helft ook uit een dubbele etage over de hele breedte van het huis. Parterre en eerste etage waren voorzien van schuiframen in richting apotheek. Op de begane grond had de ruimte in het midden van de achterwand een zwart marmeren schouw. Hier bevond zich de woon- of eetkamer. Zo was de apotheek overdag steeds snel bereikbaar wanneer, juist ook tijdens de maaltijden, klanten kwamen. Mijn grootvader gebruikte de warme maaltijd uit dien hoofde steeds op een warmwaterbord (dat trouwens nog bestaat). Op de verdieping boven deze eetkamer, in feite dus de eerste bovenverdieping, bevond zich ten tijde van Kok de slaapkamer! Dus ook hier was weer gedacht aan de gemakkelijke bereikbaarheid van de zaak bij nachtdiensten. Mijn grootvader gebruikte deze ruimte echter niet meer als slaapkamer. In mijn tijd werden de beide genoemde ruimten voor apotheekdoeleinden gebruikt, op de begane grond als laboratorium, op de eerste etage als opslag enz.

Wat van buiten als de eerste verdieping uitziet, is van binnen in feite reeds de tweede etage [op tekeningen eerste verdieping, *AvE*].

Aan de voorkant bevond zich hier één ruimte over de hele breedte van het huis, door mijn grootvader als slaapkamer gebruikt. In onze tijd was het de z.g. huiskamer, dus de eetkamer. De tussenwand die heden nog te zien is, heeft dhr. Jansen ingebouwd, om (achter het linkerraam) een keuken in te richten [uitgevoerd in 1939, maar niet meer aanwezig, *AvE*]. Bij ons lag de keuken rechts achter de huiskamer, slechts voorzien van een hoog raam in de richting van het dakterras, dus steeds vrij donker. Links daarvan was, uitgaande van een piepklein halletje, nog een kamer zonder daglicht, sedert alle ramen aan de linker zijde van het huis waren dichtgebouwd door het belendende rode pand van eertijds Vroom & Dreesmann [gebouwd in 1904 als warenhuis voor de gebroeders Hamers, *AvE*]. Van dit kleine halletje vervolgde de wenteltrap zijn weg verder naar boven naar de derde etage (van buiten tweede). Hier lagen twee slaapkamers, links met één raam, rechts er naast met twee ramen. Achter in het huis, eveneens met een dichtgebouwd raam, dus zonder daglicht, bevond zich in onze tijd de badkamer. Door deze kwam je nog in een kleinere kamer, eertijds ook een slaapkamer, later het "salonnetje" van mijn moeder. Nadat in 1931-1932 het nieuwe pand Langestraat 74 was gebouwd, werd uit het raam een deur die toegang gaf tot het dakterras, waaruit de achterste helft van de uitgebouwde zolder van Langestraat 74 bestond. Dit dakterras was voor ons kinderen de enige mogelijkheid om in de binnenstad aan frisse lucht te komen, want spelen op de Hof was strikt verboden.

Op de zolder bevond zich, met ramen uitkijkend op het dakterras, de kamer van de dienstbode. Daarboven bevond zich de z.g. vliering, een heerlijke speelplek voor kinderen.

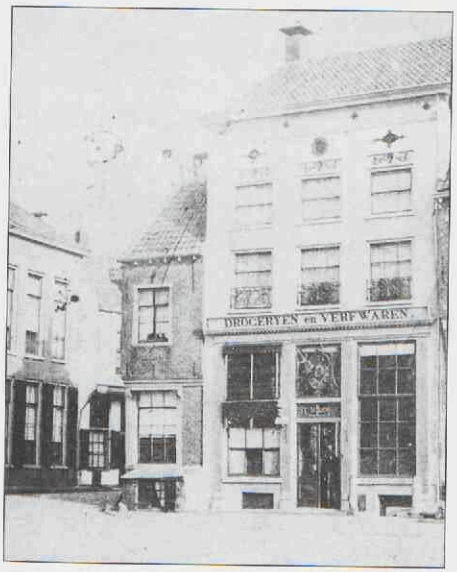

Dit was een gang door het huis, zoals ik deze met U vóór 1939 had kunnen maken.

De toegang tot de kelder geschiedde eertijds vanaf de Hof, dus van buiten af. Pas na de nieuwbouw van Langestraat 74 werden de beide kelders door een doorbraak met elkaar verbonden.

De Hof omstreeks 1935.
Collectie Gemeentelijke Archiefdienst

In 1939 kocht Bernhardus A.L. Jansen beide huizen van de familie Ter Maat. Ten behoeve van een nieuwe "blank eiken" apotheek verdween kort na 1939 in zijn opdracht de nog uit 1822 daterende mahoniehouten apotheek inrichting in empirestijl.[39] Een groot verlies! Dit is niet de enige wijziging die Hof 39 onderging. In 1970 vond er een inwendige verbouwing plaats in zowel Langestraat 74 als Hof 39.[40] Hierbij werden voornamelijk binnenwanden verplaatst, maar verdween helaas ook de oude spiltrap. Wederom een groot verlies. Tegelijkertijd echter had men blijkbaar weer wel oog voor de historische vloerbalklaag. Diverse van de eerder genoemde gotische sleutelstukken onder de moerbalken waren in het verleden weggehaald of afgezaagd. In 1970 zijn replica's naar het oude model, geplaatst onder twee moerbalken aan de rechterzijde. Deze zijn bijna niet van echt te onderscheidden!

Voorgevel Hof 39 in de jaren '60. Collectie Rijksdienst voor de Monumentenzorg

In de loop van de tijd is ook de voorgevel sterk verarmd. Veel oorspronkelijke geveldecoraties zijn vervallen of zelfs geheel verdwenen.

Restauratie in oude glorie

In 2000 is apotheker Jansen uit Hof 39 vertrokken naar de Liendertseweg. Samen met Langestraat 74 en Hof 37 is Hof 39 in dat jaar aangekocht door de Amersfoortse Maatschappij tot Stadsherstel, met de bedoeling de huizen op te knappen en geschikt te maken voor gebruik als logement. Hof 39, rijksmonument, zou gerestaureerd worden.

Restauratie in 2002-2003[41]

De restauratie van het huis bleek geen overbodige luxe. Nadat alle meer recente vloer-, wand- en plafondafwerkingen waren weggehaald, kwamen enkele ernstige bouwtechnische gebreken aan het licht.

De meeste kinderbinten waren in het verleden al eens verwijderd, zodat de vloeren direct op de ver uiteenliggende moerbalken rustten. Deze moerbalken waren aangetast door houtrot en hingen scheef in de al even scheefstaande muren.

Op diverse plaatsen scheurden de muren uiteen of waren er grote gaten in geslagen. Het gevolg hiervan was grote instabiliteit van het huis. Helaas bleek er van de oude interieurs weinig van historische waarde bewaard gebleven. Zoals eerder vermeld waren de apothekersinrichting van 1822, en de historische spiltrap uit het huis verdwenen, evenals alle oude schouwen. Nu bleek dat ook de insteek (de tussenverdieping) in 1970 geheel was vernieuwd en bestond uit een staalconstructie met nieuwe houten vloer.

De zoldervloer en de kap uit 1822 bleken van redelijke kwaliteit en ook de kelder had de tijd betrekkelijk ongeschonden doorstaan. Er was in het verleden een doorbraak geforceerd naar de kelder van Langestraat 74, en er was een c.v.ruimte ingebouwd. Ook de trap naar boven was verwijderd, maar voor de rest was de kelder redelijk intact. Bijzonder was de ontdekking van een toilet, uitgespaard in de voorgevel, en afsluitbaar met een 18de-eeuwse paneeldeur.

Maar zoals eerder aangegeven kwam ook veel bouwkundig-historische informatie over de geschiedenis van het huis in beeld, op grond waarvan de lange geschiedenis ervan uitgeplozen kon worden. Voor aanvang van de restauratie is afgesproken dat de geschiedenis van het huis, waar mogelijk "afleesbaar" zou blijven. Ook is gekozen voor maximaal behoud van "oud materiaal".

Vanwege de functie als logement dienden de verdiepingsvloeren versterkt te worden, terwijl de stahoogte op de verdiepingen al zeer beperkt was. Op sommige plaatsen minder dan 2 meter! Maar door nieuwe draagbalken tussen de oude moerbalken in te leggen, is het is de uitvoerende aannemer gelukt de benodigde voorzieningen te treffen zonder de stahoogte verder te beperken. Daarbij is de historische balklaag intact gebleven, inclusief de sleutelstukken.

Overigens zijn de muren waar nodig aangeheeld en verstevigd. Enige aan het licht gekomen historische bouwsporen zijn in de stuclaag zichtbaar gebleven. Zo is de plaats van de spiltrap nog herkenbaar (in de linkermuur), evenals die van de kolomkachel (in de rechtermuur). En in de kelder zijn plaatselijk nog de kloostermoppen zichtbaar die horen bij de oudste bouwfase van het huis in de 13de eeuw. Daar waar vroeger de insteek was is een nieuwe entresol gemaakt. Hieronder bevinden zich nu de bar en keuken van het logement.

De voorgevel van binnenuit gezien vanaf de entresol, na restauratie in 2003. Collectie monumentenzorg

Restauratie voorgevel

Aan de restauratie van de voorgevel is veel aandacht besteed. Deze was in de loop van de tijd erg verarmd, doordat veel authentieke elementen waren verdwenen. Er is gestreefd naar herstel in oude staat. Dat wil zeggen dat de oorspronkelijke gevel uit 1822 model stond. Op grond van oude foto's was precies bekend hoe de gevel eruit zag. De invulling van de onderpui, de roederamen en de deurpartij met bovenlicht, was in de loop der tijd geheel verdwenen; op grond van de foto's zijn deze elementen teruggebracht. De pui-omlijsting is hersteld. Ook de roederamen van de verdiepingsvensters zijn vernieuwd, evenals de reeds lang verdwenen karakteristieke schoorsteenkappen en de smeedijzeren hekwerkjes voor de verdiepingsvensters.

Ook de gestucte afwerking diende vernieuwd te worden. Toen het oude stucwerk van de muur was afgebikt, bleek dat deze was opgemetseld in een formaat stenen dat werd toegepast in de 14de eeuw.[42] Dit betekent dat de oude trapgevel voor het huis niet geheel is verdwenen, maar "achter het stucwerk" aanwezig is gebleven.

De Gaaper. Collectie monumentenzorg

Op grond van onderzoek naar de in het verleden toegepaste verven op de gevel, zijn de kleuren zoals deze oorspronkelijk in 1822 waren gebruikt, teruggebracht.[43]

Als laatste handeling keerde "de gaper" (een replica van het origineel) terug op de pui.[44] De gaper is sinds lang verbonden met Hof 39. Nu als naamgever voor het er gevestigde logement.

Op 2 mei 2003 vond de onthulling van het gerestaureerde huis en de opening van het logement plaats. Zoals generaties voor ons, laten wij ons weer begroeten, of bespotten door de ga(a)per van Hof 39.

Nawoord

De aan historici en monumentenzorgers vaak gestelde vraag "Hoe oud is dit huis?" leek tot voor kort bij Hof 39 makkelijk te beantwoorden. In het monumentenregister op grond waarvan het huis als monument is aangewezen, staat het duidelijk "eerste kwart 19e eeuw". In dit artikel is echter duidelijk geïllustreerd dat dit antwoord onjuist of op z'n minst onvolledig is. Weliswaar is de voorgevel uit 1822, maar zijn de vloeren uit 1452 en de muren uit 1340 en zelfs uit de 13de eeuw! De vraag "Hoe oud is dit huis?" is plotseling veel moeilijker te beantwoorden! In ieder geval vele eeuwen ouder dan tot voor kort gedacht.

Het blijkt dat het eenvoudigweg dateren van huizen op grond van de voorgevel een onvolledig beeld geeft. Achter menige voorgevel gaat een vaak ouder, soms zelfs middeleeuws, huis schuil.

Zo is er voor het predikaat "oudste stenen huis in Amersfoort" naast Hof 39 ondertussen een tweede kandidaat bekend. Het huis Krommestraat 20 blijkt te zijn gebouwd kort na de stadsbrand van 1340. Weliswaar is Hof 39 in oorsprong ouder, maar Krommestraat 20 is nog geheel in 14de-eeuws voorkomen bewaard gebleven! Een bijzondere ontdekking, waarover in het volgende jaarboek *Flehite* gepubliceerd zal worden.[45]

(*) Verklaring van de in de tekst voorkomende bouwkundige termen

Akroterie (Grieks: Akroterion) Versiering (op de hoek van het hoofdgestel van een tempel) in de vorm van een palmet (palmblad) of griffioen.
Bovenlicht Raam boven de voordeur van een huis, gewoonlijk versierd met snijwerk.
Cassette Verdiept rechthoekig vlak ter indeling van een plafond of wand.
Gordelboog Brede ribbenversterking tussen twee gewelfvlakken.
Gordingenkap Hellend dak met ondersteuning van gordingen (houten balken, haaks op het dak)
Gotiek Bouwkunst, in de Nederlanden van de 13de tot in de 16d eeuw.

Kenmerkend zijn verticale gerichtheid en spitsbogen.

Hoofdgestel Klassiek horizontaal lijstwerk bestaande uit een architraaf, fries en kroonlijst.

Insteek Klein vertrek dat in een hoge ruimte werd getimmerd en waarvan de vloer ongeveer op de helft van de hoogte van de ruimte ligt.

Kloostermop Groot formaat middeleeuwse baksteen

Moer- en kinderbinten Vloerconstructie bestaande uit vloerbalken die enige meters uit elkaar liggen (de moerbalken) en haaks hierop liggende ribben (kinderbinten) enkele decimeters uit elkaar.

Muurdam Penant, plaatselijke verdikking van muurwerk.

Neo-classisicme Neo-klassieke bouwstijl van de Griekse en Romeinse oudheid, toegepast in de bouwkunst tussen 1770 en eind 19de eeuw.

Ojief Profiel gevormd door een in- en uitzwenkend contour.

Peerkraal Profiel met peervormige doorsnede.

Renaissance Periode in de bouwkunst (in de Nederlanden in de 16de eeuw) die de klassieke bouwstijl van de Romeinse Oudheid tot voorbeeld nam.

Roede A: Oude lengtemaat, variërend tussen 3,40 en ruim 6 meter. De Utrechtse of Stichtse roede meet 3.76 (14 voet). B: In raam, dunne houten (soms metalen) staaf, horizontaal en verticaal in een raam waarin het glas wordt geplaatst.

Romaans Bouwkunst, in de Nederlanden van de 11de tot in de 13de eeuw. Voortzetting van de Romeinse bouwkunst. Kenmerken zijn zware muren en rondbogen.

Schouw Stookplaats met open vuur en rookvang.

Sleutelstuk Langwerpig plat stuk hout ter ondersteuning van een balkeinde.

Spaarnis Nis in metselwerk, als materiaalbesparing, maar ook als accentuering van de gevelindeling.

Spiltrap Wenteltrap met een spil in het midden.

Troggewelf Reeks gemetselde boogvlakken tussen gordelbogen of houten of ijzeren liggers.

Vakwerk Bouw in kruiselings verbonden houten stijl- en regelwerk.

Voorhuis Voorste deel van een huis, meestal onverwarmd en direct verbonden met de straat.

Zadeldak Dak met twee tegen elkaar geplaatste hellende vlakken.

NOTEN

1. J.F.B. van Hasselt: *Amersfoort rondom zijn toren*. 1948. 78.
2. De wanden van eenvoudige stadshuizen in Holland waren in de Middeleeuwen bekleed met houten planken, zogenaamd beschot. Huizen met dergelijke "houten gevels" zijn zeer zeldzaam geworden. Toch bezit Amersfoort er een: Lievevrouwestraat 6-8 is voorzien van een houten gevel, ook als is dit maar een strook van zo'n halve meter boven de onderpui tot aan de goot. Overigens kan deze onderpui als "vakwerk" worden beschouwd, maar in wezen zijn hier de openingen tussen de dorpels en stijlen niet – zoals gebruikelijk – met glas, ramen of luiken, maar met metselwerk opgevuld.
3. H. Halbertsma: *Zeven eeuwen Amersfoort*. 1974. 88.

4. Bouwhistorisch onderzoek vond voorafgaand aan de restauratie plaats door het Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis (BBA) uit Utrecht. Het onderzoek is uitgevoerd door B. Olde Meierink en A. Viersen. Dit resulteerde in een rapportage onder redactie van J. Meijman: *Hof 39, Amersfoort, bouwhistorisch onderzoek*. Augustus 2002. Beperkt uitgegeven in fotocopie.

   Tijdens de restauratie is verder en diepgaander bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd door de auteur, werkzaam als restauratiemedewerker/bouwhistoricus bij de afdeling Monumentenzorg van de gemeente Amersfoort.
5. In Nederland zijn uit de 13de eeuw weinig huizen bewaard gebleven. Zij staan behalve in Amersfoort, voornamelijk in Utrecht, Zutphen en Deventer. Van deze huizen resteren in alle gevallen slechts de stenen muren. In Deventer staat aan de Sandrasteeg 8 het oudst bewaarde huis: het werd ± 1130 gebouwd als proosdij.
6. B.M.J. Speet & G. van Herwijnen e.a. (red.): *Historische Stedenatlas van Nederland. Aflevering 2: Amersfoort*. 1982. "Hoofdstuk 1: Ontstaan en groei tot 1560".
7. F. Snieder: De Hof door de eeuwen heen. In: M. Krauwer & F. Snieder (red.): *Nering en Vermaak, De opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort*. 1994.
8. K. Emmens: *De Sint-Joriskerk te Amersfoort. Van Hofkapel tot Kapittelkerk*. 1998. 39-53 (Fase 1: De romaanse toren (ca 1200 – ca 1270)). Onder meer op grond van het steenformaat, kloostermoppen groot: 29-33x14-16x7-8,5 cm, en het metselverband is de bouw van de toren, volgens de auteur, omstreeks 1200 te dateren. 45-46.
9. Een mooi voorbeeld van een dergelijke muur met spaarnissen in Amersfoort is zichtbaar in de zijgevel van het huis Groenmarkt 10. De zijgevel aan de Papenhofstede is geleed door spaarnissen met korfbogen. Spaarnissen bevinden zich meestal aan de binnenzijde, in huis. Waarom zij zich aan de Papenhofstede aan de buitenzijde bevinden is niet bekend.
10. Hoewel geen Amersfoortse *keuren* van vóór 1436 bewaard zijn gebleven, gold in veel steden de eis dat muren van stenen huizen minimaal twee-steens dik moesten zijn (58-64 cm). Zie R. Meischke: *De gotische bouwtraditie*. 1988. 241.
11. De kloostermoppen zijn aangetroffen in de bouwmuur met Langestraat 74, in de kelder.
12. R. Meischke: *Huizen in Nederland (Utrecht, Noord-Brabant en de oostelijke provincies)*. 2000. 12: "Voor 1300 waren bakstenen huizen in de steden alleen weggelegd voor de zeer rijken."
13. Vriendelijke mededeling van de stadsarcheoloog F. Snieder.
14. A: G. Berends: Baksteen in Nederland in de Middeleeuwen. In: *Restauratievademecum*. 1989. 15-11.
    B: J.v.d.Hoeve: In muren verborgen: baksteen in bouwhistorisch onderzoek. In: *Hervonden stad 2000*. 2000. 85-94.
15. Vriendelijke mededeling van de stadsarcheoloog F. Snieder.
16. M. Krauwer: Hoofdstuk 1: Archeologie in Amersfoort. In: M. Krauwer & F. Snieder: 1994. Zie tekening p. 18.
17. Onduidelijkheid bestaat over het feit of het stadsbestuur hier reeds in de 13de eeuw zetelde. Lang ging men ervan uit dat Krommestraat 70, of een huis hier tegenover, als oudste stadhuis heeft gediend. Volgens W.J. van Hoorn is het zeer wel mogelijk dat het magistraat zich al in 1259 op de Hof vestigde (*Flehite*, 25 (1996). 35-40). Het grote formaat stenen (ca. 30 cm) wijst volgens Van Hoorn op een mogelijke bouwdatum omstreeks 1259.

De stadsarcheologen gaan ervan uit dat deze stenen in later tijd zijn hergebruikt. Gevonden stukjes aardewerk in de metselspecie bleken uit omstreeks 1300 te dateren, waardoor dit "stenen huis" niet ouder kan zijn dan (vroeg)-14de-eeuws. Wel bevond zich op deze plaats een 13de-eeuws "houten huis".

18. Zie G. Berends: 1989 en J. van de Hoeve: 2000. 85-94.
19. A: H. Janse: Constructie, ondersteuning en versiering van balken en houten vloeren. In: *Restauratievademecum*. 1986. 4-14: "Rond 1300 werden de vloerbalken op een afstand van enkele meters uit elkaar aangebracht en de ruimte ertussen werd overbrugd door haaks op de balken liggende ribben op enkele decimeters uit elkaar, waarop de vloer is bevestigd. Deze constructie noemt men thans moer- en kinderbinten."
    B: Daartegenover staat dat uit recent onderzoek in 's-Hertogenbosch is gebleken dat moer- en kinderbinten boven spaarnissen daar wel degelijk voorkwam in de 13de eeuw. Zie H. Boekwijt: Bouwhistorie en archeologie in 's-Hertogenbosch. In: *Rotterdam papers 10*. Symposium 1996.
20. Meijman: 2000. 13. Men baseert zich op het artikel van Ph. Maarchalkerweerd (zie volgend noot) deze geeft de plaats van Schonevelt echter niet expliciet aan.
21. Ph. Maarschalkerweerd: De archeoloog, de historicus en de Hof (1350-1400). In: Krauwer & Snieder: 1994. 29.
22. J. Hovy: De stadhuizen van Amersfoort in het verleden. In: *Flehite* 7 (1975). 1-2.
23. Halbertsma: 1974. 88.
24. Emmens: 1998. 27-28.
25. Onderzoek door auteur, medio 2003. Voor secundair (her)gebruik pleit de afwezigheid van metselverband, en de aanwezigheid van veel korte stukken steen, volledige strekken zijn weinig aangetroffen. Hierbij moet echter wel worden bedacht dat de gevel in 1822 ingrijpend is vernieuwd en gewijzigd (zie later in tekst).
26. A. van Engelenhoven: Over jaarringen en kloostermoppen. In: *De kroniek*. 5/3 (september 2003). 7-8.
27. Dendrochronologisch onderzoek Hof 39, uitgevoerd door A. Reinstra (RDMZ) en A.E.M. Hanraets (RING/ROB) in juli 2002. Er zijn drie monsters beoordeeld met de volgende veldata.
    1: 2e balk eerste verd.vloer > 1444 " 6 jaar (1438-1450).
    2: 4e balk tweede verd.vloer 1449-1450.
    3: 1e balk tweede verd.vloer 1450-1451, najaar/winter.
28. D.J. de Vries: *Bouwen in de late middeleeuwen*. 1994. 379-380. Onderzoek heeft uitgewezen dat het gevelde hout in 96% van de gevallen binnen 2 jaar werd verwerkt. Op grond hiervan is uitgegaan van het verbouwingsjaar 1452 (AvE).
29. In het stadhuis van Schoonhoven bevindt zich een dergelijke sleutelstuk dat evenals in Hof 39 uit 1452 dateert. Zie C. van Groningen: *Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*. De Krimpenerwaard. 1996. 109-113 (met tekening). Ook in het huis Krommesteeg 11 in Elburg bevindt zich zo'n exemplaar (R. Meischke. 2000) uit het midden van de 15de eeuw.
30. Een onderzoek op de website van het stadsarchief hieromtrent leverde geen resultaat op. Een meer gedegen onderzoek naar de eigenaars en gebruikers (bewoners) van Hof 39 zal zeker resultaat opleveren.
31. M. Cramer & F. Snieder: Ontwikkelingsgeschiedenis, Amersfoort van nederzetting tot stad. In: M. Cramer, *Amersfoort, architectuur en stedenbouw 1850-1940*. 1996. 21-22.

32. Op stilistische gronden van de voorgevel dateert men Hof 39 in het eerste kwart van de 19de eeuw (monumentenregister). Volgens een vroegere bewoner van het huis, zoon van de apotheker, de heer P.R.Th. Zander ter Maat, dateert "de originele apotheek uit 1822". (brief aan gemeente Amersfoort, d.d. 20 mei 2002).
33. Brief van P.R.Th. Zander ter Maat aan de gemeente Amersfoort, d.d. 29 juni 2002: "Een enorm kunsthistorisch verlies betekent het volledig verdwijnen van de oorspronkelijke apotheekinrichting in empirestijl, alles in mahoniehout, zeker daterend uit 1822, toen de apotheek werd opgericht!"
34. De in oorsprong Franse empirestijl is ontstaan uit de laat-18de-eeuwse Lodewijk XVI-stijl en is voornamelijk toegepast in interieurs en meubels in de vroege 19de eeuw. De naam is ontleend aan het keizerrijk van Napoleon Bonaparte. Zie R. Blijdenstijn & R. Stenvert: *Bouwstijlen in Nederland [1040-1940]*. 1994. Hoofdstuk 6+7.
35. G. Raven: Logement de Gaaper, het oudste stenen woonhuis van Amersfoort. In: *De kroniek* 5/1 (maart 2003). 6-7.
36. De familie Kok was begaan met de historie van Amersfoort, zij was betrokken bij de oprichting van de Oudheidkundige Vereniging Flehite. Cornelis Kok (kleinzoon van de C.B. Kok), die in 1905 kinderloos is gestorven heeft de familiebezittingen nagelaten aan Flehite, waar deze als het legaat Kok worden beheerd. Met dit legaat is een tijdelijke tentoonstelling ingericht in museum Flehite (7 feb./2 mei 2004). Zie G. Raven: Geschonken schatten. Hoe Flehite aan haar kostbaarste aanwinst kwam. In: *De kroniek* 5/4 (december 2003. 4-5.
37. Nieuwbouw naar ontwerp van Hermanus Kroes & Zn. Bouwaanvraagtekening Maart 1931. (gemeentearchief).
38. In de brief aan de gemeente Amersfoort, d.d. 29 juni 2002. (noot 33).
39. Zie noot 32.
40. Naar plannen van een onbekende architect, tekening 1970. (gemeentearchief).
41. Restauratie en verbouwingsplan in opdracht van de Amersfoortse Maatschappij tot Stadsherstel; ontwerp en tekeningen: Architektenburo Jonkman & Klinkhamer; ontwerp en tekeningen reconstructies voorgevel/dak: C. van den Braber; begeleiding uitvoering: Bouwperfect bv; uitvoering: Van Hoogevest O&R.
42. Zie noot 24.
43. Onderzoek door auteur (monumentenzorg Amersfoort) Maart 2003. Op veel plaatsen bleek de oorspronkelijke kleur onder vaak veel lagen verf nog duidelijk aanwezig. "Okers" (geelkleurig) voerden de boventoon, de kozijnen en het hoofdgestel het meest pregnant. De kleuren van de onderpui zijn hiervan afgeleid. Eén nog authentiek raam (de overige ramen waren uit later tijd) was donkergroen gekleurd.

    De volgende kleuren zijn toegepast: (Sikkens/Sigma codering) Gootlijst (hoofdgestel) en kozijnen: oker, F2.20.60. Lijstwerk (hoofdgestel & pilasters) onderpui: Zandgrijs, F2.10.60. Ramen en ijzeren roosters & ornamenten: Standgroen, Q0.05.10. Stucvlak gevel: Grijs/Wit, Keim 817.
44. De originele gaper van C.B. Kok is in 1893 door Johan Kok geschonken aan museum Flehite.
45. Over Krommestraat 20 is eerder gepubliceerd in: A. van Engelenhoven: Over jaarringen en kloostermopen. In: *De kroniek*, 5/3 (september 2003). 7/8.

De stadsplattegronden van Amersfoort

door J.-M.A.W. MOREL

Toelichting

Dit artikel maakt deel uit van een bredere analyse van relevante historische bronnen door de Archeologische Dienst van de Gemeente Amersfoort. De bedoeling ervan is te komen tot een beter inzicht in de (fysieke) ontwikkeling van de Amersfoortse binnenstad. Daardoor wordt het mogelijk betrouwbaarder verwachtingen te formuleren als een belangrijke leidraad voor een meerjarig archeologiebeleid. De stadsarcheologen concentreren zich daarbij vanzelfsprekend op voor de Amersfoortse geschiedenis belangrijke thema's.

Tot de belangrijkste bronnen waar de stadsarcheologen veelvuldig gebruik van maken, behoren oude stadsplattegronden. Deze zijn natuurlijk niet alleen interessant voor archeologen. In zijn dissertatie over de middeleeuwse stadsplanning in Nederland, stelt Rutte dat "de stadsplattegronden die Van Deventer omstreeks 1560 maakte, tezamen met andere oude kaarten en kadasterplattegronden uit de negentiende eeuw, een onmisbare bron voor de reconstructie van de stadswording in de twaalfde en dertiende eeuw" vormden.[1] Dergelijke oude plattegronden bestaan ook van Amersfoort, maar het zijn er opmerkelijk weinig: vóór de 19de eeuw kennen we slechts vier "echte" stadsplattegronden (Guaccardini's slechte kopie van de plattegrond van Braun & Hogenberg[2] buiten beschouwing gelaten). Bovendien is de kwaliteit daarvan relatief gezien niet echt hoog; Braun & Hogenberg[3] en ook Blaeu[4] hebben, in dezelfde banden als de Amersfoortse plattegronden, van andere steden fraaiere en nauwkeuriger plattegronden uitgegeven.

Een wat onderbelichte categorie plattegronden, maar van een ander karakter, zijn de laat-16de- en 17de-eeuwse ontwerpplattegronden voor de stadsverdediging die, hoewel geen stadsplattegronden, toch op een eigen wijze belangrijke informatie kunnen verschaffen.[5]

Een compleet overzicht van de oude plattegronden van Amersfoort ontbreekt vooralsnog. Aanzetten daartoe zijn een artikel van Simon-Forster & Brongers[6] en het onderdeel over stadsplattegronden in Brongers' *Historische encyclopedie van Amersfoort*.[7] Deze zijn echter vrij summier. Een completer overzicht geeft Deys' standaardwerk over de oude kaarten van de Gelderse Vallei,[8] waartoe ook de plattegronden van

Amersfoort behoren.[9] Ook daar ontbreken echter enkele belangrijke kaarten.

Van Amersfoort zijn vier categorieën plattegronden bekend (de nummers verwijzen naar bijlage 1):

1. Stadplattegronden met een al dan niet gedetailleerd weergegeven bebouwing, ook wel vogelvluchtkaarten genoemd: Van Deventer (ca. 1560; nr.1a; met name de bijkaart), Braun & Hogenberg (1588; nr.2), Guaccardini (nr.9), Blaeu (1649; nr.10) en Janssonius/De Wit (1657; nr.11);
2. Plattegronden van stad en directe omgeving: Van Deventer (ca. 1560; nr.1a; met name de hoofdkaart), Slits & Vester (1823; nr.12), Thomkins (1846; nr.15) en Van Vooren & Wagemaker (1888; nr.16);
3. Kadasterkaarten: Slits I (1824, nr.13), Slits II (ca.1828, nr.14);
4. Ontwerpplattegronden van de tweede verdediging: twee versies van Van Alckmaer (1594; nrs.3 en 4) en enkele anonieme manuscriptplattegronden uit de 17de eeuw (nrs.5-8).

De onderstaande analyse beperkt zich nadrukkelijk tot de vier oudste "echte" stadsplattegonden van Van Deventer, Braun & Hogenberg, Blaeu en Janssonius/De Wit en concentreert zich op de oude stadskern binnen de (tweede) verdediging.[10]

Het doel is in eerste instantie de informatieve waarde van de plattegronden te bepalen en een overzicht te geven van de rol die deze tot heden in de Amersfoortse literatuur gespeeld hebben. De *esthetische* waarde is hierbij van minder belang. Een uitgebreidere analyse, op het niveau van individuele verdedigingswerken, gebouwen en percelen, huizenblokken en stadswijken, is een volgende stap.[11] Hetzelfde geldt voor een uitgebreidere analyse van de bijschriften, zoals de vermelding *Observanten* bij het Sint-Pietersgasthuis of *Kerck straet* bij de Lieve-Vrouwestraat op de plattegronden van Blaeu en Janssonius/De Wit. De plattegronden worden vooral bekeken op informatiewaarde en betrouwbaarheid. Daarvoor is het noodzakelijk deze te kunnen vergelijken met aantoonbaar betrouwbare kaarten. Een recente kadasterkaart zou daarvoor geschikt kunnen zijn, als inmiddels niet zoveel elementen uit het huidige stadsbeeld verdwenen waren. Een relatief betrouwbare plattegrond is echter de kadastrale minuutkaart van "den geadmiteerde Landmeter" Slits uit 1824 (schaal "1 tot 1250"),[12] die slechts geringe afwijkingen vertoont ten opzichte van moderne kadasterkaarten en nog onvoldoende aandacht heeft gekregen. Slits kon toen in ieder geval nog het gehele *verloop* van de tweede stadsmuur nauwkeurig inmeten, terwijl

bovendien nog vele poorten, torens en oude gebouwen aanwezig waren. In het westdeel, tussen Utrechtse Poort en Koppelpoort, waren de muurtorens echter al verdwenen. Bovendien heeft Slits van de verdedigingwerken alleen de nog voorhanden "echte" torens ingemeten, omdat zijn kadasterkaart een echte plattegrond op *maaiveldniveau* is. Mogelijk nog aanwezige arkeltoren(tje)s, waarvan de onderzijden enkele meters boven maaiveld zaten, zullen door hem niet weergegeven zijn. Op de oudere stadsplattegronden zijn daarom meer torens te zien, namelijk muur- én arkeltorens. De weergave daarvan is soms echter verrassend en zal ook hieronder behandeld worden. Maar niet alleen een analyse van de plattegronden levert interessante resultaten op, maar ook het gebruik van en de mening over de kwaliteit van de kaarten in de literatuur. Omdat de plattegronden van Van Deventer de oudste van Amersfoort zijn en een grote invloed hadden op latere kaarten, wordt er hier wat dieper op ingegaan.

Jacob van Deventers oudste plattegrond van Amersfoort

Niet alleen van Amersfoort, maar ook van veel andere Nederlandse steden en stadjes zijn de oudste plattegronden die van Jacob van Deventer. Van Deventer moet kort na 1500 in Kampen geboren zijn.[13] Van ongeveer 1540 tot de dood van keizer Karel V in 1555 was hij *Keizerlijk Geograaph* en daarna, tot zijn dood in 1575, *Koninklijk Geograaph* onder koning Philips II.

In 1558 kreeg Van Deventer de opdracht 260 Nederlandse steden te karteren (inclusief België, Noordwest-Frankrijk en het uiterste westen van Duitsland). Rond 1569 lijkt Van Deventer met kartering klaar geweest te zijn en moesten op de netkaarten alleen nog versieringen aangebracht worden. In 1572 echter, ontvluchtte Van Deventer het roerige Mechelen en vestigde hij zich in Keulen, met medeneming van de netkaarten (en mogelijk een deel van de minuutkaarten). In mei 1575 overleed Van Deventer in Keulen en nog in oktober van hetzelfde jaar werden de netkaarten aan de vertegenwoordigers van Philips II overhandigd. In 1577 waren ze nog in Brussel.[14]

Van 222 steden zijn plattegronden van Van Deventer bewaard gebleven, waaronder ook die van Amersfoort. Deze handvervaardigde kaarten zijn nooit in druk verschenen en dat was ook niet de bedoeling. Het was Van Deventer zelfs verboden kopieën van zijn kaarten te maken, omdat ze beschouwd werden als militair geheim. De plattegronden zijn enige tijd buiten beeld gebleven, maar waren wel bekend uit geschreven bronnen. Pas in 1859 kwamen 152 kaarten tevoorschijn, die door boekhuis Martinus Nijhoff in Den Haag aan antiquaar F. Muller verkocht werden. Op zijn beurt verkocht deze de kaarten in 1865 aan W. Eekhoff, archivaris

van Leeuwarden, die ze herkende als de verloren gewaande *minuutkaarten*. Helaas was daar de minuutkaart van Amersfoort niet bij.

In 1866 publiceerden Muller en Eekhoff twee artikelen over de ontdekking van de kaarten, de laatste heeft er bovendien voor gezorgd dat de minuutkaarten overgedragen werden aan Nederlandse (rijks)archieven en aan de Koninklijke Bibliotheek in Brussel.[15] Sinds 1866 zijn 17 kaarten verdwenen, omdat bijvoorbeeld in 1940 de minuutkaarten in het archief van Middelburg door oorlogshandelingen zijn verwoest. Gelukkig bestaan van 13 Zeeuwse minuutkaarten nog "aftekeningen", die ook in de recente (fotografische) uitgave gepubliceerd zijn.[16]

Een andere belangrijke ontdekking was de herkenning in 1884 van twee banden met ingebonden *netkaarten* in de *Bibliotheca Nacional* in Madrid.[17]

Van Deventers werkwijze

De voorbereiding

De plattegronden werden gemaakt door een meetkundig stramien te vervaardigen, waarbij de gegevens waarschijnlijk vastgelegd werden op meetschetsen, gebouwschetsen e.d. Het meten gebeurde door rechte "lijnstukken" af te stappen en op knikpunten de richting te bepalen met behulp van een kompas met vizier.[18] Deze "lijnstukken" zijn op de kaarten herkenbaar als stippellijnen. Aan dit stramien werden de belangrijk geachte details toegevoegd als stadspoorten, muurtorens, kerken en kloosters, pleinen en bruggen. Van dergelijke meetschetsen zijn echter geen exemplaren bewaard gebleven.

De minuutkaarten

Met behulp van de schetsen maakte Van Deventer een uitgewerkte plattegrond van de stad en de nabije omgeving: de minuutkaart, ook wel het carton genoemd. Visser stelt dat Van Deventer waarschijnlijk begon met het vastleggen van de muren en grachten van de stadsverdediging. Daarna werd óf de binnenstad en vervolgens het buitengebied gekarteerd, óf omgekeerd. Kerken, belangrijke kapellen en gebouwen werden min of meer schetsmatig, maar wel met individuele kenmerken weergegeven. Van kloosters werd over het algemeen alleen de kapel als symbool weergegeven, met een kleine torenspits midden op het zadeldak. Daarbij is de oriëntatie van de kloosterkapellen niet altijd correct, omdat vooral de locatie van de gebouwen belangrijk was. Van Deventer tekende de gebouwen feitelijk in een wat primitieve vorm van isometrische projectie.

Het overzetten van de gegevens gebeurde volgens Visser door naaldkrassen en het prikken van vrij grote en onregelmatige gevormde

gaatjes, zgn. *meetpunten*. Daarnaast bevatten de minuutkaarten veel kleine prikpunten. Ambivalent is dat Visser tevens stelt dat de meetpunten, niet alleen op de minuten, maar ook op de netkaarten herkenbaar zijn als dikkere stippen op bijvoorbeeld kruisingen van straten en wegen. Op de minuten zou dan sprake zijn van zowel de "vrij grote en onregelmatige gaatjes" als van "dikkere stippen". Het komt er op neer dat de randen van de meetpuntgaten van donkere inkt voorzien zijn.

De netkaart van Amersfoort

Deze bestaat uit een hoofdkaart en een aan de linkerzijde daarvan toegevoegde bijkaart, die beide op een schaal van 1:8000 zijn getekend

Afb. 1 De Netkaart van Van Deventer; bijkaart en hoofdkaart (uit C. Koeman & J.C. Visser [red.]: De stadsplattegronden van Jacob van Deventer. Band 2. Utrecht, Alphen a.d. Rijn 1992 [zonder paginanummers]).De Netkaart van Van Deventer; bijkaart en hoofdkaart (uit C. Koeman & J.C. Visser [red.]: De stadsplattegronden van Jacob van Deventer. Band 2. Utrecht, Alphen a.d. Rijn 1992 [zonder paginanummers]).

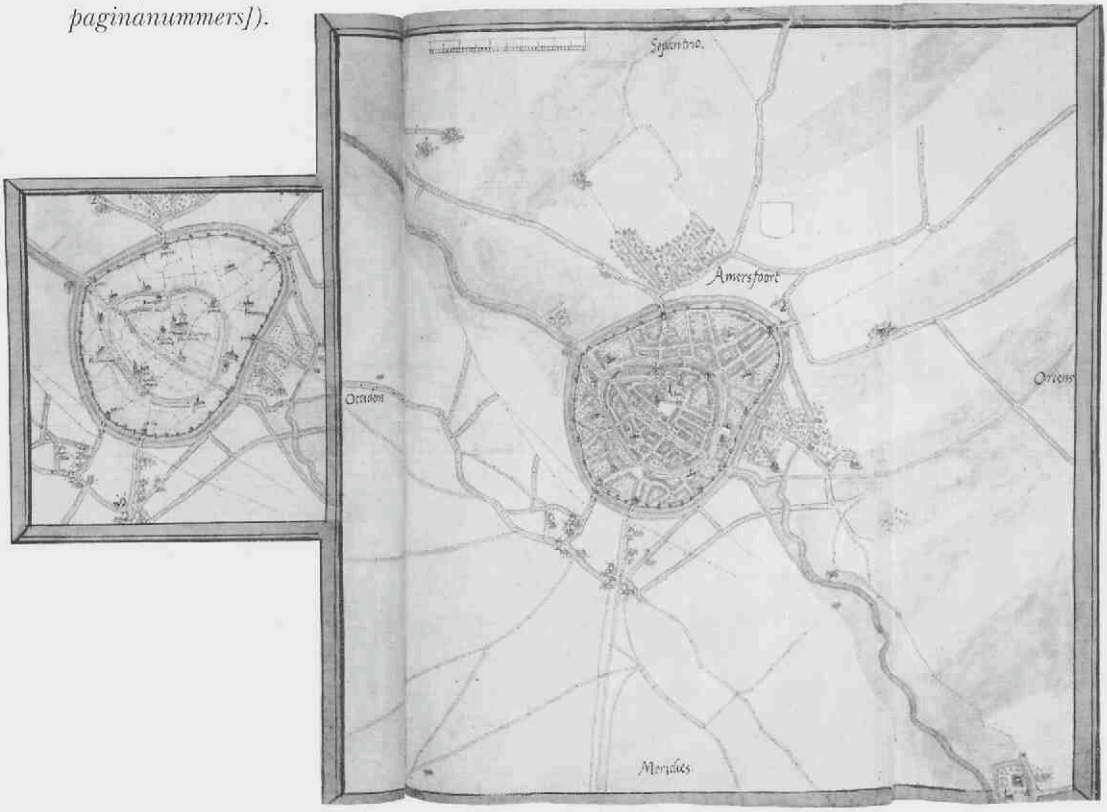

(afb. 1).[19] In zijn dissertatie wijst Rutte op het belang en de nauwkeurigheid van Van Deventers plattegronden,[20] maar ook Simon-Forster & Brongers stelden al vast dat de plattegrond van Amersfoort "qua oriëntatie en afstandsmeting absoluut genomen, en zeker voor de 16de eeuw, van goede kwaliteit" is en de basis vormde voor latere plattegronden.[21] Ook Hovy stelt dat de plattegrond tot begin 19de eeuw "niet meer (is) geëvenaard, laat staan overtroffen."[22] Dit is niet helemaal juist, omdat de ontwerptekeningen voor een "modernisering" van de tweede verdediging van Adriaen van Alckmaar uit 1594 de nauwkeurigheid Van Deventer zelfs overtreffen (maar uitsluitend wat de inmeting betreft van de verdedigingswerken).[23]

Het is opvallend dat Visser de nauwkeurigheid van Van Deventers plattegronden illustreert aan de hand van een vergelijking van juist de Amersfoortse plattegrond,[24] geprojecteerd over het kadastrale minuutplan van 1824.[25] Qua gedetailleerdheid winnen de minuutkaarten het echter van de netkaarten. Daarop zijn inderdaad meer en realistischer details te zien dan op de netkaarten, waar gebouwen meer als symbool zijn weergegeven. Daarom moeten de minuutkaarten dan ook als de belangrijkste bron gezien worden (indien voorhanden, maar helaas ontbrekend voor Amersfoort).

Omdat op de netkaarten geen "prikpunten" of gaten op de meetpunten voorkomen, neemt Visser aan dat de minuutkaart door het inkleuren ongeschikt was om via "doorlichten" over te zetten op de netkaarten. Hij veronderstelt daarom een tussenfase in de vorm van een ongekleurde tekening, met alleen het stramien van de wegen (vergelijkbaar met de bijkaarten), die wél via "doorlichten" overgenomen konden worden op de netkaarten. Daartegen pleiten echter twee zaken.

Bij projectie van de bijkaart over de hoofdkaart (van Amersfoort) blijkt dat de dikkere, vaak "kommavormige" meetpunten (donkerbruin i.p.v. de roodbruine kleine tussenpuntjes) exact over elkaar vallen; alle andere elementen van de hoofd- en bijkaart vertonen onderling (kleine) verschillen en verschuivingen (afb. 2). Bij overname door middel van doorlichten, zou dit in mindere mate het geval zijn. Er moet gebruik gemaakt zijn van een soort *sjabloon* voor het overzetten van de meetpunten. Dit kan alleen de (voor Amersfoort verdwenen) minuut geweest zijn waar, met een dunne pen of penseel, door de "vrij grote en onregelmatige gaatjes" de meetpunten met inkt overgezet konden worden op de hoofdkaart én op de bijkaart. Dit verklaart ook het doorvloeien van kleurstof op de randen van de gaatjes en door de gaatjes naar de achterkant van de minuutkaart. Bovendien waren *beide zijden* van de bladen in de Madrileense atlassen voorzien van stadsplattegronden. Zodra

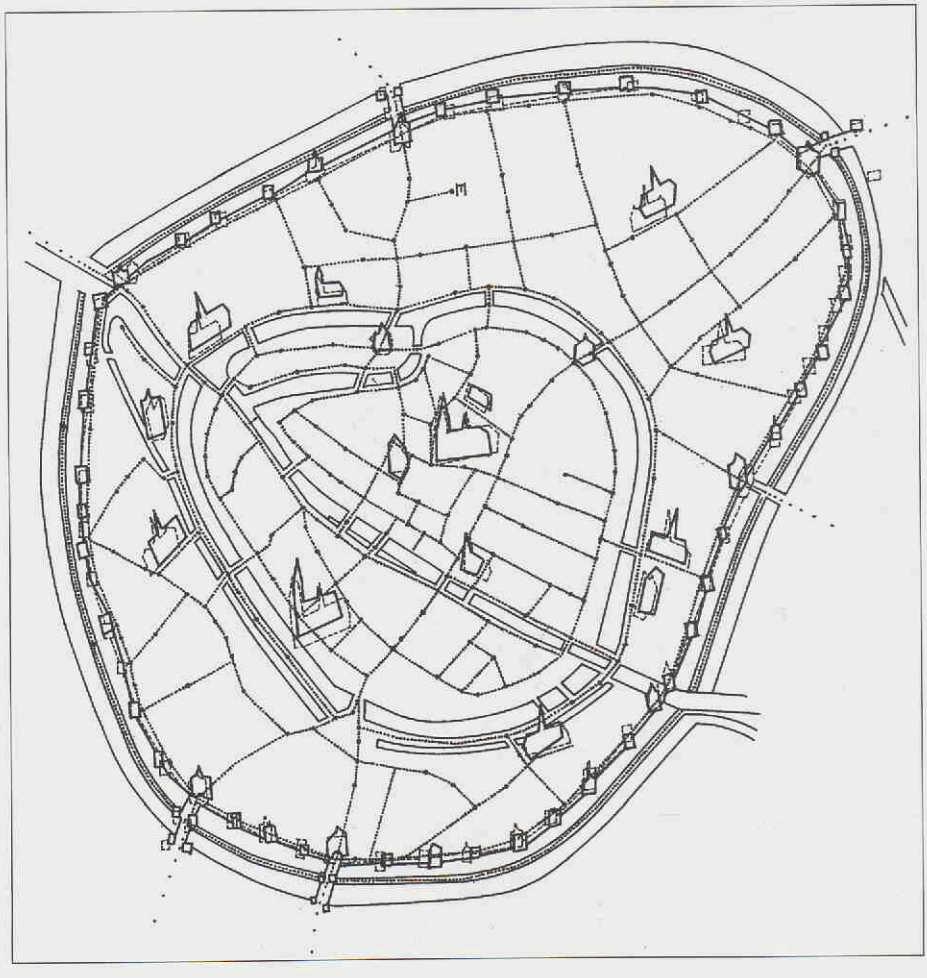

Afb. 2 Vergelijking tussen de bijkaart en de hoofdkaart. Vetgedrukt de gebouwen op de hoofdkaart, dungedrukt de gebouwen van de bijkaart (tekening auteur).

de ene kant van het blad betekend was, kon überhaupt niet meer op de andere zijde "doorgelicht" worden, zelfs niet met behulp van de door Visser veronderstelde "tussenkaart".

Ook de netkaart van Amersfoort had een andere plattegrond op de achterzijde, namelijk die van Rhenen.[26] Daarvan zijn de niet met waterverf, maar met inkt aangebrachte teksten van de hoofdkaart, door het papier heen gevloeid. Het betreft hier de aanduiding van de windrichtingen en de stadsnaam, vanzelfsprekend in spiegelbeeld. De naam *Rhenen* is te lezen onder de boerderij ten noorden van Amersfoort, *Oriens* (oost)

westelijk van de Koppelpoort en verdwijnend in de vouw, *Meridies* (zuid) direct onder de molens buiten de Slijkpoort, *Occidens* (west) links van het Leprozenhuis langs de Hogeweg en *Septentrio* (noord) linksonder het Septentrio van de Amersfoortse plattegrond. De enige andere tekst op de plattegrond van Rhenen, *Rhenus fl[umen]* (Rijn riv[ier]), is leesbaar ten noordwesten van de molens buiten de Utrechtse Poort. Maar omgekeerd heeft ook Amersfoort z'n spoor op de plattegrond van Rhenen heeft nagelaten. Daar betreft het echter alleen de stadsnaam, direct ten westen van de naam Rhenen. De schaal van de Rhenense en Amersfoortse plattegronden is exact gelijk, althans volgens de toegevoegde maatstokken. Verder is de bijkaart van Rhenen aan de linker benedenzijde van de hoofdkaart getekend. Daarvan zijn geen teksten doorgevloeid, eenvoudigweg omdat deze daarop niet aangebracht waren, wat zeer uitzonderlijk is.

Specifieke aspecten van de bijkaart en de hoofdkaart

De bijkaart heeft weliswaar exact dezelfde schaal als de hoofdkaart, maar het formaat is kleiner. Dit komt omdat de bijkaart slechts het stadscentrum weergeeft, met de stippellijnen van het stratennet, de hoofdgebouwen en de verdedigingswerken. Op de hoofdkaart zijn de details verder uitgewerkt: de straten worden daar "omzoomd" door woonblokken–, waarbij de bebouwing schetsmatig is weergegeven als rode "stroken" met zigzagarcering, terwijl de daken van de belangrijke gebouwen blauw weergegeven zijn. Straten en pleinen zijn wit gelaten, de buitenwegen bruin en voetpaden als stippellijn, de weidegronden zijn groen en zandgronden geel. Ook bomen en bossen worden schetsmatig weergegeven. Deze schetsmatigheid geldt ook voor de wijze waarop de verdedigingswerken worden weergegeven. Op hoofd- en bijkaart zijn alleen schetsmatig weergegeven torens te zien, zonder duidelijk onderscheid tussen "echte" muurtorens en arkeltorens. Dit is goed zichtbaar tussen Utrechtse Poort en Slijkpoort; daartussen bevond zich één muurtoren en tussen deze toren en beide poorten twee arkeltorentjes.[27] Mogelijk heeft Van Deventer dit toch willen aangeven door de arkeltorens kleiner af te beelden en de muurtoren van een soort spits of vlaggestok te voorzien. Echt duidelijk is dit echter niet en elders in de plattegrond (bij- en hoofdkaart) lijkt hier zelfs geen sprake van te zijn.

Enige kritiek heeft Hovy met betrekking tot bepaalde topografische elementen (van de netkaart): vooral "de details van de kaart kan men niet steeds als een zuivere weergave" zien.[28] Simon-Forster & Brongers beschouwen de oriëntatie van de Sint-Rochuskapel zelfs als een *fout* van Van Deventer, die steeds door de navolgers herhaald zou worden.[29] Een exacte oriëntatie van de gebouwen was echter niet van belang.

Hierboven is al vermeld dat – op de exact over elkaar passende "meetpunten" na – alle andere elementen kleine verschillen in detaillering en positionering vertonen. Die verschillen zijn ook letterlijk klein, want bij een schaal van 1:8000,[30] is de grootste breedte van stad over de Langestraat-Utrechtsestraat, inclusief de verdediging, 14,1 cm en de hoogte over de Langegracht-Kortegracht 12,9 cm; het formaat van een kinderhandje. Dat maakt de detaillering en de nauwkeurigheid helemaal verbazingwekkend. Op de minuutkaarten is geen schaalstok aangegeven, wel op de meeste hoofdkaarten van de netkaarten, waaronder ook Amersfoort. De schaalstok is ingedeeld in 400 passen van vijf voeten, waarvan de lengte 86 à 87 mm is.[31]

Op de hoofdkaart staan, naast de naam *Amersfoort* (en een leeg wapenschild), alleen de bij Van Deventer gebruikelijke Latijnse benamingen voor de windrichtingen: *Septentrio* (noord), *Oriens* (oost), *Meridies* (zuid) en *Occidens* (west). De bijkaarten dienden ongetwijfeld om de benamingen van gebouwen en andere elementen daarop kwijt te kunnen. Toegevoegd aan de kleinschalige hoofdkaarten, zouden deze te overladen raken. Overigens zijn de teksten op de minuutkaarten in het Nederlands en op de netkaarten in het Latijns gesteld.

De bijschriften bij de verdediging zijn puur militair-functioneel: bij de Koppelpoort, de Bloemendalse (Buiten)Poort, de Kamppoort (Kamper Buitenpoort), de Sint-Andriespoort, de Slijkpoort en de Utrechtse Poort, staat slechts de Latijnse benaming *porta*, maar niet bij Monnikendam. Kennelijk werd het militaire belang van deze (water)poort gering geacht.

Opmerkelijk is dat ook de Bloemendalse Binnenpoort en de Kamperbinnenpoort van de benaming *porta* voorzien zijn. Misschien hadden deze poorten ten tijde van Van Deventer nog een strategische functie en konden ze nog afgesloten worden.[32] Waarschijnlijk vormden ze nog enige tijd, samen met de Muurhuizen ten noordoosten van de Langegracht-Kortegracht, een soort tweede (terugvals)linie, gericht naar de boze Geldersen.

Slechts een klein deel van de weergegeven gebouwen is voorzien van een bijschrift: *Templu St Georgii*[33] *parochia* bij de Sint-Joriskerk; *Fratres* bij het Sint-Jansklooster; *Fransciscan* bij het Observantenklooster; *Sacellu marie*[34] bij de Onze-Lieve-Vrouwekapel en *Civita domus*[35] bij het Stadhuis op de Hof. Géén bijschriften zijn geplaatst bij de andere weergegeven gebouwen: de kapellen van het Sint-Agathaklooster, het eerste Begijnhof (in gebruik als Sint-Nicolaasweeshuis ten tijde van Van Deventer), het Sint-Agnietenklooster, het Sint-Barbaraklooster, de Mariënhof (in gebruik bij de Augustijnermonniken ten tijde van Van Deventer), de Sint-Rochuskapel, het Sint-Pietersgasthuis, de Heilige-Geestkapel en de

Latijnse School op de hoek van de Appelmarkt en de Groenmarkt. Maar waarom beeldde Van Deventer deze gebouwen af? Voor de hand ligt, dat daarmee een uit militair oogpunt belangrijk doel gediend was. Bij kerken als de Sint-Joris en de Onze-Lieve-Vrouwekapel met hun hoge torens, kan het strategisch nut nog wel gezien worden. Ook het stadhuis is belangrijk, omdat daar de magistraat zetelde, waarmee na een eventuele inname van de stad onderhandeld moest worden. Maar waarom een weeshuis, kloosters en gasthuizen? Misschien was het belang daarvan vooral gelegen in specifieke mogelijkheden: juist in deze complexen konden soldaten gehuisvest en gevoed worden en gewonden verpleegd.

De rol van Van Deventers Amersfoortse plattegronden

Het is gebruikelijk dat men, als het maar even kan, origineel bronmateriaal gebruikt. Voor Van Deventers plattegrond is dat problematisch, omdat deze nooit uitgegeven is maar zich als manuscript in Madrid bevindt. Opmerkelijk is echter, dat tot op heden in de "Amersfoort-literatuur" nooit een echte reproductie afgebeeld is.

Deys toont in zijn overzicht over de kaarten van de Gelderse Vallei een prachtige foto van de Madrileense band, opengeslagen op Amersfoort, die een goed beeld geeft van de wijze waarop de kaarten waren ingebonden.[36] De eerste "echte" reproductie is die van Koeman & Visser uit 1992.[37]

In de Amersfoortse publicaties beeldt men echter twee al wat oudere facsimile-uitgaven af, die zonder commentaar aangaande nauwkeurigheid gebruikt worden (Bijlage 1, nr.1b en nr.1c). Wellicht zijn de auteurs zich niet bewust geweest van het feit dat tussen de facsimile-uitgaven en het origineel verschillen bestonden. In deze gevallen moeten de facsimiles beoordeeld worden volgens Van Dales omschrijving als "nauwkeurige nabootsing".

De eerste versie komt uit een uit twee delen beslaande facsimile-uitgave uit 1916-1922 van de in Nederland berustende minuutkaarten, voor de ontbrekende steden aangevuld met de netkaarten in de Koninklijke Bibliotheek in Madrid, waaronder die Van Amersfoort.[38] Deze wordt bijvoorbeeld gebruikt in de aflevering Amersfoort van de *Historische Stedenatlas van Nederland*.[39] Het facsimile kenmerkt zich onder meer door een kwalitatief matige weergave van (met name) individuele bomen en verdedigingstorens; vooral plaats en aantal van de bomen wijkt af.

Het tweede facsimile van alleen de hoofdkaart is de meest gebruikte en opgenomen in de historische presentatie in Museum Flehite.[40] Het merkwaardige is, dat dit tot in de meest recente Amersfoortse publicaties gebruikt wordt.[41] Hoewel de *schaal* conform het origineel is, wijkt het *formaat* (41,3x36,0 cm) nogal af van dat van het origineel (>40x40,9 cm), met name

wat de hoogte betreft. Dit is het gevolg van het "aantrekkelijker" maken van het bijna vierkante formaat van de originele hoofdkaart. Daartoe is van de bovenzijde ongeveer 5 cm afgesneden, van de rechterzijde 8 mm en van de linkerzijde 2 mm. Hierdoor vielen aan de bovenzijde de tekst *septentrio* en de maatstok buiten beeld. De tekst werd ongeveer 2,5 cm naar beneden verplaatst en de maatstok werd tegen de bovenzijde van het nieuwe kader geplaatst, maar nu geheel ter rechterzijde in plaats van links van het midden. De tekst *oriens* aan de rechterzijde kwam enigszins in gedrang en werd 1,3 cm naar links geschoven. Van een echte kopie of facsimile is dus eigenlijk geen sprake. Wel volgt deze versie het origineel nauwkeuriger dan het andere facsimile: plaatsing en aantal bomen komen beter met het origineel overeen, hoewel ook hier (kleinere) verschillen aan te wijzen zijn. Een kenmerk van deze versie is de wat beverige hoofdletter *A* in de naam *Amersfoort*.

Sommige auteurs spreken van een *schetskaart*, die als voorbeeld gediend zou hebben voor de netkaart. Maar wat bedoelt men met de schetskaart? Hierboven is al beschreven hoe de waarschijnlijke werkwijze van Van Deventer was. Aan de hand van schetsen van het "veldwerk" werd de minuutkaart gemaakt. Deze was vrij uitgebreid en vaak gedetailleerder en completer dan de latere netkaart (in het bijzonder de hoofkaart). Simon-Forster & Brongers denken dat voor de "schetskaart" eerst een "vogelvluchtschets" gemaakt werd, vanaf een hoog punt als de Onze-Lieve-Vrouwetoren, die met driehoeksmetingen uitgebreid werd.[42] Hovy stelt dat de kaart van Braun & Hogenberg vervaardigd is "op basis van een schetskaart, die vrijwel zeker een kopie was van het bij de plattegrond te Madrid bewaarde karton van Jacob van Deventer."[43] Vooral in het laatse geval blijkt de verwarring over de verschillende versies. Het "bij de plattegrond te Madrid bewaarde karton" is in werkelijkheid de *bijkaart* en niet het carton; dat was de (verdwenen) minuutkaart. Deze mag niet als schetskaart gezien worden. Hoofd- en bijkaart werden namelijk gelijktijdig op één blad getekend, met behulp van de, als sjabloon gebruikte, minuutkaart gemaakt (zie boven).

Een poging tot datering

Het is voor de stadsgeschiedenis natuurlijk van belang zo nauwkeurig mogelijk de datum van het maken (opmeten) van de Amersfoortse plattegrond te weten. Deze is echter onbekend, omdat Van Deventer zijn stadsplattegronden niet signeerde of dateerde. In de literatuur is dan ook een verscheidenheid aan dateringen te zien, maar altijd als een "omstreeks"-datum.[44] Waarop deze aannames gebaseerd zijn, wordt niet vermeld.

Omdat de tekeningen niet gedateerd zijn, moet van het afgebeelde zelf

uitgegaan worden. Daar de kaarten een militair/strategisch doel hadden, bepaalde dit in hoge mate *wat* afgebeeld werd, namelijk toegangswegen, verdedigingswerken, straten en pleinen en strategisch belangrijke gebouwen. Wat afgebeeld werd, moet er in ieder geval tijdens de opmetingen ook geweest zijn en mogelijk geeft dat enige aanwijzingen omtrent de datering.

Op zowel de bijkaart als de hoofdkaart, tekent Van Deventer *direct achter* de gehele tweede stadsmuur langs een doorlopende weg of straat, inclusief de meetpunten. Dit "achtermuurse" tracé was dus tijdens de opmetingen voor de plattegrond *integraal* toegankelijk. Maar al in 1561 werd begonnen met het opwerpen van grond tegen de binnenzijde van de stadsmuur, tot de hoogte van de weergang. In 1566 was men nog bezig zand uit de Eem en de binnengrachten te baggeren en tegen de stadsmuren aan te brengen, waarmee ook nog de daarop volgende drie jaren werd doorgegaan.[45] Dit zou inhouden, dat het werk in 1569 afgerond was. De aanaarding van de stadsmuur vond feitelijk plaats op de daarachter gelegen weg of straat, die nog door Van Deventer getekend werd. Het resultaat daarvan, de aardwal achter de muur, is goed te zien op de plattegronden van Blaeu (Bijlage 1, nr.10), Janssonius/De Wit (Bijlage 1, nr.11) en zelfs nog op de kadasterkaarten van Slits uit 1824 en 1828 (Bijlage 1, nr.13 en nr.14). Om op de weergang te komen moest men via trappetjes in het verlengde van de op de muur uitkomende straten op de aarden wal klimmen. Men kon echter niet meer op de aardwal ononderbroken langs de hele verdediging lopen, omdat daarop allerlei hekken en poortjes geplaatst waren. De nog integraal begaanbare weg achter de muur bij Van Deventer wijst erop dat zijn opmetingen kennelijk al vóór de aanvang van de aanaarding gereed waren, dus waarschijnlijk tussen 1558 (het jaar waarin Van Deventer de opdracht voor de stadsplattegronden kreeg) en 1561 (de aanvang van de aanaarding).

Het is overigens nog steeds mogelijk van beide bovenvermelde fasen van de verdediging een goede indruk te krijgen: bij het (deels gereconstrueerde) stukje stadsmuur tussen de *Kamp* en *Achter de Kamp* de situatie vóór de aanaarding, in de Sint-Annastraat die van daarna.

Enkele bijzondere elementen bij Van Deventer

Hoewel aangenomen kan worden dat alle elementen van bij- en hoofdkaart gebaseerd zijn op de (verdwenen) minuutkaart, zijn daartussen toch verschillen te zien. Dit betreft niet alleen het verschil in *weergave*, maar ook in *aantallen* elementen, bijvoorbeeld bij de muurtorens (afb. 2).[46] Uit de plattegronden van andere steden, waarvan wel beide bewaard zijn gebleven, blijkt dat Van Deventer bij het overzetten van de

minuutkaart naar de netkaart (dus zowel naar bij- als hoofdkaart) op zich geen zaken toevoegt: de betrouwbaarheid stond voorop. Wat een enkele maal wel voorkomt, is dat een detail weggelaten is, of vergeten. Daarom moet de minuutkaart als minstens *completer* dan de netkaarten gezien worden. Dit zal ook voor Amersfoort gegolden hebben: als een element bijvoorbeeld wel op de bijkaart, maar niet op de hoofdkaart voorkomt (of omgekeerd), zal dat ook op de minuutkaart gestaan hebben. Bij het ontbreken van elementen op bij- of hoofdkaart, mag dan ook aangenomen worden dat de minuutkaart dan minstens *alle* (zoniet meer) elementen van beide kaarten tezamen bevatte.

Van Deventers plattegrond is zo interessant, omdat daarna grote veranderingen binnen Amersfoort zullen plaatsvinden, deels door de godsdienstige omwentelingen die leidden tot de Alteratie in 1579, maar deels ook door economische veranderingen, bijvoorbeeld de tabaksfabricage. Op de kaart van Van Deventer zijn nog elementen te zien, die bij de latere kaarten al verdwenen of gewijzigd zijn, met uitzondering van de ten dele te letterlijke en deels achterhaalde navolging van Braun & Hogenberg. Enkele van deze elementen worden hieronder beschreven.

De Hellegracht en de "Helletoren"

De Hellegracht komt nog wel voor op de kaart van Braun & Hogenberg (*uitgegeven* 1588; Bijlage 1, nr.2), maar al niet meer op het "eenvoudige" ontwerp van Van Alckmaar uit 1594.[47] Halbertsma omschrijft deze als een deel van "de buitensingel van de oude stadsgracht, zoals deze door Jacob van Deventer evenwijdig aan de Zuid- en Westsingel nog wordt aangegeven, zich ter hoogte van het St. Pietersgasthuis afsplitste in een ander watertje, de Hellegracht genoemd, dat achter het gasthuis om juist tegenover de Koppelpoort in het Spui stroomde."[48] *Helle* betekent in het Middelnederlands onder meer *helling*, wat ook scheepswerf kan betekenen. Indien het toponiem inderdaad naar (scheeps)helling verwijst, zou deze door een gracht omgeven zijn en verdedigd worden door een, op de bijkaart volgens het gebruikelijke symbool afgebeelde, toren. Halbertsma spreekt al (als een van de weinigen) met enige verwondering over deze toren, die "het samenvloeiïngspunt van Spui en Hellegracht beheerste" en voor de aanleg van de Koppelpoort opgericht moest zijn.[49] Noch op de hoofdkaart van Van Deventer, noch op de iets latere plattegrond van Braun & Hogenberg komt deze echter voor. Ook opmerkelijk in dit verband is de oude benaming Hellevoet voor de Hellestraat,[50] waarbij voet op een dijk wijst. Dit roept de vraag op, of het gebiedje ooit door een dijk of een dam/wal omgeven was, eventueel met een verdedigende functie in samenhang met de "Helletoren".

De galg

In de 17de eeuw en later vonden de executies plaats op de Hof, waar een schavot werd opgericht, met een galg voor het ophangen, een rad voor het radbraken en een staak waar afgehakte hoofden op gestoken konden worden.[51] Na executie werden lijken ter afschrikwekkende vermaning buiten de stadsmuren langs de belangrijke weg naar Amersfoort tentoongesteld, meestal tot totale verrotting of dierlijke consumptie. Daartoe was een stenen put met drie hoge pylonen opgebouwd, met daartussen ijzeren horizontale stangen waaraan de geëxecuteerden gehangen konden worden. Deze stond op de Galgenberg, mogelijk een prehistorische grafheuvel tegenover het Berghotel, op het hoogste punt van de Amersfoortse berg. Op korte afstand (richting Amersfoort) stond een houten paal met rad, mogelijk eveneens op een oude grafheuvel. Jan de Beyer heeft daarvan in 1749 een tekening gemaakt.[52]

Op de meeste oude kaarten is daarvan niets te zien. De Galgenberg viel buiten het kaartbeeld en het schavot op de Hof werd na gebruik weer afgebroken. Het vormde geen vast element in het stadsbeeld en werd daarom niet afgebeeld. De hoofdkaart van Van Deventer laat echter zowel de executieplaats als de tentoonstellingsplaats zien. Wat de laatste betreft, blijkt dat daartoe de Galgenberg al in gebruik was: linksonder op de hoofdkaart, even voorbij de splitsing tussen de Utrechtseweg en de (tegenwoordig zo genoemde) Vondellaan, is een enkelbenige galg te zien. Verrassender is de plaats van executie: deze bevond zich toen kennelijk niet op de Hof, maar *buiten* de eerste verdediging. Halverwege de Bloemendalsestraat tussen de Teut en de tweede stadsmuur, loopt een kort straatje naar het oosten. Aan het eind daarvan staat op de bijkaart het symbool voor een dubbelbenige galg, zoals deze op meer stadsplattegronden van Van Deventer voorkomt: twee verticale palen waartussen een horizontale balk, met daaraan een (zeer schetsmatig weergegeven) gehangene. Een goede vergelijking vormt *Rhenen*, waarvan zowel de minuutkaart als de bij- en hoofdkaart bewaard zijn gebleven.[53] Op alle drie komt een, met die van de Amersfoortse bijkaart vergelijkbare, galg voor, even ten westen van de stadsmuur. Wat verder naar het westen, langs de weg naar Amerongen, staat op de minuut- en de hoofdkaart de tentoonstellingsplaats, niet zoals bij Amersfoort bestaande uit een enkelbenige galg, maar uit drie raderen. De situatie bij Rhenen is dus kennelijk: een executieplaats even buiten de stadsmuur en een tentoonstellingsplaats verder weg (vanwege de stank en een te "opdringerige" constante confrontatie?), langs een belangrijke verbindingsroute. Kennelijk toont de Amersfoortse plattegrond een vergelijkbare situatie en bestond de executieplaats langs de Bloemendalsestraat al vóór de aanleg

van de tweede verdediging. Misschien deed deze aanvankelijk tevens dienst als tentoonstellingsplaats en liet men de lijken in die tijd na de terechtstelling nog enige tijd hangen. De plek was daarvoor ideaal: op de naar het boze Gelderland gerichte flank van het hoog gelegen oude gehucht Bloemendal. Mogelijk is pas na Van Deventer de executieplaats naar de Hof verplaatst, waar een groter publiek te verwachten was. Het paadje van de Bloemendalsestraat naar de galg is echter nog lang zichtbaar gebleven en zelfs nog herkenbaar in de verkaveling en een opening in de bebouwing, niet alleen op de kadasterkaart van Slits (1824),[54] maar ook op de plattegronden van Thomkins (1846) en Van Vooren & Wagemaker (1888).[55]

De bruggen over het Havik

Dat bij het overnemen van de gegevens van de minuutkaart soms details over het hoofd gezien werden, blijkt ook uit het achterwege laten van de brug over het Havik in het Muurhuizentracé op de bijkaart, die wel op de hoofdkaart staat. Ook over het Havik is een thans verdwenen brug getekend, in het verlengde van de Lavendelstraat, die toegang gaf tot het *Eindje van de Wereld*. Deze brug is ook nog te zien op de plattegronden van Braun & Hogenberg, Blaeu en Janssonius/De Wit, in de laatste twee gevallen als een smalle brug met houten wegdek.

De Appelmarkt

Kennelijk is de Appelmarkt pas vrij laat aangelegd. Op de hoofdkaart toont Van Deventer ter plaatse een driehoekige bebouwing, omgeven door de Papenhofstede in het zuidwesten en straten in het verlengde van de huidige Kerkstraat en de langs de noordzijde van de Appelmarkt. Ook bij Braun & Hogenberg is de Appelmarkt nog bebouwd, maar bij Blaeu en Janssonius/De Wit is de Appelmarkt al als plein weergegeven.

De Krommestraat

Krom is de Krommestraat tegenwoordig niet echt. Volgens Van Deventer, maar ook volgens Braun & Hogenberg en Janssonius/De Wit bevond zich aan het noordeinde een huizenblok dwars op de straat, parallel aan het Havik. Daarmee was het tracé van de Krommestraat ter plaatse ook werkelijk krom. Bij Blaeu is het huizenblok afgebroken en vervangen door een brug over het Havik in het verlengde van de Krommestraat.[56]

De plattegrond van Braun & Hogenberg

Deze plattegrond (afb. 3; Bijlage 1, nr.2) is door Braun & Hogenberg voor het eerst in 1588 gepubliceerd als *blad 15* in *deel IV* van een verzameling

Afb. 3 Braun & Hogenberg: plattegrond en stadsgezicht (naar exemplaar Museum Flehite).

stadsplattegronden, de *Civitatis orbis terrarum*. Aan de plattegrond is aan de onderzijde een stadsgezicht toegevoegd, dat door sommige auteurs ook wel *het prospect* genoemd wordt. Tot 1617 zou nog zes keer een nieuwe uitgave verschijnen. Na het overlijden van Braun in 1622, zette Abraham Hogenberg, zoon van de al eerder overleden Frans Hogenberg, de druk van de plattegronden nog tot 1653 voort.

Van de plattegronden, inclusief die van Amersfoort, werden ook losse bladen uitgegeven. Op de eerste uitgave is de plattegrond voorzien van een eenvoudig stadswapen, terwijl later (op dezelfde drukplaat) een kroon en bladerkrans toegevoegd werden. Verder heeft Abraham Hogenberg in de latere edities de geschiedkundige beschrijving op de achterzijde geactualiseerd (tot 1629), door toevoeging van een extra tekstalinea.

De makers van de plattegrond van Braun & Hogenberg

Uit beschrijving op achterkant van de oudste editie, blijkt dat de kaart in opdracht van abt Michael ab Isselt is vervaardigd door Gijsbert Cloeting. Deze opdracht is interessant genoeg om hier weer te geven:

Michael van Isselt, aan zijn neef Hendrik van Westrenen.

Aan mij is onlangs overhandigd door de heer Gerard Stempel afkomstig uit Gouda een mathematische schetskaart van onze stad Amersfoort, die echter leeg is en zonder enig gebouw, maar vakbekwaam geconstrueerd. Hij, die het mij overhandigde, verzocht mij echter er zorg voor te dragen dat zowel de particuliere als publieke gebouwen zouden worden ingevoegd en dat ik een korte beschrijving zou toevoegen. En ziedaar ik heb beide volbracht: het laatst genoemde is het werk van de Eerwaarde en geleerde Heer Jacob van Hees, bekwaam kenner van de oudheden van zijn vaderstad, het eerstgenoemde is met behulp van de voortreffelijke burger Gijsbert Cloeting tot stand gekomen. Hoe dit ook zij, ik heb het graag aan U, Van Westrenen, die ik veel verschuldigd ben opgedragen. Houdt mij zoals gewoonlijk in Uw gedachten.[57]

De beschrijver van de kaart is de notaris en priester Jacob van Hees (Jacobus Hezius) en de tekenaar van de details in de kaart Gijsbert Cloeting (Ghisbertus Cloetingus). Simon-Forster & Brongers nemen aan dat ook het prospect van de hand van de tekenaar van de plattegrond geweest moet zijn. Het was tot nu toe echter niet bekend wie Cloeting was. Dit is inmiddels uitgezocht: Gijsbert Hendriksz. Cluetinck (ca. 1528/29-1608) bekleedde belangrijke posities, o.a. als regent van het Sint-Pietersgasthuis en raad van Amersfoort. Door zijn contrareformatorische gezindheid, bekleedde hij na de Alteratie van 1579 geen magistraatsfuncties meer.[58] Zijn relatie tot de plattegrond van Braun & Hogenberg ligt met name in zijn beroep: goudsmid. Voor het maken van hun ontwerpen, moesten edelsmeden kunnen tekenen. Bovendien werden gouden en zilveren objecten vaak voorzien van gegraveerde voorstellingen en teksten. De oorsprong van de prentkunst, althans die van gravures en etsen, wordt vaak gezien als een ontwikkeling vanuit het edelsmeedwerk.

Visser vermeldt dat Van Deventers plattegronden, waaronder die van Amersfoort, als voorbeeld dienden voor door Braun & Hogenberg uitgegeven stadsplattegronden.[59] Hovy stelt dat de kaart vervaardigd is "op basis van een *schetskaart*(!), die vrijwel zeker een kopie was van het bij de plattegrond te Madrid bewaarde karton van Jacob van Deventer."[60] Dat verklaart voor hem de geografische nauwkeurigheid, terwijl men de details, die vermoedelijk in Keulen zijn getekend "met grote voorzichtigheid moet benaderen." Omdat volgens hem de Oude Eem aanzienlijk

ingekort is, vindt hij "dat er rijkelijk op los werd gefantaseerd." Hovy stelt dus nadrukkelijk dat niet de netkaart als voorbeeld voor de Braun & Hogenberg diende. Ook Simon-Forster & Brongers zien in de opdracht van abt Michael ab Isselt een ondersteuning voor de mening dat de plattegrond een relatie heeft tot die van Van Deventer, omdat de "mathematische schetskaart [...] leeg en zonder enig gebouw" de *schetskaart*(!) van Van Deventer moet zijn.[61] Vanwege de dreigende oorlog, was Van Deventer namelijk in 1572 met zijn tekeningen naar Keulen vertrokken. Omdat Philips al geruime tijd verzuimd had te betalen, voelde Van Deventer zich mogelijk niet meer aan het kopieerverbod gebonden.[62] In 1579 vluchtte (de contrareformatorische) priester Michael ab Isselt als gevolg van de Alteratie naar Keulen, waar hij met Frans Hogenberg bevriend raakte. De ook in de tekst genoemde Gerard Stempel was een zoon van de kaarttekenaar en graveur J. Stempel, die ook in 1572, vanuit Gouda, naar Keulen vluchtte. Dus alle lijnen komen in Keulen tezamen, zo stellen althans Simon-Forster & Brongers.[63] Dat bij hun veronderstelling vraagtekens gesteld kunnen worden, blijkt uit onderstaande tabel.

1558-1572		Van Deventer tekent zijn kaarten
1572	Keulen	Van Deventer vertrekt vanwege oorlogsdreiging naar Keulen
1572	Keulen	Gerard Stempel, zoon van kaartekenaar en graveur J. Stempel vlucht van Gouda naar Keulen
1572	Keulen	Eerste druk 1e deel *Civitates orbis terrarum* door Braun & Hogenberg
1575	Keulen	Van Deventer overlijdt in Keulen
1575	Keulen	Enige maanden na het overlijden van Van Deventer, worden de plattegronden in Brussel overhandigd aan de Spaanse autoriteiten
1579	Keulen	Michael ab Isselt vlucht na de Alteratie naar Keulen en raakt bevriend met Hogenberg
1588	Keulen	Eerste uitgave van de plattegrond van Amersfoort in het 4e deel *Civitates orbis terrarum* door Braun & Hogenberg

Pas in 1579 komt Michael ab Isselt in Keulen aan en raakt vervolgens bevriend met Hogenberg. Het is aannemelijk dat dan pas zijn betrokkenheid bij de plattegrond van Amersfoort aanvangt. De netkaarten (dus met hoofd- en bijkaarten) waren echter al in 1575 naar Brussel vertrokken. De basis voor de Amersfoortse plattegrond van Braun & Hogenberg kan dan alleen de minuutkaart geweest zijn; helemaal "leeg en

zonder enig gebouw" was deze weliswaar niet, maar wél "vakbekwaam geconstrueerd". Bij projectie van Van Deventers "meetkundig stramien"[64] over de plattegrond van Braun & Hogenberg blijken deze zo goed overeen te komen, dat de relatie tussen beide ontegenzeggelijk is (zie afb. 4). De schaal van de plattegrond van Braun & Hogenberg is exact twee maal zo groot.[65]

Met betrekking tot de leegheid moet aangenomen worden dat de schetsmatigheid van de minuutkaart door Michael ab Isselt kennelijk niet beschouwd werd als een echte invulling. Toch zijn bepaalde kenmerken

Afb. 4 Vergelijking tussen Braun & Hogenberg en Van Deventer. Vetgedrukt het wegstramien van Van Deventer en de gebouwen op de hoofdkaart, dungedrukt de gebouwen op de plattegrond van Braun & Hogenberg (tekening auteur).

van Van Deventer overgenomen, zoals ronde torens zonder onderscheid tussen torens en arkeltorens. Enige "eigenheid" is daarbij wel te zien, bijvoorbeeld de torens bij de Utrechtse Poort en de Slijkpoort, waarvan de bovenzijde kapotgeschoten is. De vraag rijst daarbij of dit een interpretatie is van de iets kleiner afgebeelde torens ter plaatse van de arkeltorens bij Van Deventer. Of weerspiegelt dit een reële situatie: kapotgeschoten torens als gevolg van de belegering van 1579, gepaard gaand met (afgeslagen) stormaanvallen.[66] Dit laatste lijkt echter onwaarschijnlijk, omdat een dergelijk realisme ook tot een onderscheid tussen arkeltorens en muurtorens geleid zou hebben.

Duidelijk is in ieder geval dat een deel van de stadsplattegronden die door Braun & Hogenberg zijn uitgegeven, op die van Van Deventer gebaseerd zijn (inclusief die van Amersfoort), maar dat de invulling daarvan origineel werk kon zijn. Dat blijkt ook uit de rol van Van Isselt bij de totstandkoming van de kaart en de inschakeling van Cloeting als tekenaar. Het gevolg van deze "originele invullingen" was wel dat de kwaliteit van de kaarten, ook in eenzelfde band uitgegeven, zeer sterk kon verschillen, zowel esthetisch als topografisch. Het is hier niet de bedoeling alle door Braun & Hogenberg uitgegeven kaarten te vergelijken, maar een duidelijk voorbeeld is de plattegrond van Zwolle, met fraai getekende en herkenbare panden, ten opzichte van de bijna amateuristisch weergave van de gebouwen op de plattegrond van Amersfoort. Wat wel sterk overeenkomt en mogelijk door dezelfde gespecialiseerde (tekst)graveur aangebracht, zijn de fraai gecalligrafeerde bijschriften op de plattegronden van Zwolle en Amersfoort.

Het stadsgezicht

Het stadsgezicht onder de plattegrond, toont globaal de noordwestelijke helft van de stadsmuur tussen de Kamppoort en de Utrechtse Poort.[67] Hovy vermeldt dat de meeste stadsgezichten van Amersfoort vanaf de Berg getekend zijn, bij Braun & Hogenberg echter vanuit "het vlakke noorden", hoewel zich daar geen (hoog) punt bevindt, vanwaar de stad zo gezien kan worden.[68] Het is overigens het oudste stadsgezicht van Amersfoort. Verrassend is, dat op het stadsgezicht – in tegenstelling tot de stadsplattegrond – wél onderscheid gemaakt wordt tussen muurtorens en arkeltorens. Opmerkelijk is verder, dat de Koningspoort (in het verlengde van de Coninckstraat) hier al als poort wordt afgebeeld, terwijl beide kaarten van Van Deventer en de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg zelf deze (nog) als *toren* afbeelden. Ook opmerkelijk is dat de muurtoren rechts van de Bloemendalse Binnenpoort op de plattegrond *rond* weergegeven wordt, maar op het stadsgezicht *vierkant*, conform Slits

(II). Verder is een verschil tussen beide dat op de plattegrond de beide stadsgrachten open zijn, als bij Van Deventer, terwijl op het stadsgezicht de binnenste gracht al dichtgeworpen is.[69]

Verder valt het – weliswaar geringe – verschil tussen namen op, die op het prospect met een J beginnen (*Sint Jan* en *Sint Joris*), maar op de plattegrond met een I geschreven worden (*Sint Ian* en *Sint Ioris*),[70] terwijl het aannemelijk is dat alle namen door dezelfde, waarschijnlijk vooral in letters gespecialiseerde, graveur aangebracht zijn. De voorstellingen werden door een andere, niet al te begenadigde, kunstenaar gegraveerd. Waarschijnlijk zijn voor de plattegrond en het prospect twee aparte tekeningen als voorbeeld gebruikt (een matige voor de plattegrond en een duidelijk betere voor het stadsgezicht), elk met eigen bijschriften. De lettergraveur heeft deze kennelijk klakkeloos overgenomen. Een andere opmerkelijk bijschrift is *Wers Liues*, direct naast het Sint-Nicolaasweeshuis, op de hoek van de *Sint-Agathastraat* en *Achter het Oude Weeshuis*. De lettergraveur heeft kennelijk moeite gehad met de ontcijfering van het (ongetwijfeld) handgeschreven *Weeshuis* op het getekende voorbeeld. De conclusie kan dus zijn dat een gespecialiseerde lettergraveur de teksten op de koperplaten van de plattegronden aanbracht en dat deze geen "Nederlander" was, gezien zijn vreemde interpretatie van het toponiem *Weeshuis*.

De conclusie van het bovenstaande is dat de *plattegrond* vrij kritiekloos de *topografie* en de weergave van de verdediging van Van Deventer volgt; een deel van de individuele gebouwen lijkt echter wel de realiteit weer te geven. Actueler dan de plattegrond is echter het *stadsgezicht*, met arkeltorens, correct weergegeven muurtorens en poorten en een ter plaatse inmiddels gedempte binnenste verdedigingsgracht.

De ontwerpen van Adriaen van Alckmaar

In 1594 maakte Adriaen van Alckmaar twee ontwerpen voor een modernisering van de tweede verdediging. Het eenvoudigste ontwerp (Bijlage 1, nr.3), gedagtekend op 25-09-1594, voorzag in de aanleg van drie bastions: rond de Bloemendalsche Buitenpoort, rond de Kamper Buitenpoort en (ter plaatse van) het Davidsbolwerk. Deze bastions waren vijfhoekig van vorm, uitspringend vanuit en verbonden met de stadsmuur. De Utrechtse Poort en de Slijkpoort zouden voorzien moeten worden van bastions met een meer rechthoekige vorm. Voor een deel van de torens zouden kleine vijfhoekige bastions moeten komen. Het tweede ontwerp, eveneens uit 1594 (maar niet gedagtekend; Bijlage 1, nr.4), was veel ingrijpender. Het voorzag in vijf bastions en bij een groot deel van de muur naar voren geschoven muurfronten, verbonden met en parallel aan de stadsmuur.

Volgens Renaud & Van der Mark[71] werd het minst ingrijpende en goedkoopste ontwerp door de stad uitgevoerd, maar over een lange periode en met tussentijdse aanpassingen.[72]

Van Alckmaars ontwerpplattegronden zijn van groot belang, maar vooral voor de studie naar de ontwikkeling van de verdediging. Zo zijn op het "eenvoudige" ontwerp de infrastructuur binnen de verdediging en (water)wegen daarbuiten schematisch en onnauwkeurig aangegeven, op het "uitgebreide" ontwerp ontbreken deze zelf vrijwel geheel. Van Alckmaars tekeningen worden in de literatuur over Amersfoort dan ook uitsluitend gezien als *ontwerp*, nooit als *topografische* informatiebron. Opmerkelijk is echter de grote nauwkeurigheid van de positie van de bestaande en ook binnen het ontwerp te handhaven torens en poorten. Deze zijn zelfs gedetailleerder en correcter aangegeven dan bij Van Deventer en kunnen zelfs een vergelijking doorstaan met de kadasterkaart van Slits uit 1824 (infra). Voor de studie van de tweede verdediging is vooral het eenvoudige ontwerp van zeer groot belang, samen met de latere (deel)ontwerpen.[73]

Blaeu versus Janssonius/De Wit: een vergelijking

De enige echte stadsplattegronden uit de 17de eeuw zijn die van Blaeu en Janssonius/De Wit.[74] Blaeus plattegrond verscheen voor het eerst in 1647, in de stedenatlas *Het Toonneel Der Steden Van De Vereenighde Nederlanden Met Hare Beschrijvingen* (afb. 5; Bijlage 1, nr.10). De plattegrond van Janssonius/De Wit is voor het eerst uitgegeven door Joannes Janssonius van Waesberge in 1657, in de Latijnse versie *Theatrum Urbium Celebriorum totius Belgii sive Germaniae Inferioris* en in 1682 in de Nederlandstalige versie *Toneel der Vermaarste Koop-steden en Handelsplaatsen van de gehele Wereld* (afb. 6; Bijlage 1, nr.11). De plattegrond is door Frans de Wit in 1694 van Janssonius gekocht en in 1698 en 1706 heruitgegeven in *Theatrum Ichnographicum omnium urbium et praecipuorum oppidorum Belgicarum XVII Provinciarum per accurate delineatarum*. Bij de laatste uitgave zijn schaal en kompasroos toegevoegd.

Hovy vindt dat de plattegrond van Blaeu weliswaar niet tot de slechtste behoort, maar de "cartografische nauwkeurigheid is geringer dan die bij Van Deventer en Braun & Hogenberg, waarop zij overigens voor een belangrijk deel steunt."[75] Ook Simon-Forster & Brongers vinden dat Blaeu topografisch op een lager peil staat dan Braun & Hogenberg, de mening van Van 't Hoff citerend, dat "Blaeu de kaart van Braun en Hogenberg door een ons onbekende heeft laten overtekenen en bijwerken."[76] Blaeu zou, evenmin als Janssonius, uit geweest zijn op wetenschappelijk verantwoorde resultaten, maar op mooie kaarten met fraaie versieringen. Ze

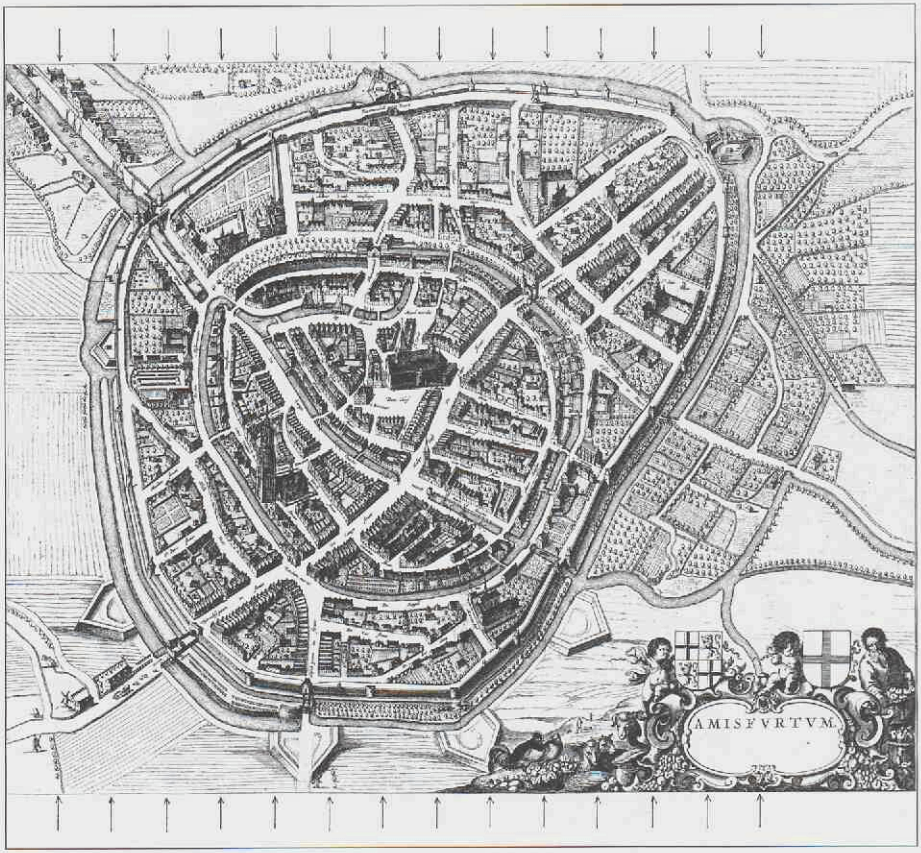

Afb. 5 De plattegrond van Blaeu (naar exemplaar Museum Flehite).

stellen dat de uitgave van Blaeu "geen mijlpaal in de geschiedenis der kartografie, wel een monument van uitgeversdurf, van druk-, graveer- en bindkunst" betreft[77] en dat Blaeu "op enigerlei wijze met behulp van correspondenten het kaartbeeld aangepast [had] aan de nieuwste ontwikkelingen in de stad. Het tussen 1630 en 1640 ontstane Zand,[78] een gedempt stuk singel" is al als een met bomen beplante weg weergegeven, evenals de inmidels gesloten bebouwing langs de Grote Koppel.

Simon-Forster & Brongers beschouwen de stadsplattegrond van Janssonius wél als een "kartografisch dieptepunt."[79] Ondanks de uitgave acht jaar later dan Blaeu geeft hij volgens hen de toestand van vóór 1631 weer, toen het Zand nog niet gedempt was en aan de oostoever van de Eem minder huizen stonden. De plattegrond van Janssonius zou een navolging zijn van de kaart van Blaeu, waarbij bepaalde gedeelten (als het gedempte

Zand) weer "teruggebacht" zouden zijn naar de oude situatie. Daarbij zou dan gebruik gemaakt zijn van de kaart van Braun & Hogenberg, waarvan Janssonius in 1653 de koperplaten gekocht had.[80] Het waarom daarvan blijft echter een raadsel.

Hoewel dus de meeste auteurs de plattegrond van Janssonius/De Wit als kwalititief minder beschouwen en "ouderwetser" dan die van Blaeu, is het onderscheid tussen beide plattegronden toch niet altijd duidelijk geweest. Opmerkelijk is dat soms uitsneden van Janssonius' plattegrond gebruikt worden als afkomstig van de kaart van Blaeu.[81] Het is daarom interessant om beide plattegronden wat nauwkeuriger te bekijken en te vergelijken.

Hoewel de schaal van de plattegrond van Janssonius groter is dan die van Blaeu,[82] vertonen beide grote overeenkomsten, zelfs in triviale details als het aantal en de plaatsing van bomen. Ook bij een projectie van beide

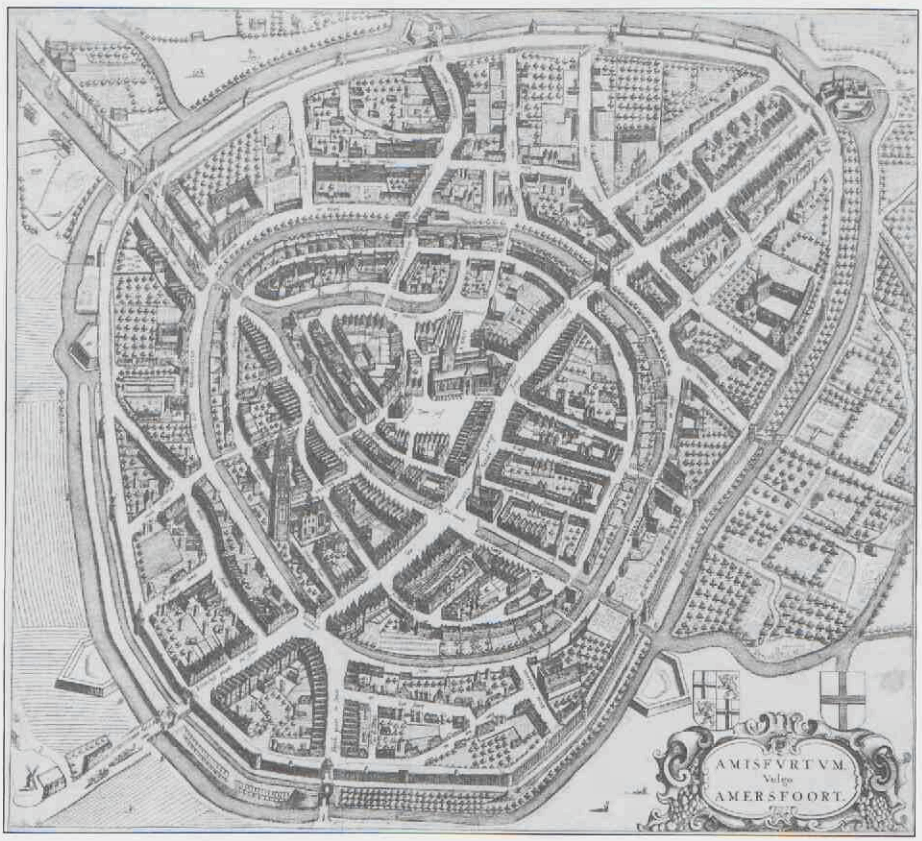

Afb. 6 De plattegrond van Janssonius/De Wit (naar exemplaar Museum Flehite)

kaarten over elkaar heen, blijft de overeenkomst groot. Feitelijk vormt het Zand het enige opvallende topografische verschil: nog open bij Janssonius, gedempt bij Blaeu. Bevreemdend blijft het dat de jongere plattegrond van Janssonius een oudere situatie weer zou geven: een dergelijke historische nostalgie is voor die tijd volstrekt onwaarschijnlijk.

Maar is de kaart van Blaeu ouder? Qua datering wel, hoewel maar acht jaar. Bovendien is het verschil in datering er een van het jaar van *uitgave* en niet van het voorbereiden of tekenen/graveren van de plattegronden. Dergelijke kaartenboeken vergden een lange voorbereidingstijd en de plattegronden werden op allerlei manieren en uit allerlei bronnen verworven of zelfs geplagieerd, een toen nog niet verboden activiteit. De overeenkomsten tussen de plattegronden is echter dusdanig groot, dat de relatie ontegenzeggelijk is. Enige merkwaardigheden zijn daarbij wel te constateren.

De kwaliteit

Hierboven is al aangehaald dat de meeste auteurs Janssonius als "minder" zien, maar is dat zo? Ondanks het formaatverschil lijken de plattegronden tot in details op elkaar en bleken meerdere auteurs de kaarten niet eens van elkaar te onderscheiden. Qua tekenstijl is de plattegrond van Janssonius zelfs superieur, hoewel iets "maniëristisch" door de wat langgerekte weergave van de gebouwen. Deze zijn echter wel veel individualistischer, zo niet realistischer afgebeeld dan bij Blaeu, die de huizen veel eenvormiger en wat dor afbeeldt. Daarbij maakt Blaeu zelfs fouten: het zuidportaal van de Sint-Joriskerk is weergegeven als gekanteelde verdedigingstoren, de Plompetoren als een eveneens ronde toren met omgang. Bij Janssonius zijn deze correct afgebeeld, maar misschien wat ongelukkig geschaduwd. Als de plattegrond van Blaeu naar die van Janssonius gemaakt zou zijn, zou een vergissing begrijpelijk zijn. Op grond van de weergave lijkt daarom eerder sprake van een nabootsing van Janssonius/De Wit door Blaeu, dan andersom.

Zand of niet?

De aanname dat de tekenaar van de plattegrond van Janssonius bij het nabootsen van Blaeu voor de "oude" situatie van het Zand terug moest grijpen op Braun & Hogenberg is niet correct. De koperplaten waarmee de plattegronden van Blaeu en van Janssonius werden gedrukt, zijn beide gemanipuleerd.

De afbeelding van Janssonius/De Wit is bijvoorbeeld aanvankelijk groter geweest. Op de koperplaat is een nieuw kader aangebracht, waarna de buiten deze rand vallende onderdelen weggepolijst zijn. Dit is niet

helemaal gelukt, want (vooral) buiten de bovenrand, zijn nog restanten van bomen en de overzijde van de daar deels buiten het kader vallende verdedigingsgracht te zien.[83] Verrassender echter zijn de veranderingen die aangebracht zijn op de koperplaat van Blaeus plattegrond; ook daar was het Zand aanvankelijk een open singelgracht. Deze is op de koperplaat weggepolijst, waarbij men de weerspiegeling in het grachtwater van de gebouwen direct linksboven de Bloemendalse Binnenpoort niet verwijderd heeft. Verder heeft men ter plaatse van de verwijderde gracht *achteraf* de in 1635 geplantte bomen bijgetekend, maar in een geheel andere, wat knulliger stijl dan de andere (eenvormig weergegeven) bomen. Ook is het dwars op het noordeinde van de Krommestraat staande huizenblok door Blaeu verwijderd en een brug toegevoegd in het verlengde van de Krommestraat over het Havik. Ook dit is vrij knullig gedaan, want de noordzijde van de brug lijkt onder de kade van het Havik te verdwijnen. Wat verder ook ingrijpend gewijzigd is, is het bouwblok van het Sint-Aagtenklooster. De bij Janssonius weergegeven boomgaard werd vervangen door een grote formele tuin en enkele bomen, net zo knullig getekend als die op het Zand. Verder is het Pisstraatje rechtgetrokken en een smalle strook van het bouwblok ten oosten daarvan licht gewijzigd. Zelfs op de aarden wal tegen de stadsmuur is een wijziging aangebracht: een bijna onder de bovenkant van de stadsmuur verdwijnende poort dwars op de verdediging.

Het voorbeeld

Wat is het voorbeeld geweest voor beide plattegronden? Vermeld was al dat Janssonius in het bezit gekomen was van de drukplaten van Braun & Hogenberg. Wat doet Janssonius daarmee, als hij deze niet opnieuw uitgeeft? Geconstateerd kon al worden dat Blaeu niet per se het voorbeeld voor Janssonius geweest hoeft te zijn, maar dat wel een nauwe relatie tusen beide plattegronden aantoonbaar is. Zijn er meer directe relaties aanwijsbaar tussen Janssonius en Braun & Hogenberg, anders dan het bezit van de koperplaten?

Het is onwaarschijnlijk dat Blaeu of Janssonius nog kennis genomen hebben van de minuutkaarten van Van Deventer, maar in het geval van Amersfoort was de kaart van Braun & Hogenberg in ieder geval bekend. Hij werd zelfs nog tot 1653 uitgegeven. De koperplaat kan in ieder geval geen rol gespeeld hebben bij de plattegrond van Blaeu, gezien het jaar van verkoop daarvan (uitgave Blaeu 1649, verkoop koperplaat Braun & Hogenberg 1653). Wel kan een afdruk van de plattegrond van Braun & Hogenberg een rol gespeeld hebben. Bij een projectie van het stramien van Braun & Hogenberg over de plattegrond van Blaeu (zie afb. 7), wordt

direct duidelijk hoe weinig beide overeenkomen. Hetzelfde geldt voor de plattegrond van Janssonius, waarmee Blaeu juist wel sterk overeenkomt. Toch heeft de maker van de kaart van Blaeu zich veel moeite getroost het (onbekende) voorbeeld nauwkeurig over te nemen. Daarvan getuigen de restanten van een raster van verticale lijnen, dat op de koperplaat van Blaeu was aangebracht (zichtbaar tussen de aan de kaart van Blaeu toegevoegde pijlen op afb. 5). Bij zoveel moeite was een nauwkeuriger overname van Braun & Hogenberg geen probleem geweest. Bij Janssonius ontbreken dergelijke aanwijzingen, maar als deze plattegrond als

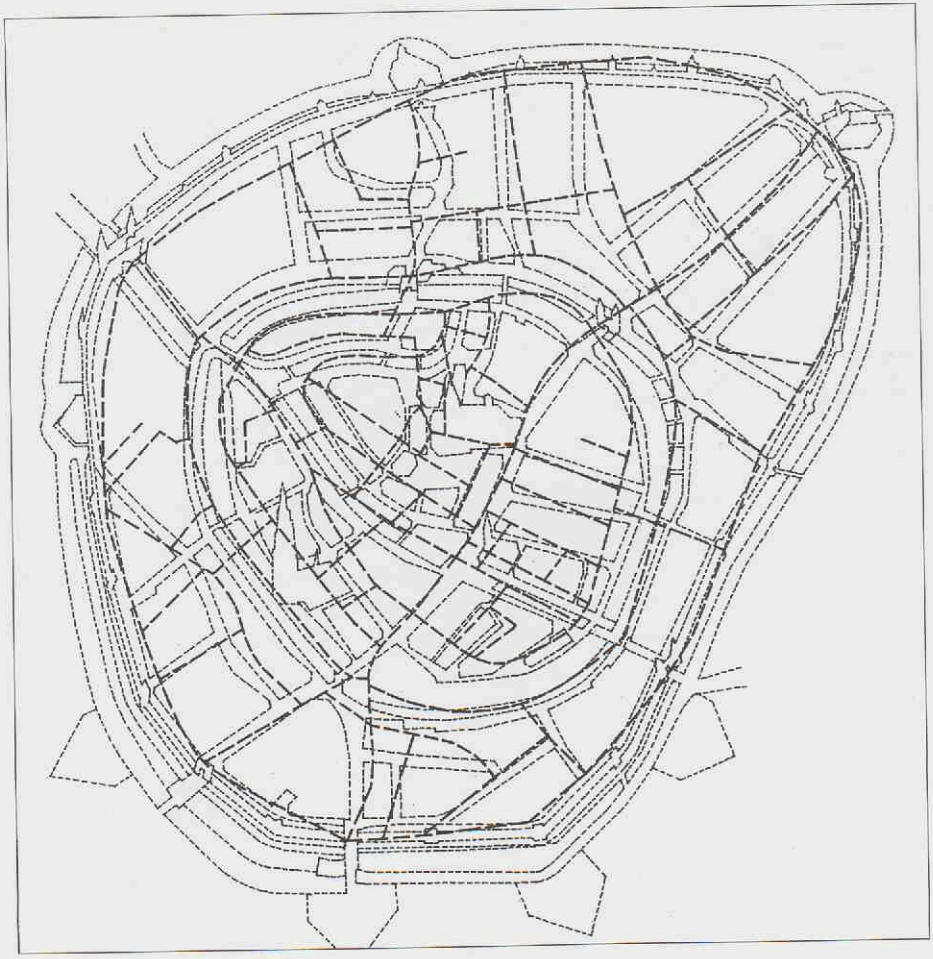

Afb. 7 Vergelijking tussen Blaeu en Braun & Hogenberg. Vetgedrukt het (gereconstrueerde) wegstramien van Braun & Hogenberg, dungedrukt de elementen op de plattegrond van Blaeu (tekening auteur).

voorbeeld voor Blaeu gediend zou hebben, moet dit vóór de aankoop van de koperplaat van Braun & Hogenberg plaats gevonden hebben. Waarvoor zou een aankoop van de koperplaat achteraf gediend hebben? Misschien het uit de markt nemen van een concurrent van de eigen plattegrond?

Dat de plattegrond van Braun & Hogenberg een rol gespeeld heeft bij de latere plattegronden lijkt zeker. Het was het enige voorbeeld dat (nog steeds) op de markt verkrijgbaar was. Maar voor welke plattegrond speelde het een rol? In ieder geval is sprake van een wat "vrije" overname en dat zal niet Blaeu geweest zijn, gezien het op zorgvuldigheid wijzende lijnraster. Dat Janssonius de kopieerder van de kaart geweest moet zijn, blijkt uit een geheel andere aanwijzing: de spelling van de toponiemen (zie Bijlage 2). Die van Janssonius komt direct met Braun & Hogenberg overeen, terwijl de spelling van de toponiemen bij Blaeu "moderner" aandoet (bijvoorbeeld de vervanging van de **C** door een **K**).

De conclusie kan zijn dat Janssonius (of zijn cartografische medewerker) voor de plattegrond van Amersfoort uitgegaan is van een afdruk van die van Braun & Hogenberg. Daarvan zijn ook de toponiemen overgenomen, aangevuld met nog ontbrekende. De koperplaat (of het handgetekende voorbeeld) kan al enige tijd voor de datum van uitgave klaar geweest zijn. Enkele jaren na de eerste uitgave, heeft Janssonius de hand kunnen leggen op de koperplaat van Braun & Hogenberg, daarmee een concurrent van de markt verwijderend (een vroege poging tot het verkrijgen van een monopoliepositie). Blaeu heeft echter toch kans gezien een exemplaar van Janssonius' kaart te verkrijgen en dit moet een afdruk geweest zijn, mogelijk een losbladige uitgave, voordat de plattegrond in een atlas gepubliceerd werd.

Vooral de topografie van beide plattegronden vertoont een zeer grote overeenkomst; schaal, tekenstijl, nauwkeurigheid en spelling verschillen echter. Met uitzondering van één wat merkwaardig detail: de cartouches (zie afb. 8). De overeenkomst daartussen is opvallend, hoewel ook sprake is van enkele verschillen: het cartouche van Blaeu is voorzien van putti, een oude man met manden appels, wat schapen en een wat andere schaduwwerking. De overeenkomst wordt pas echt verbazingwekkend, als men het cartouche van Blaeu ontdoet van de toevoegingen en spiegelt: de schaduwwerking komt overeen, de graveerstijl is vrijwel exact gelijk en zelfs de grootte is gelijk, ondanks de afwijkende schaal van de plattegronden zelf. Het is alsof beide cartouches door dezelfde graveur aangebracht zijn. Toch is het cartouche van Blaeu wat vloeiender en bekwamer uitgevoerd. Kunnen beide naar hetzelfde voorbeeld gestoken zijn? Zou dat

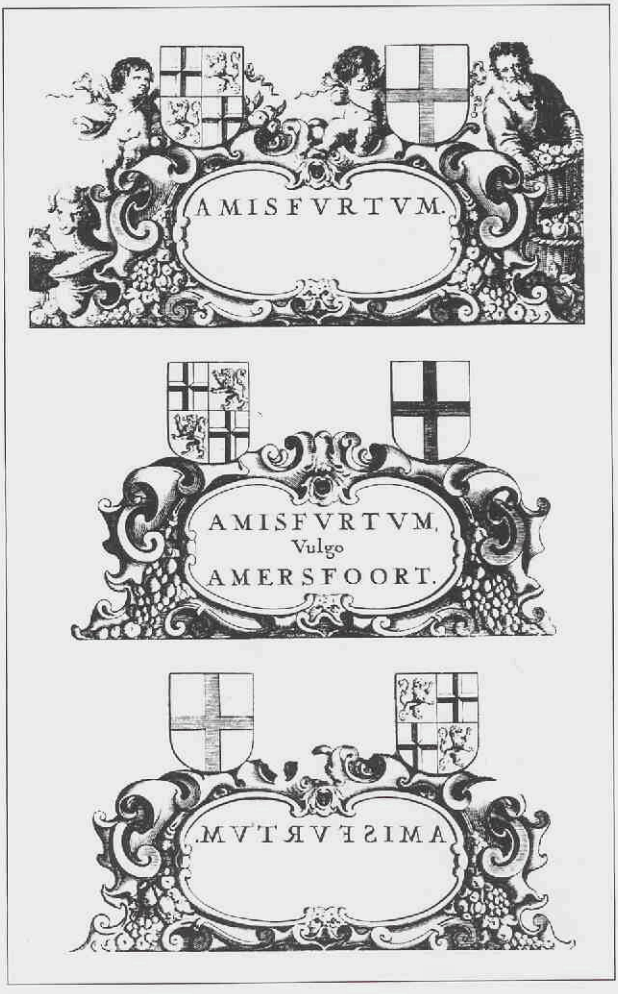

Afb. 8 Vergelijking tussen de cartouches van Blaeu en Janssonius/De Wit.

het geval geweest zijn, dan was het ene cartouche niet het spiegelbeeld van het andere, maar waren beide het(zelfde) spiegelbeeld van het voorbeeld. De ene cartouche kan dus het voorbeeld geweest zijn voor het andere, maar onduidelijk blijft welke. Een afdruk is altijd het spiegelbeeld van de afbeelding op de koperplaat. Bij het letterlijk kopiëren van het cartouche, zouden ook de tekst en de wapens boven het cartouche spiegelbeeldig afgedrukt worden en dat is niet het geval. Mogelijk vormt de plaatsing van de tekst een aanwijzing. Bij de plattegrond van Blaeu staat de naam *AMISFVRTVM* merkwaardig hoog in het tekstveld. De naam is exact hetzelfde gepositioneerd als die bij Janssonius, maar daar verklaren de toevoegingen *Vulgo AMERSFOORT* de positie. Dit betekent dat Blaeu het cartouche van Janssonius (bekwamer) overgenomen heeft, maar alleen met inbegrip van het toponiem AMISFVRTVM. Dit is vrij klakkeloos gebeurd, in plaats van een wat harmonieuzer centrale plaatsing van het toponiem. Ook dit wijst op een overname (plagiaat) door Blaeu van de plattegrond van Janssonius, niet andersom.

De kadasterkaarten van Slits en zijn opvolgers

De eerste echte kadasterkaart van Slits uit 1824 (niet afgebeeld; Bijlage 1, nr.13) wordt nauwelijks genoemd in overzichten van stadsplattegronden, hoewel het de enige kadasterkaart is met het complete verloop van de stadsmuur, waarbij alleen de torens tussen Utrechtse Poort en Koppelpoort niet aangegeven zijn daar deze al in afbraak waren. De plattegrond is daarmee een uitstekende referentie voor de hierboven behandelde oudere stadsplattegronden.[84] Deze speelt echter nauwelijks een rol in overzichten van stadsplattegronden en is helaas ook niet verwerkt in de Amersfoortse Stedenatlas.[85] Wel is dit het geval met de kadasterkaart uit 1828 (Bijlage 1, nr.14), waar het verloop van het bovenvermelde deel van de verdediging tussen Utrechtse Poort en Koppelpoort gereconstrueerd is, maar op niet geheel correcte wijze.

Alleen Halbertsma onderkent het grote belang van de kadasterkaart uit 1824. Hij omschrijft deze op een prachtige wijze als "een uiterst kostbaar document, toont aan dat de stad zich op dat ogenblik nauwelijks buiten de middeleeuwse grachtengordel had uitgebreid terwijl het gros der inwoners in huizen woonde welke vrijwel zonder uitzondering één tot vier eeuwen oud waren. Wallen en poorten, kerken en kapellen, kloosters en gestichten stonden er nog even onberoerd als in het middeleeuwse Amersfoort en maakten de stad tot één groot openluchtmuseum. Of liever tot een ideale achtergrond voor een romantische opera, want bij nader toezien groeide het gras tussen de keien, het roet in de singels en het mos in de dakgoten."[86]

Hoewel geen kadasterkaart in de ware zin van het woord, is ook de kaart van Slits & Vester uit 1823 van belang. Door de nauwkeurige weergave van de omgeving van Amersfoort, vormt deze een prachtige vergelijking met de hoofdkaart van Van Deventer. Het blijkt tevens hoe ongerept stad en omgeving toen nog waren. Op deze kaart zijn ook twee latere kaarten gebaseerd (zo niet gekopieerd): de plattegronden van Thomkins uit 1846 (niet afgebeeld; Bijlage 1, nr.15) en van Van Vooren & Wagemaker uit 1888 (niet afgebeeld; Bijlage 1, nr.16)

Thomkins toont de voortschrijdende veranderingen, met name van de verdediging, die daar reeds geheel vervangen is door een plantsoen. Binnen de verdediging is verder een toename te zien van zogenaame *kameren*, kleine arbeiderswoningen en de eerste "grootbouw" in de driehoek Sint-Andriesstraat, Kamp en de stadwal. De omgeving is echter nog vrijwel onveranderd.

Amersfoort is pas betrekkelijk laat "verrijkt" met de ingrijpende gevolgen van het transport per trein. In 1863 kreeg de Nederlandsche Centrale Spoorwegmaatschappij toestemming tot de aanleg van een

spoorbaan tussen Utrecht en Zwolle, via Amersfoort. Het eerste station verrees op de kruising van de spoorbaan en de Oude Soesterweg en bestaat nog steeds. Op de kaart van Van Vooren & Wagemaker (Bijlage 1, nr.16) zijn de gevolgen van de aanleg van de spoorlijn voor de omgeving al ingrijpend. Het oude Amersfoort is dan definitief geschiedenis geworden. De stadsarcheologen leveren hun bijdrage aan het weer zichtbaar maken daarvan.

BIJLAGE 1

Vroege Amersfoortse plattegronden

Toelichting

Het onderstaande betreft geen catalogus van *alle* plattegronden van Amersfoort. Ter sprake komen alle (ons bekende) plattegronden tot 1828, aangevuld met de – in de Amersfoortse literatuur veel gebruikte – plattegronden van Thomkins (1846) en Van Vooren & Wagemaker (1888).

Bij het bepalen van de schaal is uitgegaan van een vergelijking met recente kadasterkaarten. Daarbij is de breedte van de *bebouwing* over de Langestraat, tussen Utrechtse Poort en Kamppoort en tussen Koppelpoort en Monnikendam over de Langegracht/Kortegracht als leidraad genomen. Voor het bepalen van bijvoorbeeld afmetingen van (onderdelen) van de plattegronden, het op tekenfilm overzetten van bepaalde details etc. is, gezien de kwetsbaarheid van de originelen, van maatvaste afdrukken van scans gebruik gemaakt.

Voor de afmetingen van de plattegronden is uitgegaan van de maten binnen de (eventueel aanwezige) kaders. Daarbij wordt breedte x hoogte vermeld.

1. Jacob van Deventer (ongeveer 1560)

1a.	**Netkaart** (origineel)
Gepubliceerd door:	Ongepubliceerde en ingebonden manuscriptplattegrond in de *Biblioteca Nacional* in Madrid (Manuscr. Res. 200, kaart 63). Een fotografisch nauwkeurige reproductie van alle bekende manuscriptkaarten van Van Deventer, zowel van de minuut- als van de netkaarten: C.Koeman & J.C.Visser (red): *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*. Alphen a.d. Rijn, 1992 (de Amersfoortse netkaart in *Band 2. Utrecht*; zonder paginanummers).
Schaal:	1:8000;[87] hoofd- en bijkaart hebben exact dezelfde schaal en zowel over de Langestraat-as als de Lange-/Kortegracht-as (maximale afwijking slechts ongeveer 0,4%).
Afmetingen:	Zie bij hoofd- en bijkaart.
Behandeld bij:	Simon-Forster & Brongers 1974, 8-9 en 12; Deys 1988, 154, nr.2; Brongers 1998, 271 (voor de bijkaart, *schets-kaart* genoemd, verwijst Brongers echter naar een afbeelding van Facsimile 1 [omslag *Flehite*, zie hieronder]).
Afgebeeld bij:	Deys 1988, kleurplaat A (niet overgenomen uit Koeman & Visser 1992); Dekker 1997, 260 (deelafbeelding, overgenomen uit Koeman & Visser 1992).
Verblijfplaats:	Biblioteca Nacional Madrid; inv. nr. Manuscr. Res. 200, kaart 63.
Opmerkingen:	Bij Koeman en Visser (1992) is getracht de kaarten zo goed mogelijk fotografisch te reproduceren op ware grootte. Daar de manuscriptkaarten ingebonden en kwetsbaar zijn, konden deze niet volledig

vlakgelegd of gescand worden. Daardoor is sprake van enige vertekening/vervorming ter plaatse van de rug van de band (witgelaten) en de aanhechting van het uitklapblad. Toch betreft dit, ondanks enige onscherpte, de meest betrouwbare en bruikbare "echte" reproductie. De (enigszins bleke) fotografische afbeelding bij Deys (1988) toont uitstekend hoe de kaart ingebonden is in de Madrileense boekband. Daarop is tevens duidelijk te zien dat de hoofdkaart aan de rechterzijde voorzien is van een (aangelijmd) uitklapblad.

Hoofdkaart

Afmetingen br. x h.: >39,9x40,9 cm[88] (door het inbinden is de breedte moeilijk te bepalen).

Afgebeeld bij: Rutte 2002, 112, afb. [89].

Opmerkingen: De (meestal) op de hoofdkaart van de netkaarten aangebrachte schaalstokken, verdeeld in 500 *Passus quinque pedum* (passen van vijf voet), zijn alle 86-87 mm lang. Dit is een veel kleinere variatie dan die van de schaal, inhoudend een een variabel verschil tussen de schaal van de (net)kaart zelf en die van de schaalstok. De maatstok van de Amersfoortse plattegrond is ongeveer 85,5 mm lang, wat een pasmaat van ongeveer 1,37 m zou inhouden en een voetmaat van ongeveer 27,4 m. Dit lijkt erg klein, omdat de Rijnlandse voet 31,39 cm lang was en de (relatief kleine) Amsterdamse voet altijd nog 28,3 cm.
Bij Simon-Forster & Brongers wordt als afmeting opgegeven 41,5x36,0 cm. De hoofdkaart wordt door hen echter de *netkaart* genoemd, de bijkaart het *carton*.

Bijkaart

Afmetingen br. x h.: 15,9x17,7 cm.

Behandeld bij: Van der Torren 1992 (zonder paginanummers).

Afgebeeld bij: Van der Torren 1992 (zonder paginanummers).

Opmerkingen: Bij Simon-Forster & Brongers wordt als afmeting opgegeven 22,5x20,0 cm. De kaart wordt daar echter de *netkaart* genoemd en de bijkaart het *carton*. Deys (1988, 154) geeft als maat 15,8x17,1 cm.

1b. **Facsimile 1**

Gepubliceerd door:

Hoofdkrt. afgebeeld bij: Van Herwijnen et.al. 1982, 22.

Bijkaart afgebeeld bij: Halbertsma 1959 (omslag); Flehite 13, nr.4 (okt. 1981; omslag); Krauwer & Snieder1994, 15.

1c. **Facsimile 2**

Gepubliceerd door: J. Smulders & Co., Den Haag.

Schaal: 1:8000 (conform origineel)

Afmetingen br. x h.: 41,3x36,0 cm

Hoofdkrt. afgebeeld bij: Hovy 1986, 22; Krauwer & Snieder 1994, 18 (met overdruk van de voormalige rivierlopen en wegtracés); Mesdag & Raven 2002, 8.

Opmerking: De facsimile is ontstaan door het zo nauwkeurig mogelijk overtekenen van de plattegrond op lithosteen en niet met behulp van fotografische technieken. Daardoor wijkt de, overigens redelijk nauwkeurige, kopie in details af van het origineel. Kenmerkend is,

buiten het hieronder vermelde afwijkende formaat, het linkerbeen van de hoofdletter A in Amersfoort, die t.o.v. van het origineel wat beverig is.
Hoewel de schaal van deze facsimile conform het origineel is, wijkt het formaat (41,3x36,0 cm) af van dat van het origineel (>40x40,9 cm), met name de hoogte. Dit is het gevolg van het "aantrekkelijker" maken van het kennelijk esthetisch minder bevredigend geachte bijna vierkante formaat, iets hoger (1 cm) dan breed. Daartoe is van de bovenzijde ongeveer 5 cm afgesneden, van de rechterzijde 8 mm en van de linkerzijde 2 mm. Hierdoor vielen aan de bovenzijde tekst (*septentrio*) en maatstok buiten beeld. De tekst werd ongeveer 2,5 cm naar beneden verplaatst en de maatstok werd tegen de bovenzijde van het "nieuwe" kader geplaatst, maar nu geheel ter rechterzijde, in plaats van links van het midden. De tekst aan de rechterzijde (*oriens*) kwam enigszins in gedrang en werd 1,3 cm naar links geschoven. Van een echte kopie of facsimile is dus eigenlijk geen sprake. Des te merkwaardiger is dat juist deze facsimile, tot heden, steeds afgebeeld wordt als de plattegrond van Van Deventer (recentelijk nog bij Van de Braber).

Verblijfplaats: O.a. Collectie Museum Flehite.

2. Braun & Hogenberg 1588

Gepubliceerd door: Kopergravure in: Georg Braun & Frans Hogenberg, *Civitatis Orbis Terrarum*, Keulen 1588 (kaart 15).

Latere edities: 1594; 1597; 1617 & 1641 (met toevoeging kroon en krans aan stadswapen).

Schaal: 1:4000 (maximale afwijking 0,7-1.6%).

Afmetingen br. x h.: 37,0x24,1 cm (zonder stadsgezicht aan onderzijde)

Behandeld bij: Simon-Forster & Brongers 1974, 9-10 en 12; Hovy 1986, 23 (het stadsgezicht apart op pagina's 23 en 25); Deys 1988, 154, nr.3; Brongers 1998, 271.

Afgebeeld bij: Hovy 1986, 24, afb. 16 (het stadsgezicht apart op pag.25, afb. 17).

Verblijfplaats: O.a collectie Museum Flehite.

Opmerkingen: De schaal (1:4000) is twee maal zo groot als die van Van Deventer. Deys (1988, 154) stelt dat de plattegrond ontworpen is door Gerardus Stempelius (Gerard Stempel), afgewerkt door Gisbertus Cloetingius ([Cluetinck] = Gijsbert Cloeting) en gegraveerd door Frans Hogenberg. Vanaf de editie van 1641 is het stadswapen voorzien van een kroon en (lauwer)krans.

3. Adriaen van Alckmaar 1594

(A. Geometra Alcmarianus – Adriaan Anthonisz.)

Eenvoudig ontwerp

Gepubliceerd door: Ongepubliceerd manuscript ontwerpplattegrond, gedagtekend 25-09-1594.

Schaal: 1:2700 (volgens Deys 1988, 154).

Afmetingen br. x h.: 63x49 cm (volgens Deys 1988, 154).

Behandeld bij: Renaud & Van der Mark 1959, 204-205; Deys 1988, 154, nr. 5.

Afgebeeld bij: Renaud & Van der Mark 1959, afb. 2.

Verblijfplaats: Algemeen Rijksarchief Den Haag; inv.nr. 3516.

Opmerkingen: Dit ontwerp van Van Alckmaar (A.Geometra Alcmarianus – Adriaan Anthonisz.) voorzag in de aanleg van drie bastions: rond de

Bloemendalse Buitenpoort, rond de Kamper Buitenpoort en (ter plaatse van) het Davidsbolwerk. Deze waren vijfhoekig van vorm en uitspringend vanuit/verbonden met de stadsmuur. De Utrechtse Poort en de Slijkpoort zouden voorzien moeten worden van bastions met een meer rechthoekige vorm. Voor een deel van de torens zouden kleine vijfhoekige bastions moeten komen.
Omdat de kaart uitdrukkelijk bedoeld is als ontwerp voor de modernisering van de tweede verdediging, wordt aan de stadsstructuur daarbinnen slechts weinig aandacht besteed. Weergegeven zijn alleen Kortegracht-Langegracht-Spui; Havik; Slijkstraat (Arnhemsestraat)-Utrechtsestraat-Langestraat; Bloemendalsestraat; Sint-Andriesstraat(!). Hoewel de verdedigingswerken gedetailleerd en correct zijn weergegeven, geldt dat niet voor de genoemde binnenstadse elementen. Deze zijn alleen getekend om de relatie met de poorten aan te geven, vandaar ook de feitelijk vrij onbelangrijke Sint-Andriesstraat, die via de Sint-Andries- of Trisjespoort toegang gaf tot het Blekerseiland. Op het uitgebreide ontwerp (zie hieronder) van de binnenstructuur zijn zelfs alleen maar de aanzetten weergegeven.
De kaart is voorzien van de volgende tekst:
Die Chaerte van Aemsfoordt so die geconcipieert is om den Middel Cingel wt te graven en(de) den Stadts grachte te diepen. Overgelevert de Ed. Heeren Generale Staten tot Verclaringe van mijne onderschreven gedaen Rappoort beneffens seeckere schriftelicke besteck en(de) Tauxatie van die Costen den Xxe Septembris XVC vier ende negentich A Geometra Alcmarianus. (transcriptie Deys 1988, 154, nr.5).

4. Adriaen van Alckmaar 1594

(A.Geometra Alcmarianus – Adriaan Anthonisz.)

Uitgebreid ontwerp

Gepubliceerd door: Ongepubliceerd manuscript ontwerpplattegrond.
Behandeld bij: Renaud & Van der Mark 1959, 205.
Afgebeeld bij: Cramer 1996, 21.
Verblijfplaats: Verzameling Bodell Nijenhuis, Universiteitsbibliotheek Leiden.
Opmerkingen: Dit ontwerp, gedateerd 1594 maar niet gedagtekend, was ingrijpender en voorzag in vijf bastions en bij een groot deel van de muur naar voren geschoven muurfronten, verbonden met en parallel aan de stadsmuur. *Deze kaart is niet behandeld bij Deys*. Kaart nr. 17 bij Deys (1988, 156 en afb. 61), lijkt eveneens een ontwerp voor de modernisering van de verdediging. Deze plattegrond bevindt zich ook in de verzameling Bodell Nijenhuis (inv.nr. 40-128), maar betreft een andere kaart (nr.7 hieronder).

5. Anoniem (voor 1624?)

Gepubliceerd door: Ongepubliceerd manuscript ontwerpplattegrond, ingekleurd.
Afmetingen br. x h.: 49,5x43,5 cm (volgens Deys 1988, 156, nr.13).
Behandeld bij: Deys 1988, 156, nr.13.
Verblijfplaats: Rijksarchief Utrecht, Top. Atlas 2095.
Opmerkingen: De plattegrond toont de verdedigingswerken van Amersfoort. Op grond van het afgebeelde stadium en een vergelijking met kaart nr.

6 hieronder, veronderstelt Deys dat de kaart van voor 1624 dateert en in relatie gezien moet worden met een trage uitvoering van het (eenvoudige) ontwerp van Van Alckmaar (nr.3 hierboven).

6. **Anoniem (1624)**

Gepubliceerd door: Ongepubliceerd manuscript ontwerpplattegrond, ingekleurd.
Afmetingen br. x h.: 43x45 cm (volgens Deys 1988, 156, nr.12).
Behandeld bij: Deys 1988, 156, nr.12.
Verblijfplaats: Rijksarchief Utrecht, Top. Atlas 2094.
Opmerkingen: Op de kaart een bijschrift: *De Plant van Amersfoort, met de fortificatie soomen sal maecken, gearresteert inden Jaere 1624.* (transcriptie Deys). Deys stelt dat deze plattegrond een weergave is van "de toenmalige bolwerken rondom de stadswallen () en de volgende poorten: Utrechtse poort, Coppelpoort, Blommendael poort, Camper poort, Trisers poort [*de Sint-Andriespoort*]." Dit lijkt niet te kloppen: de tekst wijst duidelijk op een *ontwerp* ("soomen sal maecken").

7. **Anoniem** (17de eeuw)

Gepubliceerd door: Ongepubliceerd manuscript ontwerpplattegrond, ingekleurd.
Schaal: ca. 1:6400 (volgens Deys 1988, 156, nr.17).
Afmetingen br. x h.: 36,5x27 cm (volgens Deys 1988, 156, nr.17).
Behandeld bij: Deys 1988, 156, nr.17.
Afgebeeld bij: Deys 1988, 111, afb. 61 onder.
Verblijfplaats: Bodell Nijenhuis, Universiteitsbibliotheek Leiden; inv.nr. 40-128*.
Opmerkingen: Dit nooit uitgevoerde ontwerp wijkt sterk af van het (eenvoudige) ontwerp van Van Alckmaer (nr.3 hierboven), in zoverre dat extra bolwerken voorgesteld worden: in het verlengde van de Molenstraat tussen Davidsbolwerk en de Utrechtse Poort (ook uitgevoerd en nog zichtbaar op de kadasterkaart van Slits uit 1824 [nr.13 hieronder]); in het verlengde van de Koestraat, tussen Slijkpoort en Utrechtse Poort; voor de Sint-Andriespoort in het verlengde van de Sint-Andriesstraat.

8. **Anoniem** (17de eeuw)

Gepubliceerd door: Ongepubliceerd manuscript ontwerpplattegrond.
Schaal: ca. 1:8000 (volgens Deys 1988, 159, nr.37).
Afmetingen br. x h.: 20x31 (volgens Deys 1988, 159, nr.37).
Behandeld bij: Deys 1988, 159, nr.37.
Afgebeeld bij: Deys 1988, 110, afb. 60.
Verblijfplaats: Koninklijk Huisarchief 1476, kaart 10.
Opmerkingen: De kaart maakt deel uit van een ingebonden atlas uit de collectie Nassau-Siegen, met "Niederländische Fortificatien".

9. **Guacciardini** (17de eeuw)

Gepubliceerd door: Kopergravure
Afmetingen: 12,7x8,5 cm (volgens Deys 1988, 159, nr.39).
Behandeld bij: Deys 1988, 159, nr.39 (onwetend van het feit dat deze kaart afkomstig is van Guacciardini).
Afgebeeld bij: Deys 1988, 111, afb. 61 boven.

Opmerkingen: De plattegrond is een dusdanig slechte kopie van Braun & Hogenberg, dat deze geen enkele rol speelt voor de geschiedenis van Amerfoort.

10. Blaeu (1649)

Gepubliceerd door: Kopergravure door Blaeu.
Schaal: 1:235089 (met een geringere afwijking dan 0,5%)
Afmetingen: 56,1x50,4 cm
Behandeld bij: Simon-Forster & Brongers 1974, 10 en 13; Deys 1988, 157, nr. 27.
Afgebeeld bij: Van Herwijnen, Van de Kieft, Visser & Wegner 1982, 10.
Verblijfplaats: Van de kaart bevinden zich exemplaren in vele archieven en collecties, o.a. in de collectie van museum Flehite, Amersfoort.

11. Janssonius/De Wit (1657)

Gepubliceerd door: J. Janssonius 1657, Latijnse uitgave *Theatrum Urbium totius Belgii sive Germaniae Inferioris*; J. Janssonius 1682, Nederlandstalige uitgave *Tooneel der Vermaarste Koop-steden en Handelsplaatsen van de gehele Wereld*; F. de Wit 1698, *Theatrum ichnographicum omnium urbium et praecipuorom oppidorum Belgicarum XVII Provinciarum per accurate delineatarum*; F. de Wit ca.1706, heruitgave met adres, schaalstok en pasroos toegevoegd; I. Covens & C. Mortier ca. 1750, ongewijzigde heruitgave.
Schaal: 1:1900 (met een maximale afwijking ongeveer 0,5%); indien gestreefd is naar een schaal van 1:2000[90] (m.a.w. een twee keer grotere schaal dan die van Braun & Hogenberg), is de maximale afwijking daarvan ongeveer 5%.
Afmetingen br. x h.: 55,2x49,9 cm.
Behandeld bij: Simon-Forster & Brongers 1974, 10-11 en 13 (uitgaven Janssonius en De Wit); Deys 1988, 159, nr. 34 (uitgaven Janssonius); 160, nr.41 (uitgaven De Wit); 160, nr.47 (uitgave Covens & Mortier).
Afgebeeld bij: Van de plattegrond zijn alleen sporadisch details gepubliceerd, maar vaak als afkomstig van de kaart van Blaeu (zie hierboven de paragraaf *Blaeu versus Janssonius/De Wit: een vergelijking*).
Verblijfplaats: O.a collectie Museum Flehite.
Opmerkingen: Simon-Forster & Brongers geven als maten (BxL): 51,5x45,5 cm. Deys 1988 geeft een overzicht van de verschillende uitgaven, met verschillen in de afmetingen: p.159, nr. 34: 51x46 cm (uitgaven van Janssonius); p.160, nr. 41: 45,5x50,5 cm (uitgaven van De Wit); p.160, nr. 47: 45,5x50,5 cm (uitgave van Covens & Mortier). Geen van de maten is correct; waarschijnlijk heeft Deys zich bij de uitgaven van De Wit en Covens & Mortier gehouden aan de door Simon-Forster en Brongers opgegeven maten.
De plaat van de plattegrond van Janssonius is in 1694 door Frans de Wit opgekocht en later voorzien van zijn naam en adres links van het cartouche en van een schaalstok tussen de wapens boven het cartouche en van een kompasroos rechtboven het cartouche. Covens en Mortier hebben de kaart van De Wit opgekocht en ongewijzigd uitgegeven.

12. **A. Slits & J. Vester (1823)**

Gepubliceerd door: Ongepubliceerde tekening.
Behandeld bij: Deys 1988, 162, nr. 67.
Afgebeeld bij: Detailafbeelding (NW-hoek stad en NW buitengebied) bij Sickmann & Wery 2000, 5.
Verblijfplaats: De originele tekening bevindt zich in het Rijksarchief Utrecht; kadastrale minuutplans 6.

13. **A. Slits (1824)**

Gepubliceerd door: Ongepubliceerd manuscript kadasterkaart.
Schaal: 1:1250 (schaal aangegeven + maatstok; maximale afwijking 1%)
Afmetingen br. x h.: geen kader
Behandeld bij: Deys 1988, 162, nr. 68; Halbertsma 1959, 81; Halbertsma (ibid., 28, fig. 4) toont een plattegrond naar de kaart van Slits uit 1824.
Afgebeeld bij: Niet afgebeeld.
Verblijfplaats: De originele tekening bevindt zich in het Gemeentelijk Archief van Amersfoort.
Opmerkingen: Een kopie uit 1956 door J.D.H.van der Neut bevindt zich in Museum Flehite te Amersfoort (z.nr.).

14. **A. Slits (1828)**

Gepubliceerd door: Ongepubliceerd manuscript kadasterkaart.
Schaal: 1:1000 (maximale afwijking 0,5%).
Verblijfplaats: De originele tekening bevindt zich in het Gemeentelijk Archief van Amersfoort.

15. **D.J. Thomkins (1846)**

Uitgegeven door: Boekhandelaar W.L.O. Huijzen te Amersfoort.
Gedrukt bij: Geographisch Etablissement van F. De Sterbecq.[91]
Schaal: 1:2500 (schaal aangegeven + maatstok; maximale afwijking 2,5%).
Afmetingen br. x h.: 84x53 cm.
Behandeld bij: Deys 1988, 163, nr. 77.
Afgebeeld bij: Van Herwijnen, Van de Kieft, Visser & Wegner 1982, 24; Deys 1988, 155;
Verblijfplaats: Van de kaart bevinden zich exemplaren in vele archieven en collecties, o.a. in de collectie van Museum Flehite, Amersfoort.
Opmerkingen: De kaart is gebaseerd op de plattegrond(en) van Slits, maar geactualiseerd. De schaalstok vermeldt een maat in *ellen*, hoewel het in werkelijkheid *meters* betreft. De kaart is interessant vanwege een fraaie uitvoering en gedetailleerde weergave van het buitengebied. Van de oude verdediging, worden alleen nog de Koppelpoort en Monnikendam aangegeven, het gehele tracé is verder voorzien van een parkaanleg. Hoewel de grote veranderingen na de aanleg van de trein nog komen moeten, is vooral in de driehoek *Achter de Kamp – Singel – Sint-Andriesstraat en Plantsoen Oost* al sprake van grootschalige inbouw in de voorheen nog onbebouwde terreinen.

16. I. van Vooren & P. Wagemaker (1888)

Gedrukt bij: Tresling & Co. Hof Lith. te Amsterdam.
Schaal: 1:2500 (schaal aangegeven + maatstok; maximale afwijking 1,5%).
Afmetingen br. x h.: 87,5x61 cm.
Behandeld bij: Deys 1988, 166, nr. 101.
Afgebeeld bij: Hovy 1988.
Verblijfplaats: Van de kaart bevinden zich exemplaren in vele archieven en collecties, o.a. in de collectie van Museum Flehite, Amersfoort.

Opmerkingen: De kaart is feitelijk een geactualiseerde versie van de kaart van Thomkins 1846, met een wat groter gebied ten westen van de stad. Op deze kaart is het effect te zien van de aanleg van de spoorweg. De bebouwing in de driehoek *Achter de Kamp – Singel – Sint-Andriesstraat en Plantsoen Oost* is geïntensiveerd en "springt" tevens over de tweede verdediging naar het oostdeel van het Bleekerseiland en het gebied tussen de *Hogeweg en de Lageweg*. In feite toont deze kaart het einde van het nog deels middeleeuwse Amersfoort en de onomkeerbare ontwikkeling naar een "moderne" stad.

BIJLAGE 2

Topografische namen op de oude Amersfoortse plattegronden

NB: Gemarkeerd zijn overeenkomsten in spelling tussen de toponiemen van Braun & Hogenberg en Janssonius/De Wit.

Huidige naam	Braun & Hogenberg Prospect	Braun & Hogenberg plattegrond	Blaeu	Janssonius
Achter Davidshof	---	---	*Davids hof*	*Dauids hof*
Achter de Kamp	---	---	*St. Ians straet*	*S.Jans straet*
Achter het Oude Weeshuis	---	---	*Achter 't oude Weeshuys*	*Achter toude weeshuÿs*
Appelmarkt	---	---	*Appel merckt*	*Appelmerck*
Bloemendalsche Binnenpoort	---	---	*Bloemendaels binnen poort*	*Bloemendaels binnen poort*
Bloemendalsche Poort	---	*Bloemendaels poort*	*Bloemendaels Poort*	*Bloemendaels poort*
Bolderstraat (ter plekke weg!)	---	---	*Walle straet*	*walle straet*
Breestraat	---	---	*Breestraet*	*Breestraet*
Coninckstraat	---	---	*De Koninck straet*	*De coninck straet*
Grote Haag	---	---	*In den Haeg*	*In den Haeg*
Havik	---	---	***Op Havick***	***op Hauick***
Heilige Geest (-kapel)	*Den Heiligen geest*	*Heiligen Geest*	*Heilige Geest*	*HEILIGEN GEEST*
Hellestraat	---	---	***De Helle Voet***	***De Helle straet***
Hof	---	*Den Hof*	*Den Hof*	*Den Hof*
Kamp	---	*Die Camp*	*De Kamp*	*Die Camp*
Kamper Binnenpoort	---	---	*Kamp - binnen poort*	*Camp binnen poort*
Kamppoort	---	*Camp poort*	*Kamp poort*	*Camp poort*
Koestraat	---	---	*De Koe straet*	*De koe Straet*
Koppelpoort	---	*Coppel poort*	*Koppel poort*	*Coppel poort*
Kortegracht	---	*Corte graft*	*Korte Gracht*	*Corte graft*
Krankeleden-/ Breestraat (deel)	---	---	*Lieve Vrouwe Straet (!)*	*Lieue Vrouwe straet (!)*
Kreupelstraat	---	---	*Kreupel straet*	*Cruepel straet*
Kromme Elleboogsteeg	---	---	---	*Crommen ellebooch steech*
Krommestraat	---	Cromme straet	De Cromme straet	Cromme Straet
Langegracht	---	*De Lange graft*	*De Lange gracht*	*De Lange graft*
Langestraat	---	*Lâge straet*	*De Lange straet*	*De Lange straet*
Lavendelstraat	---	---	---	*lauender straet*
Lieve Vrouwestraat	---	---	*Kerck straet (!)*	*Kerck straet (!)*
Mariënhof	*Merrien hoof*	*Merrien hoof*	*Marien hof*	*MERRIEN HOOF*

Huidige naam	Braun & Hogenberg Prospect	Braun & Hogenberg plattegrond	Blaeu	Janssonius
Molenstraat	---	---	*Muelen straet*	*muele straet*
Muurhuizen	---	---	*(De) Muur Huysen*	*De muer huÿsen*
Nieuwstraat	---	*Nieu straet*	*Nieu straet*	*Nieu straet*
Observanten (-klooster)	*Obseruanten*	*Obseruanten*	*Doelen*	*De doele*
Oliestraat	---	---	*Oly straet*	*Olÿ straet*
Onze Lieve Vrouwe (-kerk)	*Onser Lieue Vrouwen*	---	*Lieve Vrouwe*	*LIEVE VROVWE*
Paternosterstraat	---	---	*Pater noster straetje*	*Pater noster straetie*
Peperstraat	---	---	*Peper straet*	*peper straet*
Pieters en Blokland-gasthuis	---	---	*Observanten*	*OBSERVANTEN*
Pothstraat	---	*Die pot*	*Pot Straet*	*DIE POT straet*
Raadhuis (stadhuis)	*Raet huis*	*Raet huis*	*'t Raethuys*	*Raethuis*
Rozemarijnsteeg	---	---	*Koeckoeck straet*	*De coecoeck straet*
Scherbierstraat	---	---	*Scherbier straet*	*Scerbier straet*
Singel	---	*Het cingel*	*De Singel*	*De Cingel*
Sint-Aagten (-klooster)	*S. Aechten*	*S. Aechten*	*St. Aechten*	*S. AECHTEN*
Sint-Aagtenstraat	---	---	---	*Achter toude weeshuÿs*
Sint-Agnieten (-klooster)	*S Agnieten*	*S. Agnieten*	*S. Agniete*	*S. AGNIETE*
Sint-Andriesstraat en -poort	---	---	*Trisjes straet en Poort*	*De Trisies straet en poort*
Sint-Barbara (-klooster)	*S. Barbaren*	*S. Barbara*	*S. Barbara*	*S. BARBARA*
Sint-Jan (-sklooster)	*S. Jans Conuent*	*S. Ian*	*St. Ian*	*S. IAN*
Sint-Jansstraat	---	---	---	*S. Jans straet*
Sint-Joris (-kerk)	*S. Joris kerspel*	*S. Ioris*	*St. Ioris*	*S. IORIS*
Sint-Jorisstraat (nu -plein)	---	---	*St. Ioris straet*	*S Joris straet*
Slijkpoort (en -straat)	---	*Slyck poort*	*Slÿck poort en straet*	*Slÿck poort en straet*
Spui	---	---	*Op t Speuy*	*op Spuÿ*
Stovestraat	---	---	*Stoof straet*	*Stooff straet*
Teut	---	---	*De Tuyt*	*De Tuÿt*
Utrechtse Poort (en -straet)	---	*Utersche poort*	*Uÿtrechse poort en straet*	*Vtrechse poort en straet*
Valkestraat	---	---	*Gots Schalck straet*	*Gods Scalck straet*
Varkensmarkt	---	*Verckens merct*	*Vercken merct*	*Vercken merct*
Vismarkt	---	*Vis merct*	*merct*	*Vis merct*
Vijver	---	---	*De Vÿuer*	*De Vuÿer*
Walikerstraat	---	---	*De Waliker steech*	*De waliker Steech*
Weeshuis	---	*Wers Liues (!)*		

NOTEN

1. Rutte 2002, 14.
2. Bijlage 1, nr. Xx.
3. Bijlage 1, nr. Yy.
4. Bijlage 1, nr. Zz.
5. Met name de ontwerpen van Van Alckmaer, bijlage 1, nrs. aa en bb; zie ook de nrs. cc en dd.
6. Simon-Forster & Brongers 1974.
7. Brongers 1988.
8. Deys 1988.
9. Ibid.: Rubriek 1, pagina's 154-167.
10. De andere kaarten worden slechts zijdelings bij deze analyse betroken, maar niet afgebeeld.
11. Morel <in voorbereiding>; Snieder & Morel <in voorbereiding>.
12. Bijlage 1, nr. ee.
13. Visser 1992, zonder paginanummers.
14. Ibid.
15. Zie ook Visser 1992 voor een uitgebreidere beschrijving en literatuurverwijzing.
16. Koeman & Visser 1992.
17. De Banden II en III; Band I is verloren gegaan.
18. Visser 1992, zonder paginanummers.
19. Zie voor gedetailleerde gegevens Bijlage 1, nr.XX.
20. Rutte 2002, 14.
21. Simon-Forster & Brongers 1974, 9.
22. Hovy 1986, 23.
23. Bijlage 1, nrs. XX en XX.
24. Visser 1992, zonder paginanummers.
25. In feite de kadasterkaart uit ongeveer 1828 (Slits II; Bijlage 1, nr. XX).
26. Door Koeman & Visser 1992 gereproduceerd in dezelfde band als Amersfoort.
27. Correct weergegeven bij Blaeu en Janssonius/De Wit; afb.5 en 7.
28. Hovy 1986, 23.
29. Simon-Forster & Brongers 1974, 9.
30. Zie voor de berekening van de schaal Bijlage 1, nr.1a
31. Van der Krogt 1992, zonder paginanummers.
32. Morel & Snieder <in voorbereiding>.
33. Te lezen als *Templum St Georgii*; mijn dank gaat uit naar de kritische lezing door de heer R.M. Kemperink, met name voor de suggesties aangaande de transcriptie van Van Deventers bijschriften. Kemperink leest Georij.
34. Te lezen als *Sacellum Marie*.
35. Koeman & Visser 1992 vermelden Civita domus; Kemperink stelt *civica* voor (van de burgerij).
36. Deys 1988, afbeelding A, tegenover pag. 48. Een uitsnede van een fotografische reproductie bij Dekker, Maarschalkerweerd & Van Winter 1997, 260.
37. Koeman & Visser 1992, Band 2. Utrecht, (zonder paginanummers). Deze reproductie is wel afgebeeld in Dekker, Maarschalkerweerd & Van Winter 1997, 260; ook Rutte gebruikt deze reproductie in zijn dissertatie, die echter niet zozeer op Amersfoort gericht is, maar een overzicht geeft van de stadsplanning in de 12de en 13de eeuw in de Lage Landen.
38. Door M. Nijhoff; Zonder de steden op het tegenwoordige Belgische grondgebied.

39. Herwijnen e.a. 1982, 22 (volgens eigen opgave).
40. Smulders, Den Haag.
41. Onder andere: Hovy 1986, 22; Krauwer & Snieder 1994, 18; Mesdag & Raven 2002, 8; Van den Braber 2003, 10.
42. Simon-Forster & Brongers 1974, 8.
43. Hovy 1986, 23; zie ook de behandeling van de plattegrond van Braun & Hogenberg.
44. Bijvoorbeeld Van den Braber 2003, 10: omstreeks 1560; Deys 1988, 154 en Brongers 1998, 271: ca. 1570.
45. Halbertsma 1959, 204.
46. Op de hoofdkaart ontbreekt in vergelijking met de bijkaart bijvoorbeeld de toren in het verlengde van de Molenstraat, zijn tussen de muurtorens in het verlengde van de Coninckstraat en de Pothstraat slechts twee i.p.v. drie torens aangegeven en tussen die in het verlengde van de Sint-Jansstraat en het Sint-Janskerkhof drie i.p.v. vijf. Overigens ontbreekt op de bijkaart de brug over het Havik in Muurhuizen, ter hoogte van Prattenburg.
47. De eenvoudige versie [Bijlage 1; nr.3]; de uitgebreide versie [Bijlage 1, nr.4] geeft van de binnenstad geen details.
48. Halbertsma 1959, 100.
49. Ibid., 101.
50. Zie Bijlage 2.
51. Van Kalveen 1987, 157.
52. Ibid. voor afbeelding.
53. Getekend op de achterzijde van Amersfoort en gereproduceerd in dezelfde band als Amersfoort; Koeman & Visser 1992); ook afgebeeld bij Deys 1988, afbeelding B, tegenover 49.
54. Bijlage 1, nr.13.
55. Bijlage 1, nr.15 en nr.16.
56. Deze brug is bij Blaeu pas in tweede instantie toegevoegd; zie hierboven de paragraaf *Blaeu versus Janssonius/De Wit: een vergelijking*.
57. Geciteerd naar Simon-Forster & Brongers 1974, 9.
58. Smit 1986, 15. Hier wordt alleen ingegaan op relevante details.
59. Visser 1992, zonder paginanummer.
60. Hovy 1986, 23.
61. Ibid.
62. Ibid.
63. Ibid., 10.
64. Hier van de netkaart, maar ongetwijfeld conform de verdwenen minuutkaart.
65. Zie voor de details Bijlage 1, nr.1a en nr.3.
66. Halbertsma 1959, 117; Brongers 1998, 326.
67. Een zeer primitieve kopie van het stadsgezicht van *Braun & Hogenberg*, is afgebeeld in de Nederlandse uitgave van Guicciardini's beschrijving van de Nederlanden, uitgegeven door Janssoniuj (van de stadsplattegrond van Janssonius/De Wit!) te *Arnhem* (1613-1641). Dit stadsgezicht echter moet vooral als een curiositeit gezien worden en heeft geen informatieve waarde.
68. Hovy 1986, 23.
69. Halbertsma (1959, 107) vermeldt dat de binnenste gracht in 1594 "dichtgeschoven" was. Dit lijkt niet correct.
70. Zie ook Bijlage 2.
71. Volgens Renaud & Van der Mark 1959, kolom 204.
72. Zie bijvoorbeeld Bijlage 1, nrs.5-8; hier niet verder behandeld.
73. Morel & Snieder <in voorbereiding>.

74. De slechte kopie van Braun & Hogenberg door Guaccardin (Bijlage 1, nr.9) buiten beschouwing gelaten.
75. Hovy 1986, 96. Volgens hem dateert de kaart uit 1649.
76. Simon-Forster & Brongers 1974, 10.
77. Ibid.; citaat naar Fokkema Andrea uit 1932.
78. Over de exacte datum van de demping van het Zand, voorheen de *Sint-Aagtensingel* of *Varkenssingel* genoemd, bestaat geen eenduidigheid: volgens Halbertsma (1959, 90) in 1594; volgens Forster & Brongers (1974, 10) en Hovy (1986, 96) tussen 1630 en 1640; volgens Brongers (1998, 311) kort na 1630 en in 1635 beplant met bomen.
79. Forster & Brongers 1974, 11.
80. Forster & Brongers 1974, 11; citaat naar Van 't Hoff uit 1941.
81. Renaud & Van der Mark 1959: fig. 3 – Camppoort, fig. 5 – Slyckpoort en fig. 7 – Koppelpoort. Ook Van den Braber 1978, fig.2 toont een uitsnede van de stadsmuur nabij de *Utrechtse Poort* en *Slijkpoort* als afkomstig van de kaart van Blaeu, terwijl het een uitsnede uit de kaart van Janssonius betreft. Zelfs Deys, die toch als een kenner op dit gebied beschouwd mag worden, haalt beide kaarten door elkaar. De ongewijzigde heruitgave van de plattegrond van Janssonius/De Wit door Covens & Mortier uit ca. 1750 (zie bijlage 1, nr.11), wordt door hem toegeschreven aan Blaeu (Deys 1988, 157, nr.6).
82. Blaeu ca. 1:2350 en Janssonius/De Wit ca. 1:1900; zie Bijlage 1, nrs.10 en 11.
83. Zijn daarbij misschien ook de wel bij Blaeu afgebeelde twee bastions aan de zuidzijde, tussen Utrechtse Poort en Heiligenbergerbeek vervallen?
84. De kadasterkaart is getekend op een schaal van 1:1250, terwijl alle latere kadasterkaarten zijn getekend op een schaal van 1:1000.
85. Van Herwijnen et.al. 1982, Algemene overzichtskaart schaal 1:2.500.
86. Halbertsma 1959, 81; Halbertsma (1959, 28; fig. 4) toont wel een plattegrond naar de kaart van Slits uit 1824.
87. Van der Krogt (1992) vermeldt dat over het algemeen de kaarten van Van Deventer een variatie in schaal vertonen van ongeveer 1:7400 tot 1:8400. Deys (1988, 154) vermeldt merkwaardig genoeg als schaal voor de kaart van Amersfoort "1:7500 tot 1:8750?".
88. Doordat de plattegrond in de Madrileense atlas kwetsbaar is en niet platgelegd kon worden, is een exacte bepaling van de breedte niet mogelijk.
89. Simon-Forster & Brongers (1974, 13) geven als (niet juiste) maten 51,0 x 41,5 cm op en als schaal 1:2000, evenals Deys (1988, 157) onder nr. 26. Kennelijk volgt Deys hier de gegevens van Simon-Forster & Brongers, hoewel deze onder dit nummer niet vermeld worden. Onder nr. 27 geeft Deys voor een (kennelijk) andere versie een (iets andere) afmeting van 52 x 42 cm op en een schaal van 1:2500! Dit zou wijzen op in uitvoering verschillende versies van Blaeu, hetgeen niet correct is. Merkwaardig is dat onder nr. 27 wèl een verwijzing naar Simon-Forster & Brongers staat!
90. Zoals gesteld door Deys 1988, 159, nr. 34.
91. Deys vermeldt *F. Desterbeque*.

Literatuur

* C. van den Braber: De reconstructie van de stadsmuur langs Achter de Kamp in Amersfoort (2). In: *Flehite* 10-1 (1978). 4-8.
* C. van den Braber: *Gezicht op Amersfoort van Matthias Withoos*. Amersfoort, 2003.
* J.A. Brongers: *Historische encyclopedie van Amersfoort*, Amersfoort, 1998.
* M. Cramer: *Amersfoort. Architectuur en stedenbouw* 1850-1940. Zwolle/Amersfoort, 1996.
* C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd & J.M. van Winter (red.): *Geschiedenis van de Provincie Utrecht tot 1528*. Utrecht, 1997.
* H.P. Deys: *De Gelderse Vallei. Geschiedenis in oude kaarten*. Utrecht, 1988.
* H. Halbertsma. *Zeven eeuwen Amersfoort*. Schiedam, 1959. (herdruk 1974).
* G. van Herwijnen, C. van de Kieft, J.C. Visser & J.G. Wegner (red.): *Historische Stedenatlas van Nederland. Aflevering 2. Amersfoort*. Delft, 1982.
* J. Hovy: *Amersfoort in prent. Een historisch overzicht in woord en beeld*. 3e druk. Zaltbommel, 1986.
* C.A. van Kalveen: 900 jaar Amersfoort, de Amersfoorters en hun bestuurders. In: *Ach Lieve Tijd* 7 (1987). 151-170.
* C. Koeman & J.C. Visser (red.): *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer. Band 2. Utrecht*. Alphen a.d. Rijn, 1992 (zonder paginanummers).
* M. Krauwer & F.M.E. Snieder (red.): *Nering en vermaak. De opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort*. Utrecht, 1994.
* P.C.J. van der Krogt, Algemene beschrijving van de kaarten. In: Koeman & Visser 1992.
* M. Mesdag & G. Raven: *Amersfoort binnen de poorten. Een eigenzinnige kijk op de historische binnenstad*. Zaltbommel, 2002.
* J.-M.A.W. Morel: *Oude stadsplattegronden van Amersfoort in archeologisch perspectief*. <in voorbereiding>
* J.-M.A.W. Morel & F.M.E.Snieder: *De vestingwerken van Amersfoort*. <in voorbereiding>
* J.G.N. Renaud & G. van der Mark: Middeleeuws Amersfoort. Enige notities over zijn versterkingen en woonhuizen. In: *Bulletin & Nieuwsbulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 6e serie nr.12 (1959). 193-226.
* R. Rutte: *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de-13de eeuw)*. Zutphen, 2002. (Diss.)
* F.E. Simon-Forster & J.A. Brongers: De oudste stadsplattegronden van Amersfoort. In: Flehite 6-1 (1974).8-13.
* J. Sickmann & J. Wery: *Voordat 't Sasje helemaal vergeten is. Ter herinnering aan ons buurtje*. Amersfoort, 2000.
* J. van der Torren: 16 Amersfoort. In: Koeman & Visser 1992.
* J.C. Visser: Inleiding. In: Koeman & Visser 1992.

In memoriam mevrouw L. van Hoorn-Koster

door B.G.J. ELIAS

Op 30 december 2003 overleed op 84-jarige leeftijd mevrouw L. van Hoorn-Koster.

In de jaren 1986-1997 publiceerde zij met grote regelmaat in het tijdschrift *Flehite*. Deze artikelen waren alle gebaseerd op een zelf opgebouwd kaartsysteem dat op zijn beurt tot stand gekomen was door een minutieuze bestudering van met name oude notariële archieven. Er kon in gezocht worden op straten en afzonderlijke huizen in Amersfoort en op persoonsnamen. Resultaat van een en ander was dat na het jarenlang verzamelen van gegevens de geschiedenis van een huis of een stuk straat in veel gevallen te reconstrueren viel.

Zo schreef zij over de Paternosterstraat en omgeving die in 1929 geheel was afgebroken [*Flehite* 18 (1986/87). 47-58], de bebouwing tussen de Langegracht en de Lieve Vrouwestraat [*Flehite* 20 (1989) 6-13], de panden langs het Kleine Spui [*Flehite* 20 (1989). 30-41 en 51] én het Mondriaancomplex aan de Kortegracht [*Flehite* 23 (1993). 34-44]. Maar ook individuele panden kregen haar aandacht zoals De Drie Ringen aan de Kortegracht [*Flehite* 19 (1988). 42-45], De Vergulde Paarde in de Krommestraat [*Flehite* 22 (1992). 6-10] en het huis op de hoek van de Krommestraat en Achter het oude Stadhuis [*Flehite* 26 (1997). 4-8]. In het boek *"Archeologie en geschiedenis van een bouwplaats in Amersfoort"* (Amersfoort, 1988) dat uitgegeven werd ter gelegenheid van de opening van het nieuwe gebouw van de ROB, hoek Muurhuizen-Kerkstraat, schreef mevrouw Van Hoorn het hoofdstuk "Een opmerkelijk hoekje van de oude binnenstad" (8-48). Over het huis Rommelenburg werd in eigen beheer in 1994 een uitvoerige studie uitgegeven.

Daarnaast mochten de Amersfoortse kunstenaars zich in haar belangstelling verheugen. Haar eerste artikel in *Flehite* ging over de schilder Gerrit Laurenszoon van Stellingwerff [*Flehite* 17 (1985/86). 58-63]. Zijn collega Thomas van Veenendaell kwam tweemaal aan bod [*Flehite* 21 (1991) 50-53 en *Flehite* 22 (1992). 22-25]. Ook aan de goudsmid Gijsbert Cloetingh werd als reactie op een ander artikel een korte beschouwing gewijd [*Flehite* 19 (1989). 9].

Zelf twijfelde zij keer op keer aan de kwaliteit van haar artikelen omdat ze geen professioneel historicus was. Keer op keer moest haar verzekerd

worden dat er in Amersfoort geen professioneel historicus was die dergelijke minutieus verantwoorde artikelen kon schrijven en dat haar uitvoerige documentatie van panden en personen een zeer belangrijke bijdrage leverde aan onze kennis van het Amersfoorts verleden.

In dit verband moet ook haar echtgenoot W.J.van Hoorn genoemd worden. Hij is – net als zijn vrouw – een gewaardeerd historicus die bovendien als archeoloog belangrijk onderzoek deed. Ook van zijn hand verschenen talrijke publicaties.

Het onderzoek van de familie Van Hoorn was teamwork, waarbij zij elkaar hielpen en stimuleerden. Het was dan ook terecht dat zij samen in 1996 de Flehite-prijs van de Oudheidkundige Vereniging Flehite ontvingen voor hun belangwekkend historisch en archeologisch onderzoek, dat door de secure werkwijze en het zich uitsluitend op de bronnen baseren zijn betekenis zal blijven behouden.

Kroniek Monumentenzorg in 2003

door
Max Cramer, Albert van Engelenhoven, Sandra Hovens en Jaap Vernhout

Ook in 2003 heeft het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg op volle kracht aan een groot aantal projecten gewerkt. Hieronder worden de meest in het oogspringende restauraties en onderzoeken beschreven, voor zover die tenminste in 2003 zijn afgerond.

Projecten en studies

Boerderij-onderzoek

2003 was uitgeroepen tot het "jaar van de boerderij". Vandaar dat op verschillende momenten aandacht aan deze categorie panden is besteed. In Amersfoort bestond behoefte aan een overzicht van de nog bestaande boerderijen op Amersfoorts grondgebied. Hoewel de algemene opvatting was dat de meeste boerderijen uit Amersfoort hadden plaatsgemaakt voor nieuwe wijken, werd toch aan de Stichting Historisch Boerderij Onderzoek (SHBO) te Arnhem gevraagd een grondige inventarisatie te verrichten. Dit onderzoek werd uitgevoerd door de architectuurhistorici

Boerderij Hoogerhorst in Hooglanderveen dateert uit 1699

Feyoena Grovestins en Jeroen Goudeau. Het resultaat was verrassend. Uit een tussenrapportage, gepubliceerd in een speciale uitgave van het *Amersfoort Magazine* ter gelegenheid van de Open Monumentendag, bleken nog meer dan 200 boerderijen te bestaan. Een klein aantal dateert uit de 17de eeuw, maar ook de boerderijen uit de Wederopbouwperiode (1940-1955) bleken goed vertegenwoordigd. Het komende jaar zal de gemeentelijke monumentencommissie een selectie maken van panden die nog nader onderzocht moeten worden. Bij die gelegenheid zal ook het interieur worden meegenomen. Uiteindelijk zal een klein aantal boerderijen op de gemeentelijke monumentenlijst worden geplaatst.

Industrieel erfgoed

Door de oprichting van de Stichting Industrieel Erfgoed Stad Amersfoort, kortweg SIESTA genoemd, kreeg het industriële erfgoed in de plaatselijke dagbladen veel aandacht.

Allereerst richtte deze Stichting zich tot het gemeentebestuur met het verzoek de portierswoning van het NS-terrein aan de Soesterweg 2 te redden van de sloop. Dit mocht echter niet meer baten; ondanks juridische procedures werd het uit 1902 daterende gebouwtje in mei 2003 gesloopt.

Daarnaast vroeg SIESTA ook aandacht voor de Wagenwerkplaatsen op het spoorwegemplacement, daterend uit het eerste decennium van de 20ste eeuw. Om inzicht te krijgen in het cultuurhistorisch belang van dit enorme complex, dat grote invloed op de ontwikkelingsgeschiedenis van de stad heeft gehad, gaf het gemeentebestuur opdracht tot onderzoek aan een onafhankelijke stichting, die op dit terrein was gespecialiseerd. Eind december werd het rapport door USINE afgerond. Inmiddels had SIESTA zich tot de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen gewend met het verzoek deze gebouwen op de rijksmonumentenlijst te plaatsen. Het komende jaar zal daarover een besluit worden genomen.

Tot slot is ook een monumentenstatus aangevraagd voor de resterende fabriekscomplexen langs de Eem, zoals Warner Jenkinson (vanaf 1881), Rohm & Haas (vanaf 1885) en de voormalige Erdalfabriek (1936, 1940, 1946-47). Ook het karakteristieke benzinestation aan de Kwekersweg uit 1955 werd bij deze inventarisatie meegenomen. In 2004 zal duidelijk worden of deze complexen voor het Amersfoortse stadsbeeld behouden kunnen blijven.

Kroniek-tijdschrift

In september 2003 trad Bureau Monumentenzorg toe tot de redactie van *De kroniek. Nieuwsbrief historisch Amersfoort*. Hiermee kwam aan de uitgave

van het sinds 1986 verschijnende *Nieuwsblad Monumentenzorg en Archeologie* een einde. Eind 2004 wordt bekeken of de doelgroep van monumentzorg (eigenaren van monumenten en geïnteresseerden in de geschiedenis van de stad) zich voldoende in De kroniek herkent. De reacties op het eerste nummer waren veelbelovend. De resultaten van bouwhistorisch onderzoek in de binnenstad haalden direct de voorpagina van de *Amersfoortse Courant*.

Monumenten Cultuurfonds Utrecht

Bij de eigenaren van rijksmonumenten met fiscale aftrekmogelijkheden is een bijdrage in de restauratiekosten van hun monumentaal erfgoed in de vorm van een laagrentende restauratiehypotheek, sinds kort de restauratiefonds-hypotheek, een bekend fenomeen. Een voordeel van deze vorm van subsidiëren is dat het geld snel beschikbaar is waardoor restauraties direct uitgevoerd kunnen worden en vervolgschade beperkt blijft. Daarnaast komt door de betaling van rente en aflossing het geld terug bij de bron en zijn de middelen weer beschikbaar om te worden ingezet voor nieuwe restauraties.

Initiatieven van de provincie Utrecht om een dergelijk financieringssysteem ook voor de restauratie van gemeentelijke monumenten in de provincie op te zetten worden door Amersfoort ondersteunt. Het gemeentebestuur heeft dan ook dit jaar een bijdrage van 100.000 euro in de fondsvorming toegezegd. Naar het zich laat aanzien zal het Monumenten Cultuurfonds Utrecht medio 2004 van start gaan met een totale omvang van 5,3 miljoen. Eigenaren van gemeentelijke monumenten in onze stad kunnen dan een beroep doen op deze nieuwe subsidiemogelijkheid

Monumentenlijst

Op 22 april 2003 besloot het college van burgemeester en wethouders boerderij Sneul, gelegen aan de Sneulseweg 2 in Nieuwland op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen. Dit pand werd in 1891 ontworpen door architect Herman Kroes, die zich toen net in Amersfoort had gevestigd. De boerderij behoort tot het "hallehuistype", dat gekenmerkt wordt door een langgestrekt volume van één bouwlaag, afgedekt door een zadeldak. In deze bouwmassa zijn zowel het stalgedeelte als het woonhuis ondergebracht. Zowel in het woongedeelte als in de stal zijn oorspronkelijke bouwonderdelen bewaard gebleven. Op dit moment wordt voor de boerderij, die zijn agrarische functie heeft verloren, een bij het monument passende bestemming gezocht.

Onze-Lieve-Vrouwetoren

Op zaterdag 25 oktober 2003 vierde de Stichting Amersfoort Beiaardstad haar 10 jarig bestaan, gelijk met het 50-jarig jubileum van de Nederlandse Beiaardschool.

De omvangrijke restauratie van de Onze-Lieve-Vrouwetoren, die vanaf 1993 werd uitgevoerd, vormde de aanleiding tot de oprichting van de Stichting. Door de Beiaardschool werd, bij totstandkoming van de restauratieplannen voor de toren, de wens geuit om hierbij ook aandacht te besteden aan het klokkenspel.

De Stichting Amersfoort Beiaardstad heeft deze initiatieven omarmd, en in haar enthousiasme steeds verder doen uitgroeien. Gedurende 10 jaar is er gewerkt aan een verrijking van de toren.

De bestaande Hemony Beiaard werd gerestaureerd, waarbij 17de-eeuwse uitgangspunten werden gevolgd. Daarnaast werd een tweede, modern gestemde, concertbeiaard in de toren aangebracht! In juni 1997 werden de nieuwe klokken officieel in gebruik genomen. Daarmee is Amersfoort de enige stad ter wereld met twee bespeelbare carillons (een oud en een modern) in één toren.

Als vervolg op dit project werd door de Stichting, in de bestaande middeleeuwse klokkenstoel, waaruit de originele luidklokken ooit zijn verdwenen, een zevengelui aangebracht. Een klokkenluidersgilde werd opgericht. Tijdens de Open Monumentendag in 2000 werd het zevengelui in gebruik genomen. Daarmee is het totaal aantal klokken in de toren thans exact 100!

Kroon op de werkzaamheden van de Stichting Amersfoort Beiaardstad vormt de inrichting van een educatieve ruimte op campanologisch gebied. Ook de originele Spraekelspeeltrommel (de eerste helft van de 17de eeuw, de oudste in Nederland) zal worden gerestaureerd en hierin een plaats krijgen. Deze onderdelen zullen in het komend jaar nog worden afgerond. Dankzij de initiatieven van de Stichting Amersfoort Beiaardstad heeft ook onze generatie een waardevolle bijdrage kunnen leveren aan de geschiedenis van de Onze-Lieve-Vrouwetoren. Met toespraken van loco-burgemeester J. de Wilde , Stichtingsvoorzitter Fons Asselbergs en Pieter van Vollenhoven werden de activiteiten van de stichting afgerond en werd het beheer overgedragen aan de gemeente. In de toren werd een plaquette onthuld.

Open Monumentendag 2003

De 17de editie van deze jaarlijks terugkerende landelijke dag stond dit jaar in het teken van de boerderij. Het *Amersfoort Magazine* besteedde in een speciale uitgave aandacht aan deze bij Amersfoorter wat minder

bekende categorie panden. De boerderijen Hoogerhorst, Vinkenhoef en Bosserdijk waren die dag voor het publiek toegankelijk. Van deze mogelijkheid werd bijzonder veel gebruik gemaakt. Het nog oorspronkelijke interieur van Hoogerhorst werd door ruim 1000 bezoekers met grote interesse bekeken. In de binnenstad was een route langs stadsboerderijen uitgezet, waarvan ook goed gebruik gemaakt werd. De combinatie met de dag van de amateurkunst bleek eveneens succesvol.

Mr. Th. van Heemskerklaan 37: De Terp

Ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Terp, de eerste serviceflat in Nederland, is onderzoek gedaan naar het ontstaan van dit door de architecten Van Wamelen en Van der Tak ontworpen complex. De resultaten werden gepubliceerd in het jubileumnummer van *"TerpNieuws"*. Het gebouw bestaat uit een zestal bouwblokken, die trapsgewijs in het groen zijn gesitueerd. De Terp is een goed voorbeeld van Wederopbouwarchitectuur en is zeker het belangrijkste naoorlogse werk van stadsarchitect Van der Tak. Inmiddels sluit het gebouw niet meer aan bij de eisen van onze tijd. Vandaar dat op dit moment naar andere oplossingen wordt gezocht, waarbij hergebruik van een deel van het gebouw een reële optie vormt.

Restauraties

Appelweg 15:
Kerk van de Vrije Evangelische Gemeente

Op de grens van de voormalige Juliana van Stolbergkazerne en het Bergkwartier ligt dit bijzondere kerkje aan een oude uitvalsweg van de stad, de Appelweg. De kerk is in 1927 gebouwd naar ontwerp van G. van Hoogevest in de stijl van de Amsterdamse School. Vorig jaar zijn diverse herstel-

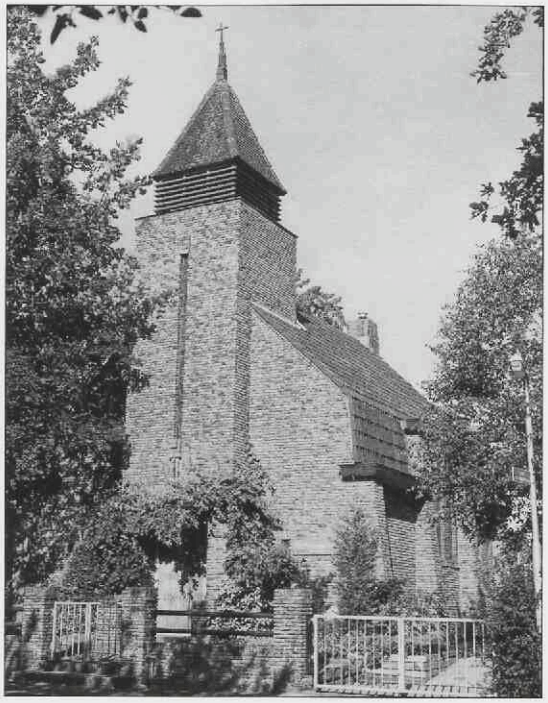

Kerk van de Vrije Evangelische Gemeente, Appelweg 15

lingen aan het gebouw uitgevoerd, de meest zichtbare aan de torenspits. De leipannen zijn vernieuwd en het torenkruis is hersteld.

Arnhemseweg 213 V: Oranjerie Nimmerdor
In een lommerrijke omgeving, gelegen aan een fraaie waterpartij op het landgoed Nimmerdor, staat de oranjerie van dit landgoed. Het is in de late 19de eeuw gebouwd in neoclassicistische stijl. Al sinds vele jaren is de

Oranjerie landgoed Nimmerdor vóór restauratie

oranjerie als woning in gebruik, hiervoor is het in het verleden intern verbouwd. De buitengevels en met name de dakconstructie waren hoognodig aan herstel toe. In 2003 is gelijk aan de oorspronkelijke toestand, een zinken dakbedekking aangebracht en zijn de gevels plaatselijk hersteld. Na onderzoek door monumentenzorg van de oorspronkelijke kleurstelling van de oranjerie, vond het schilderwerk plaats in de authentieke kleuren.

Borgesiuslaan, Piersonlaan, Schaepmanlaan: Frisiawoningen
Dit uitzonderlijke complex woningen is in de jaren 1920-1922 gebouwd naar ontwerp van architect Van Wamelen. Jaarlijks vinden er aan de woningen herstellingen en verbouwingen plaats. Dit heeft enerzijds te

maken met de bewerkelijke architectuur die veel onderhoud vergt en anderzijds met de naar huidige maatstaven kleine woonvertrekken. Ook in 2003 zijn diverse verbeteringen aan het complex tot uitvoering gekomen. De meest in het oog springende verbouwing vond plaats aan Borgesiuslaan 24 (hoek Piersonlaan). Om meer woonruimte te creëren is de achtergevel verplaatst en een uitbouw aan tuinzijde verlengd. De verbouwing is met grote zorg en in harmonie met de oorspronkelijke architectuur uitgevoerd.

Daam Fockemalaan 79/81
Deze royale dubbele villa is ontworpen als landhuis onder een groot rieten schilddak. De villa is in 1919 gebouwd en betrekkelijk gaaf bewaard gebleven. Verleden jaar is de rietbedekking volledig vernieuwd, na meer dan 80 jaar was dit hard nodig. Ook het dak van het koetshuis in de tuin van nummer 79 kreeg een nieuwe rietbedekking.

Grote Koppel: pakhuizen
In het kader van de sanering van het industriegebied ter plaatse van het Eemkwartier, is bijna alle bebouwing ter plaatse afgebroken. Bijna, want een plukje historisch waardevol industrieel erfgoed is bewaard gebleven. Enkele pak- en woonhuizen aan de Eem houden de herinnering aan Amersfoorts industriële verleden levend. Het betreft de bebouwing Grote Koppel 7-14, aan de "overzijde" van de spoorbaan. Nadat enige jaren terug het monument Grote Koppel 13 al was gerestaureerd, zijn in de jaren 2002 en 2003, Grote Koppel 11 en 14 (beide geen monument) hersteld. Vanwege de monumentenstatus zijn terzelfder tijd de pakhuizen op nummer 7 en 12 zorgvuldig gerestaureerd. Beide leveren een belangrijke bijdrage aan het historische stadsgezicht van de Grote Koppel.

Grote Koppel 7: "De Eersteling"
Vanouds was vooral de firma Van Vollenhoven actief in dit gebied aan de Eem. Veel van de gebouwen waren in bezit van dit bedrijf. Zo ook Grote Koppel 7, genaamd "De Eersteling" en in 1904 gebouwd naar ontwerp van Hermanus Kroes, een gerenommeerd Amersfoorts architect. Het is een sober en betrekkelijk groot pakhuis, in oorsprong bedoeld voor "koloniale waren" maar vele jaren gebruikt voor de opslag van veevoeders. Interessant is de constructie, geklonken ijzeren gebinten dragen de vele houten vloeren in het pakhuis. De voorgevel is vormgegeven in de voor die tijd moderne bouwstijl van het "rationalisme". Met veel openslaande deuren voor aan- en afvoer. Door de rode gevelsteen af te wisselen met gele steen voor de "speklagen" en de getoogde rollagen boven de gevelo-

De bewoond gebleven veem- en pakhuizen aan de Grote Koppel. Nrs. 7 en 12 zijn in 2003 gerestaureerd

peningen, is een levendig gevelbeeld ontstaan. De voorgevel is aan de bovenzijde met een grijze natuurstenen dekplaat afgesloten.

Door intensief gebruik, achterstallig onderhoud en onoordeelkundig uitgevoerde verbouwingen was dit pakhuis in deplorabele toestand geraakt. In opdracht van Schipper Bosch is een restauratie uitgevoerd waarbij het pakhuis in oude glorie is hersteld. Het doet nu dienst als kantorenverzamelgebouw, maar heeft zijn oude naam "De Eersteling" behouden.

Grote Koppel 12

In opdracht van dezelfde ontwikkelaar is het pakhuis op nummer 12 gerestaureerd. Dit pakhuis is traditioneler en ouder dan De Eersteling, het dateert late 17de of 18de eeuw. Het buurpand op nummer 11 was in oorsprong identiek, maar na een verbouwing van interieur en voorgevel is hier een woning van gemaakt.

De opbouw is typisch voor pakhuizen uit het verleden; smal en diep, meerdere verdiepingen hoog en voorzien van een kap met zadeldak. De voorgevel; een hoge tuitgevel met een overkapte hijsbalk en per verdieping dubbele luikopeningen, is sober maar doelmatig. Bijzonder in dit pakhuis zijn de vele vensters in zij- en achtergevel, zij zijn allen identiek en bestaan uit een dubbele luikopening met erboven een smalle glasstrook in roeden gevat. In tegenstelling tot het buurpand op nummer 11, is dit pakhuis vrijwel authentiek bewaard gebleven. Wel was het in slechte bouwkundige toestand. Zodat ook hier een restauratie geen overbodige luxe was. Op consoliderende wijze is de restauratie in 2003 uitgevoerd. Het pakhuis is als herboren uit de strijd gekomen. In de luikopeningen zijn transparante glazen puien geplaatst, erachter wordt het als kantoor gebruikt.

Hof 39: De Gaaper

Op 2 mei 2003 opende het pand Hof 39 als stadslogement "De Gaaper" haar deuren. Aan de opening was een ingrijpende restauratie vooraf-gegaan. De Gaaper staat bekend als het "oudste stenen huis van Amersfoort", dit predikaat dankt het pand aan de zijmuren ervan, deze dateren uit de (vroege) 13e eeuw. In de eropvolgende eeuwen volgen nog vele verbouwingen. In 2000 is het pand aangekocht door de Amersfoortse Maatschappij tot Stadsherstel. Deze laten in 2002-2003 een restauratie uitvoeren waarmee het terug in goede conditie wordt gebracht.

Een uitvoerig artikel over de geschiedenis van dit "oudste stenen huis" en de recente restauratie ervan vindt u elders in dit jaarboek.

Jacob Catslaan: Sint Ansfriduskerk

Door het kerkbestuur van de St. Ansfriduskerk werd enkele jaren geleden het rapport "Investeren in Duurzaamheid" opgesteld. Dit vormt de basis voor een meerjarenplan voor het onderhoud en de restauratie van dit kerkgebouw. Door het gefaseerd uitvoeren van hertselwerkzaamheden worden de kosten gespreid. In het afgelopen jaar werden diverse herstellingen uitgevoerd aan de glas- in-lood-vensters van het noord-transept. Glas in loodpanelen werden herstel en beschermende beglazing aangebracht. Het metselwerk van de montantstenen, op diverse plaatsen beschadigd door roestende brugstaven, werd hersteld.

Kortegracht: poortje

Door ontwikkelaar Rovast BV werden boven het winkelpand Langestraat 51 twee appartementen gerealiseerd. De toegang was bereikbaar via een poortje aan de Kortegracht. Het bestaande poortje, niet meer dan een deur met metselwerk erboven, moest worden hersteld. Rovast nam het initiatief om voor deze doorgang meer aansluiting te zoeken bij het historisch straatbeeld van het beschermd stadsgezicht. Samen met het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg werd een vorm gevonden. Oude stenen in vechtformaat, een snijvoeg, een monumentale deur en een fraaie kroonlijst verrijken nu het straatbeeld aan de Kortegracht. Twee kleine zandstenen gevelstenen, afkomstig uit het monumentenzorg-depot (oorspronkelijke herkomst onbekend) zijn in het metselwerk opgenomen.

Krommestraat 14

Dit winkel/woonhuis is gebouwd omstreeks 1910. Met name de winkelpui is interessant, deze is uitgevoerd in neo-renaissancestijl. De woning op de verdieping voldeed niet meer aan de wooneisen van deze tijd, deze is verleden jaar "gemoderniseerd" en waar nodig zijn herstellingen aan het

huis uitgevoerd. De winkelpui was in het verleden in mintgroene kleur geschilderd, geen gelukkige keuze voor deze belangwekkende pui. Een onderzoek door monumentenzorg naar de in het verleden toegepaste verven bracht een rijk kleurenpalet aan het licht. Gekozen is voor een combinatie van kleuren die het expressieve karakter van de pui onderstrepen.

Krommestraat 20

Nadat begin vorig jaar de firma Sol haar deuren sloot aan de Krommestraat 20, werden de panden, doorlopend tot de Langegracht, aangekocht door bouwbedrijf Ossendrijver. Zij verbouwden de panden tot een winkel met bovenwoning en een woning in het "achterhuis". Met name dit achterhuis leverde in historisch opzicht zeer verrassende nieuwe feiten op. De doorstekende topgevels met forse trappen, afgedekt door ezelsruggen, deden een middeleeuwse oorsprong al vermoeden. Het pand dateert echter niet uit de 16de eeuw, zoals vermeld in de omschrijvingen, maar is gebouwd rond 1350!

Door Albert van Engelenhoven van het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg werd een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd in het pand, met verrassende resultaten. De eerste gegevens werden al gepubliceerd in *De Kroniek* (september 2003), een meer uitgebreide publicatie van het onderzoek volgt.

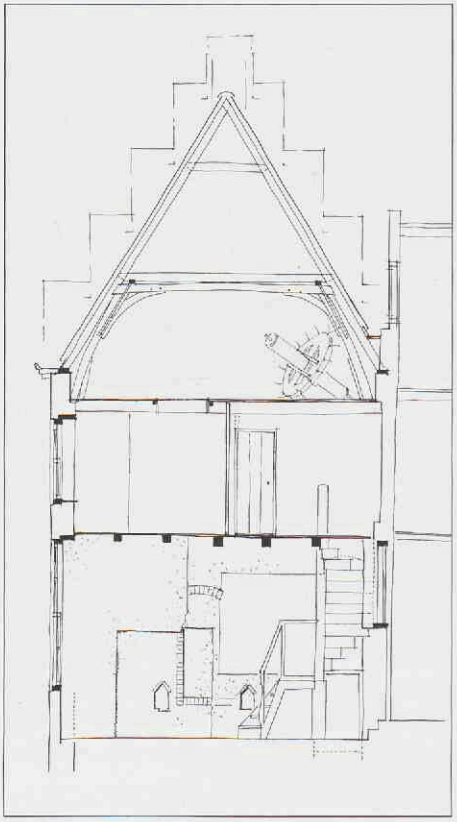

Achterhuis Krommestraat 20. Onderzoek ter plaatse bracht het bouwjaar aan het licht: ca. 1350! In 2003 is hier een woning gerealiseerd.

Langegracht 36: Elleboogkerk

Het afgelopen jaar stond de Elleboogkerk aan de Langegracht opnieuw in de steigers. Dit was ondermeer nodig voor onderhoudswerkzaamheden en schilderwerk aan de toren. Ook werd er echter een "vuiltje" weggewerkt.

De Elleboogkerk dateert in z'n huidige vorm uit het begin van de 19de eeuw.

Enkele jaren geleden is de kerk verbouwd tot het Armandomuseum. Behalve wat vrij geringe bouwkundige aanpassingen is daarbij een omvangrijke klimaatbehandelingsinstallatie aangebracht in de zolderruimten, om de temperatuur en luchtvochtigheid te kunnen laten voldoen aan de museale eisen. Daarbij werden de condensatoren van de koelmachine op het dak geplaatst. Vanwege de beperkte ruimte in de kap en de vereiste luchttoetreding voor deze onderdelen werden op dat moment geen andere mogelijkheden gezien.

Geen gelukkige situatie aangezien deze dakopbouwen vanaf diverse plekken in de stad zichtbaar waren. Met een "monumentale" omtimmering werd dit enigszins verzacht.

Aangezien de esthetische aspecten en ook de "inmiddels aangescherpte" veiligheidseisen voor de bereikbaarheid van dit deel van de installatie vragen opriepen werd opnieuw gezocht naar een alternatief. De kap van de Elleboogkerk bestond oorspronkelijk uit 2 zadeldaken met een zakgoot daartussen. Later is tussen de beide nokken het zinken dak aangebracht (de oude zakgoot is nog steeds op de zolder zichtbaar).

Door thans het middengedeelte van het met zink gedekte dak opnieuw iets te verdiepen konden beide problemen worden opgelost.

De condensatoren zijn vanaf de openbare ruimte niet of nauwelijks meer zichtbaar en ook is op deze wijze een veilige werkruimte rond de installaties gecreëerd.

Omdat gedeeltelijk werd teruggegrepen op de oorspronkelijke situatie waren bij het maken van dit verdiepte gedeelte in het dak geen historische onderdelen van de kap in het geding.

Muurhuizen 19: Bollenburg

In het belangrijke muurhuis Bollenburg, beter bekend als "het huis van Johan van Oldenbarnevelt", was in het begin van de 17de eeuw het stads Lint- en Spinhuis gevestigd.

In tegenstelling tot de meeste andere Muurhuizen onderging dit monument geen grootschalige en ingrijpende restauraties in de vorige eeuw. Technisch gezien verkeert het in prima staat, de gevels en ook de kap werden regelmatig hersteld. Nooit is men echter overgegaan tot het volledig schoonmaken van de gevels, of het uithakken en het vernieuwen van al het voegwerk. Mede daardoor vormt het thans één van de meest schilderachtige gevels aan zowel de Muurhuizen- als de Zuidsingelzijde.

In het afgelopen jaar bleek dat de zijgevel "aan de beurt" was. Door de metselaars van bouwbedrijf Van Hoogevest werden scheuren hersteld,

bakstenen vervangen, rollagen gerestaureerd, en werd plaatselijk het voeg- en vertinwerk hersteld. Daarbij werd in kleur en vorm goed aansluiting gezocht bij het "verweerde" uiterlijk van de omliggende delen van de gevel.

Muurhuizen 33: voormalig Sint-Elisabeth's Gasthuis

Met Tinnenburg en Bollenburg behoort Muurhuizen 33 tot de grote "muurhuizen" van de stad. De hoog opgaande traptoren met een vergulde zeilboot als windwijzer op de spits geeft het nog meer allure. Toch kent ook dit huis z'n problemen. Vochtoverlast in de buitenmuren maakte het noodzakelijk het stucwerk van de gevels te vernieuwen. Tijdens de uitvoering hiervan, waarbij na verwijdering van het oude stucwerk de oorspronkelijke gevels in het zicht kwamen, heeft Albert van Engelenhoven bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. Muurhuizen 33 blijkt te zijn gebouwd omstreeks 1500. In 1584, is het voor een deel in gebruik genomen als Sint-Elisabeth's Gasthuis, een deel werd als woning verhuurd. In 1616 is de traptoren tegen het oude muurhuis aangebouwd. In 1911 is het huis verbouwd tot aardappelpakhuis. Bij het gevelherstel in 2003 zijn in het nieuw aangebrachte stucwerk de oude bouwsporen

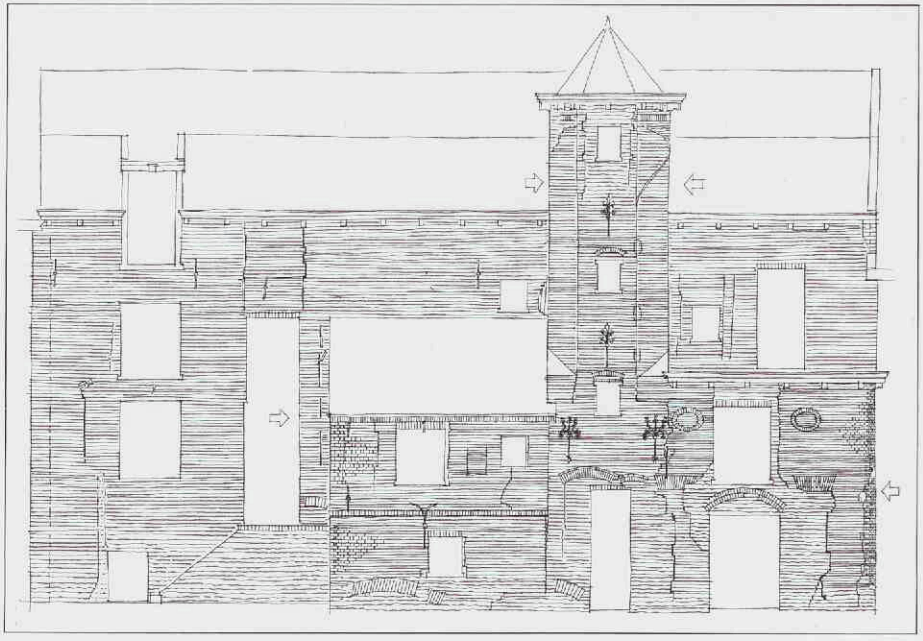

De aangetroffen bouwsporen in de voorgevel van Muurhuizen 33 zijn voor de toekomst zichtbaar gebleven.

De gevel van Muurhuizen 33 na de restauratie.

"zichtbaar" gemaakt. In een later stadium zal er over dit onderzoek uitvoeriger worden gepubliceerd.

Snouckaertlaan 11: De Amershof

Dit grote dubbele stadshuis is rond 1890 gebouwd in neo-classicistische bouwstijl. In 1929 is de rechterhelft, Snouckaertlaan 11, ingrijpend verbouwd. Ondermeer is toen de voorgevel, die in oorsprong gelijk was aan de linkerhelft (nummer 13), van nieuwe "grote" gevelpuien voorzien. Bij een verbouwing vorig jaar zijn deze puien wederom vernieuwd. De nieuwe puien corresponderen, zoals in oorsprong, met de vensters op de verdieping.

't Zand 13: Oud-Katholieke Kerk van de H. Georgius

In 2002 en 2003 werden de bijgebouwen van de Oud-Katholieke Kerk aan 't Zand verbouwd, uitgebreid en hersteld, om beter ruimte te kunnen bieden aan diverse kerkelijke activiteiten, exposities, lezingen e.d. De bijgebouwen dateren voor een groot deel uit de bouwtijd van de kerk. Deze werd in 1927 gebouwd naar ontwerp van architect W. van Gent, in de vernieuwende vormen van de Amsterdamse School.

Al vanaf de 17de eeuw bevond er zich een schuilkerk van de Oud-Katholieken in een huis in het voormalige Begijnhof aan 't Zand. Bij de bouw van het nieuwe kerkgebouw werden diverse onderdelen van deze "voorganger" in het interieur opgenomen. Ook de Gemeentezaal achter de kerk werd daarbij voorzien van een fraai moer- en kinderbintenplafond en een bijzondere 17de-eeuwse schouw, afkomstig uit de oude panden die werden gesloopt. De recente verbouwing werd aangegrepen voor een restauratie van deze schouwpartij, die daarmee een ware gedaantewisseling onderging. Op basis van oude foto's en kleuronderzoek werd de

schouw door restaurateur E. Tjebbes uit Naarden onder handen genomen. De boezem, zuilen en basementen werden respectievelijk grijs, rood en zwart gemarmerd. De achterwand werd betegeld met "witjes".

Ook aan het kerkgebouw zelf werden onderhoudswerkzaamheden uitgevoerd. Omdat het gebouw sinds enkele jaren is aangemerkt als rijksmonument, kan daarbij een beroep worden gedaan op de BROM-onderhoudssubsidie van het rijk. Deze regeling is met name bedoeld voor kerken, molens, hofjes e.d. Op basis van een meerjaren-onderhoudsprogramma werden in het kader van de BROM-regeling in het afgelopen jaar ook onderhoudswerkzaamheden verricht aan: de Sint-Joriskerk, de Lutherse kerk, de Franciscus-Xaverius en het hofje Armen de Poth.

Partiële restauraties

Een goed beheer en onderhoud van monumenten is van belang om voortschrijdend verval en daarmee grootschalige restauraties te voorkomen. De Monumentenwacht is een organisatie die hieraan een belangrijke bijdrage levert. Eigenaren van Monumenten kunnen lid worden van de Monumentenwacht, waarna door middel van inspecties en rapportages eventuele gebreken in een vroeg stadium worden opgespoord en in kaart gebracht.

Als gevolg hiervan lag in het afgelopen jaar het zwaartepunt bij de zogenaamde partiële restauraties, waarbij bepaalde onderdelen van het gebouw werden hersteld. In overleg met het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg werd gekeken naar de historische waarden en in relatie hiermee naar de materiaalkeuze, uitvoeringsaspecten en eventuele subsidiemogelijkheden.

Dit gold voor onder meer de volgende objecten: Berkenweg 12 (woningherstel) Breestraat 60 (kap) Coninckstraat 15 (balklagen), Hof 27, Hogeweg 70, Militair Hospitaal (schilderwerk), Kamp 73 (kozijnen), Kamp 75, Kortegracht 11, Langestraat 95, Muurhuizen 7 (kap), Muurhuizen 35a, J. van Oldenbarneveltlaan 19 en 32 en Zuidsingel 11 (gevelherstel).

Tenslotte werden aan de woningen in de voormalige Juliana van Stolbergkazerne (in 2000 aangewezen als rijksmonument) herstelwerkzaamheden uitgevoerd, met name aan het decoratieve metselwerk van de monumentale gevels, waarin diverse typen en kleuren baksteen en natuursteen zijn verwerkt.

Van spieker tot stadsmuur

door FRANCIEN SNIEDER

In 2003 is veel onderzoek gedaan in het buitengebied van Amersfoort en zelfs daarbuiten: namelijk in de gemeente Leusden. Ook daar is de laatste jaren het besef gegroeid dat zonder archeologisch onderzoek erg veel ongezien en ongedocumenteerd verdwijnt. Mede door de veranderende wetgeving op het terrein van de archeologie, voortkomend uit de ondertekening van het Verdrag van Valletta (ook wel van Malta genoemd), laat de gemeente Leusden vooronderzoek uitvoeren op terreinen met archeologisch verwachtingen. Een structureel samenwerkingsverband met de gemeente Amersfoort is in de maak, waarmee Leusden kiest voor een gewetensvolle omgang met haar archeologisch erfgoed.

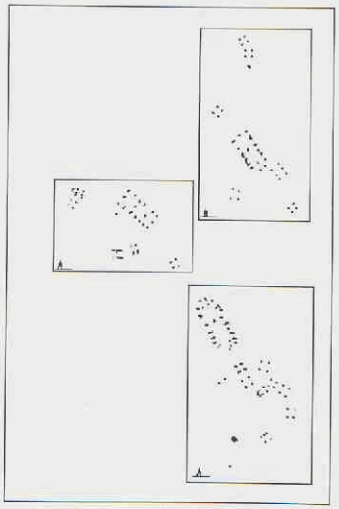

Hogeweg: plattegrond van de drie erven met boerderijen en spiekers

In het ontwikkelingsgebied **Wieken-Vinkenhoef** is bijna het gehele jaar op diverse percelen gegraven. Gezien de ligging op een dekzandrug en het feit dat deze ook nog vrij onaangetast is, had het gebied voor het grootste deel de status van Archeologisch Belangrijke Plaats (benaming in de Gemeenteverordening voor terreinen met hoge archeologische verwachtingen of archeologische waarde, waar voorafgaand aan bodemverstorende werkzaamheden archeologisch onderzoek moet worden gedaan). Aan die verwachtingen wordt ruimschoots voldaan: het gebied blijkt met name in de IJzertijd (800 v.C. tot 0) druk bewoond te zijn geweest.

De Hogeweg is, zoals de naam al zegt, weliswaar vrij hoog gelegen, maar de dekzandrug bereikt het hoogste punt (ca. 4 meter boven NAP) enkele tientallen meters ten noorden van de Hogeweg. De Lageweg is trouwens niet zo laag gelegen als de naam doet vermoeden. Een van de breedste percelen ligt ten westen van de weg die de Hoge- en de Lageweg

met elkaar verbindt. Bij het onderzoek op dit perceel zijn drie erven met boerderijen en spiekers (voorraadschuurtjes) gevonden. Ook aan de oostzijde van de verbindingsweg bleken in de IJzertijd vele spiekers te hebben gestaan.

De boerderijen waren van het tweeschepige type, zoals gebruikelijk in de IJzertijd, met wanden uit een dubbele rij palen. Ze waren 12,4 tot 18 meter lang en ongeveer 6 meter breed en binnen deze ruimte werd zowel gewoond als vee gestald. Naast enkele wat grotere schuurtjes waren er zeer veel – vier tot zes per erf – van de bovenvermelde spiekers. Deze zijn circa twee meter in het vierkant en hebben in het zand alleen vier paalsporen achtergelaten. Deze schuurtjes stonden namelijk op lange palen hoog boven de grond, om ongedierte en vocht geen kans te geven. De datering van de huizen en schuren valt, op grond van het gevonden aardewerk, in de late IJzertijd: de laatste eeuwen voor het begin van de jaartelling. Een koolstof 14-datering is op moment van schrijven nog niet voorhanden.

Wel is een koolstof 14-datering van 6800 voor Christus voorhanden, van een andere categorie sporen in de Wieken-Vinkenhof: kuilen met een lichtgrijze vulling en brokjes houtskool. Dit blijken dus sporen uit de Midden-Steentijd te zijn, zoals wij die ook kennen uit Nieuwland en Vathorst.

Gezien de lagere ligging van de gronden ten zuiden van de Hogeweg, waren de verwachtingen voor prehistorische bewoning minder hoog, maar ook hier bleek in de IJzertijd gewoond te zijn. Weliswaar concentreerde deze bewoning zich op relatief hoge plekken waar een kleilaag was gedeponeerd door de Barneveldsebeek. Het aardewerk geeft een voorlopige datering van deze nederzettingssporen in de Late IJzertijd.

Verrassend was de vondst van twee (fragmenten van) glazen armbandjes uit de periode van 200 voor Christus tot 50 na Christus. Hoewel in Amersfoort nooit eerder gevonden, zijn deze zogenaamde La Tène (vindplaats in Zwitserland) armbanden geen

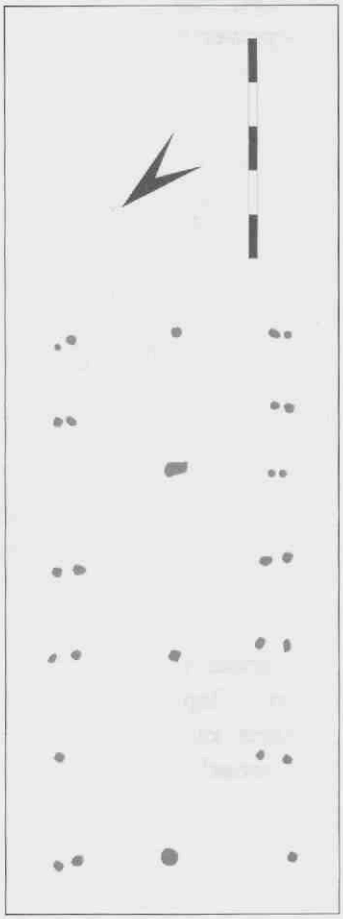

Boerderij met wanden uit een dubbele rij palen

zeldzame vondst. In Nederland worden ze vooral in het rivierengebied gevonden. Wellicht zijn de Amersfoortse armbanden geïmporteerd. Ze zijn gemaakt van massief glas en hebben een zigzag versiering van gele glaspasta; één armband is robijnrood, de ander donkerblauw.

Het onderzoek op de percelen ten zuiden van de Hogeweg wordt in 2004 voortgezet, eveneens op de plaatsen waar hier een hydrologische bufferzone is gepland, waartoe veel grondverzet plaatsvindt (de Horsterbeek, vijvers en laagtes worden uitgegraven).

Voor de uitbreiding van de **begraafplaats** bij het torentje van Oud-Leusden kwam het terrein in aanmerking dat aan de zuidzijde daarvan grenst, ingeklemd tussen de A28 en de provinciale Doornseweg. Aangezien hier vlakbij, tijdens de aanleg van de A28, belangrijke archeologische vondsten zijn gedaan, liet de gemeente Leusden een vooronderzoek uitvoeren. De vondsten die destijds door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek zijn gedaan, stammen uit verschillende perioden (Bronstijd, IJzertijd, laat-Romeinse tijd, vroege en late Middeleeuwen), waarbij het meest de spectaculaire vondsten opvielen uit de vroege Middeleeuwen, om precies te zijn de Merovingische periode. De rijke graven uit die tijd benadrukken het belang van dit gebied in de 6de en 7de eeuw. Maar ook al in de laat-Romeinse periode (4de eeuw), lagen hier aanzienlijke belangen, gezien de vondst van een wachttoren.

Uit de geschreven bronnen, en niet uit de archeologische, kennen wij Leusden als voornaam in de Karolingische periode. Dan bevindt zich hier een villa, de villa Lisiduna, genoemd in de schenkingsoorkonde van Karel de Grote uit 777: een koningsgoed met een belangrijke functie voor het omliggend gebied. De grote vraag is, waar lagen de huizen en hoeven behorend bij dit voorname domein uit de Karolingische periode?

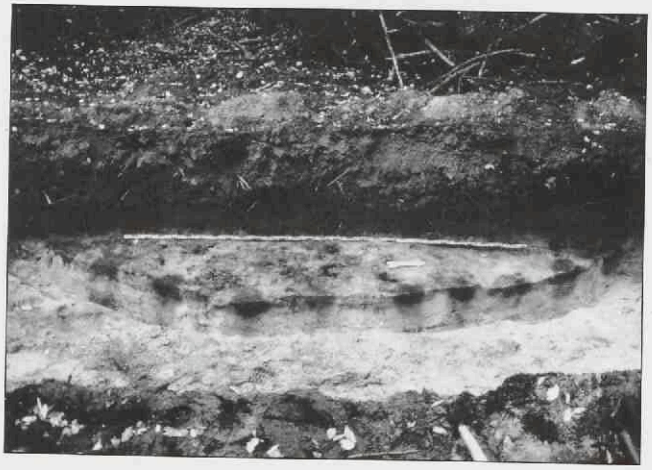

Oud-Leusden: (halve) palenkrans van grafheuvel.

Het vooronderzoek, vooraf gegaan door een booronderzoek door het

Archeologisch Adviesbureau RAAP, bestond uit een aantal zoeksleuven over het terrein en gaf aanwijzingen voor aanwezigheid van archeologische resten. Hieruit bleek de grote archeologische rijkdom van dit gebied. In het noordelijk deel van het terrein zijn de resten van een grafheuvel aangetroffen: sporen van een (halve) palenkrans die de grafheuvel omringde. Hoewel er geen aardewerk in context bij is gevonden, kan de grafheuvel naar alle waarschijnlijkheid worden gerekend tot de Bronstijd (ca. 2000-750 v.C.). De bovenkant van de heuvel is helaas verdwenen en daarmee (waarschijnlijk) ook de centrale begraving.

In het gebied grenzend aan de Doornseweg zijn tientallen sporen gevonden uit de IJzertijd (750 v.C.-0): paalsporen van huizen en schuren. IJzerslakken duiden op ijzerbewerking in deze periode.

In het oostelijk deel van het terrein bevonden zich sporen van een ander karakter. Het zijn weliswaar ook sporen van houten palen, maar deze zijn veel groter en dieper. Ook de vulling is anders: brokken ongebrande en verbrande leem, afkomstig van de wanden van gebouwen. Dit waren huizen van een fors formaat en dateren uit de 8ste tot de 12de eeuw, naar de aardewerkscherven te oordelen. Het is vooral de Karolingische periode van de villa Lisiduna, die zo de aandacht trekt. Uit deze voorname fase van Leusdens geschiedenis was bij het grote onderzoek ter plaatse van de A28 door de ROB niets gevonden. Wel waren enkele malen Karolingische scherven bij de aan het onderzoeksterrein grenzende boerderij Vlooswijk gevonden. Waar lag deze belangrijke villa? Nabij de toren van Oud-Leusden die een restant was van een 12de/13de-eeuwse kerk, met een mogelijk oudere voorganger? Zijn nu restanten van deze Karolingische nederzetting gelokaliseerd? Verder vlakdekkend onderzoek, volgend op dit proefsleuven onderzoek, zou een antwoord op deze vraag kunnen geven. De gemeente Leusden heeft echter gekozen voor behoud en bescherming van de sporen: uitbreiding van de begraafplaats zal elders plaatsvinden.

In de **binnenstad** werd in 2003 een kort, maar zeer interessant onderzoek verricht. In de Krankeledenstraat zijn twee pandjes (nrs. 20 en 22) afgebroken, om in gelijke vorm en karakteristieken weer te worden opgebouwd. Het buurpand, Krankeledenstraat 24, is in 1947 afgebroken, waarvoor een nieuw huisje in de plaats is gekomen. Er is in die tijd ook een opmeting van de oude situatie gedaan, een nauwelijks te begrijpen tekening, afgebeeld in H.Halbertsma: *Zeven eeuwen Amersfoort* (Schiedam 1959). Daaruit bleek dat de vroegste stadsmuur van rond 1300 enkele meters *achter* de rooilijn van de straat lag. Dit is opmerkelijk, omdat elders

bij archeologisch onderzoek bleek dat de stadsmuur meestal onder de voorgevels van de Muurhuizen lag, die daarop gefundeerd waren. De voorgevel van het huis Tinnenburg bestaat zelfs uit de stadsmuur; de bogen waarop de weergang rustte, tekenen zich hierin af.

Voordat Krankeledenstraat 20 en 22 werden afgebroken, is bouwhistorisch onderzoek aan de panden verricht [Albert van Engelenhoven, bureau Monumentenzorg]. Een daarbij aangetroffen muurfragment, gemetseld van de grote bakstenen, waarvan het formaat typerend is voor de eerste verdediging (circa 28x14x7cm), bleek zich na afbraak van de twee panden voort te zetten in de muren van de belendende panden. De stadsmuur was direct op het schone zand gefundeerd (ca. 1,5 meter boven NAP) en op funderingshoogte ruim 70 cm dik, bovengronds ongeveer 50 cm. De bewaarde hoogte was drie meter vanaf funderingsniveau. De muur bevindt zich ongeveer zes meter achter de huidige rooilijn. Direct achter de stadsmuur begon de gracht, waarvan de insteek duidelijk waarneembaar was. Waar zich nu tuinen bevinden, bevond zich in de tijd dat de muur nog functioneerde water. De gracht zal toen een breedte hebben gehad, die zeker drie maal zo breed als de huidige Westsingel was. Het is een omgrachting geweest met een singel in het midden, een dubbele gracht dus.

De eerste stadsmuur was nog niet eerder zo goed in doorsnee gezien als hier bij de Krankeledenstraat.

Literatuuroverzicht

door Fred van Kan

Hierin zijn artikelen die verschenen in het Jaarboek 2003, NIET opgenomen.

* Marc van Acht e.a.: *Amersfoorters over Amersfoort. Uitkomsten van de stadspeiling 2002*. Amersfoort, 2003.
* Hein Barten: *Genealogie Van Vulpen. De nakomelingen van Joannes (Jan) Janze uit Hoogland*. Amersfoort, 2003.
* Tom Blekkenhorst, Hans Renes & Ronald Rommes: *Doorploegen. Gids voor historisch onderzoek naar het boerenbedrijf in de provincie Utrecht*. Utrecht, 2003.
* Gideon Boekenoogen: Wegwijzers naar tabaksplanterijen. In: *De kroniek. Nieuwsbrief historisch Amersfoort* 5/4 (2003). 10-12.
  Bijdrage over de ligging van de tabaksplanterijen.
* Cor van den Braber: *Gezicht op Amersfoort van Matthias Withoos*. (Amersfoort, 2003.
  Zie de recensie van Gerard Raven.
* Lia Bruyn: Mooi, mooier, mooist. Conny Meslier over een walvis, schapen en meer. In: *Antiek & Verzamelkrant* 19 (2003). nr. 193. 60-61.
  Betreft de Amersfoortse fotografe.
* Renger de Bruin: *"Wij en onze opvolgers zullen iedereen recht doen". Het Utrechtse provinciebestuur in historisch perspectief*. Utrecht, 2003.
* Ben van de Burgwal: *De staat van de stad. Monitor leefbaarheid en veiligheid 2003*. Amersfoort, 2003.
* Max Cramer: Boerderij Sneul gemeentelijk monument! In: *De kroniek. Nieuwsbrief historisch Amersfoort* 5/2 (2003). 11.
* Gerjan Crebolder: *Een eeuw Kippenlijn. Van Ede-Nijkerk tot Ede Amersfoort*. Barneveld, 2003. (Schaffelaarreeks 32).
  Geschiedenis van deze spoorlijn.
* Atti Davidse, Gerard Hilhorst & Ed van Hamersveld: *Hoogland rondom "De Muziek". 75 Jaar muziekvereniging St. Caecilia*. Hoogland, 2003.
  Jubileumuitgave.
* R. Diederiks & M. Cramer (red.): Boerderijen in Amersfoort. In: *Amersfoort Magazine* 6/2 (2003).
  Special t.g.v. Open Monumentendag.
* Albert van Engelenhoven: Over jaarringen en kloostermoppen. Uit bouwhistorisch onderzoek blijkt dat de huizen van Amersfoort veel ouder zijn dan tot nu toe werd gedacht. *De kroniek. Nieuwsbrief historisch Amersfoort* 5/3 (2003). 7-8.
* Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel: *Kamp Amersfoort*. Amsterdam, 2003.
  Zie de recensie van Kees Ribbens.
* Wim de Gans: *De geologie van de provincie Utrecht*. Utrecht, 2003. Cd-rom.
* Wim de Gans: De voorde(n) van Amersfoort. In: *De kroniek. Nieuwsbrief historisch Amersfoort* 5/2 (2003). 6-8.
* Rie Ghijsen, Amersfoort: gewoon bijzonder en bijzonder gewoon. In: *Amersfoort Magazine* 6/3 (2003). 6-9.
  Betreft de activiteiten van 't Gilde Eemland en de Waterlijn.

* Simon H. Groot (ed.): *Joannes Tollius. Opera omnia volume IV. Madrigali a 6 voci.* Amersfoort, 2003.
Een heruitgave van werk van deze Amersfoortse componist.
* Lotte Haagsma, Patricia Deiters & Annelou Evelein: *Symposium Artboretum connecting Amersfoort.* Amersfoort, 2003.
Symposium georganiseerd door De Zonnehof in 2003 betreffende de betekenis van de groene openbare ruimte in een stedelijk gebied, in het bijzonder in Vathorst.
* Arie van den Heuvel, Gerard Raven & Nellie van Vulpen (red): *Een wereld van verschil. Hooglanderveen ontmoet Vathorst. Fiets-/wandelroute en historische achtergronden.* Hoogland, 2003. (Hooglandse Historische Reeks).
* M.W. Heijenga-Klomp: *Nicolaas Wicart, 1748-1815. Landschapstekenaar en porseleinschilder.* Alphen aan den Rijn, 2003.
Wicart tekende o.m. in Amersfoort en Eemland.
* Rita Hunink & Anja Vonk: *Schimmelpenninckbuurt 101 jaar.* Barneveld, 2003.
* Erna Huppelschoten & Margo Huisman: *Groetjes uit Amersfoort.* Amersfoort, 2003.
Stadsgids waarin kunstwerkjes van Amersfoortse kinderen, cursisten van Scholen in de Kunst, de leidraad vormen. Uitgave t.g.v. de kinderkunsttentoonstelling in Stadsgalerij De Observant.
* D.M. de Jaeger: *Rotary voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog.* Amsterdam, 2003.
Betreft ook Amersfoort.
* Antheun Janse: *De sprong van Jan van Schaffelaar. Oorlog en partijstrijd in de late Middeleeuwen.* Hilversum, 2003. (Verloren Verleden 21).
* Ludo Jongen: De naakte amazone. Het verbazingwekkende verhaal van Lady Godiva. In: *De kroniek. Nieuwsbrief historisch Amersfoort* 5/1 (2003). 8-9.
De Amersfoortse Godivastraat is genoemd naar de legendarische Engelse Godiva.
* Ludo Jongen & Saskia Prins: *Heilig Amersfoort.* Amersfoort, 2003.
Over heiligen in Amersfoortse context.
* Ludo Jongen & Saskia Prins: Titus Brandsma en Kamp Amersfoort. In: *De kroniek. Nieuwsbrief historisch Amersfoort* 5/2 (2003). 4-5.
* Arie Kamphorst: *Kamphorst. Een Veluws en een Twents geslacht.* Wageningen, 2003.
Betreft ook Amersfoort.
* Wim Keja, Joop Dee, Marion van der Steen & Wim Jansen: *Chemie aan de Kleine Koppel, 2003.* Z.pl., z.j.
Fotoboekje uitgegeven ter herinnering aan de per 1 juli 2003 gesloten fabriek van Rohm & Haas aan de Kleine Koppel.
* Jannie Kloosterman: Over een weddenschap, een wijnkoop en twee huwelijken. In: *De kroniek. Nieuwsbrief historisch Amersfoort* 5/2 (2003). 9-10.
Gaat in op het begrip wijnkoop bij transacties.
* A. Koch (red.), Corinne van den Hoeven, Hyke Koopmans, Miegiel Loeffen & Marjan Groot: *Galerie Kapelhuis. Dertig jaar vernieuwing in de toegepaste kunst 1960-1990.* Rotterdam, 2003.
* D.T. Koen & J. Renes: *Wegwijzer. Gids voor historisch onderzoek naar verkeer en vervoer in de provincie Utrecht.* Utrecht, 2003.
* J.J.C. Langelaar: *Het geslacht van Langelaar vanaf 1464 (1410) in Het Sticht en vanaf 1636 in het graafschap Buren.* Wijk bij Duurstede, 2003.
Betreft ook Amersfoort.

* Ellis Latul-Jonker: Culturele diversiteit. *In: De kroniek. Nieuwsbrief historisch Amersfoort* 5/1 (2003). 2-3.
  Betreft een project van Archiefdienst en Museum Flehite Amersfoort dat beoogt komst en vestiging van nieuwe groepen Amersfoorters vast te leggen.
* *Luiaardnieuws*. 7/3 (2003).
  Jubileumbuurtkrant uitgegeven t.g.v. 100 jaar buurt De Luiaard.
* Henk van Middelaar (red.): *Het Hooglands zakwoordenboek*. Derde, herziene druk. Hoogland, 2003.
* M. Mijnssen-Dutilh: De Eem, Amersfoorts levensader. In: *De kroniek. Nieuwsbrief historisch Amersfoort* 5/3 (2003). 4-6.
* *Nageslacht Dirk Kroes 1762. Stam Haarlem*. Zaandam, 2003.
  De Amersfoortse architect Herman Kroes behoort tot deze familie.
* Kees Nieuwenstein: *Kroniek bij 40 jaar H. Geestkerk 1963-2003*. Amersfoort, 2003.
* Lotteke van Nimwegen: *Lokale media en stadsberichten. Stadspeiling 2003*. Amersfoort, 2003.
* Diete Oudesluis: *"Kamp Amersfoort" Kurzvortrag im Rahmen der Symposiums "Halle G"*. Berlijn, 2003.
* Rien Paijmans: *"De Amersfoorters"*. Haren, 2003.
  Betreft de verzetsgroep die voortkwam uit o.a. een gevangenengroep die komend van Kamp Schoorl enige tijd in Kamp Amersfoort verbleef om vervolgens in Haren tewerkgesteld te worden.
* Oldrich Palata, Koos Egtberts & Onno Maurer: *Pas op breekbaar! 400 jaar Boheems glas uit het Noord-Boheems Museum in Liberec*. Amersfoort, 2003.
  Verschenen t.g.v. de gelijknamige tentoonstelling in Museum Flehite Amersfoort.
* Janneke Pluim: *Scholierenproject "Tweede Wereldoorlog in Amersfoort"*. Utrecht, 2003.
  Betreft een project voor middelbare scholieren in het kader van de basisvorming. Deze uitgave heft als thema Kamp Amersfoort en bestaat uit een docentenhandleiding, een onderzoeksdossier en 2 CD-roms.
* Gerard Raven: De Amersfoortse munt. In: *De kroniek. Nieuwsbrief historisch Amersfoort* 5/2 (2003). 9-10.
* Gerard Raven: Geschonken schatten. Hoe Flehite aan haar kostbaarste aanwinst kwam. In: *De kroniek. Nieuwsbrief historisch Amersfoort* 5/4 (2003). 4-5.
* Gerard Raven: Logement de Gaaper. Het oudste stenen woonhuis van Amersfoort. In: *De Kroniek. Nieuwsbrief historisch Amersfoort* 5/1 (2003). 6-7.
* Gusta Romijn: *1984XX2003. XX Jaar School Theater & Dans Festival Amersfoort*. Amersfoort, 2003.
* Klaas Roodenburg, Renske van der Linde-Beins & Onno Maurer: *Jo Koster 1868-1944. Een zwervend bestaan*. Zwolle, 2003.
  Uitgave over leven en werk van deze kunstenares, verschenen bij de overzichtstentoonstelling in Museum Flehite Amersfoort.
* G.A. Russer: *Sporen over de Veluwe Amersfoort-Apeldoorn*. Barneveld, 2003.
* Hedwig Saam: *Licht, lucht en ruimte. Wonen in de jaren vijftig*. Amersfoort, 2003.
  Verschenen t.g.v. de gelijknamige tentoonstelling in De Zonnehof.
* Wim Schipper: *Verleden en heden van de Treeker eik en zijn omgeving*. Barneveld, 2003.
  Behandelt geschiedenis, ontwikkeling en beheer van landgoed Den Treek-Henschoten.

* Theo Spek: *Provincie Utrecht literaire reis langs het water. Bloemlezing.* Zeist, 2003.
  Betreft o.m. Amersfoort.
* Anje Tiggelman-Hoekema: *Familieboek van de familie Laseur: Velen van hen komen uit Amersfoort.* Lekkerkerk, 2003.
* Jürgen Trimborn: *Der Herr im Frack. Biographie Johannes Heesters.* Berlijn, 2003.
  De zanger Heesters werd in 1903 in Amersfoort geboren. Hij maakte vooral furore in Duitsland.
* *Van liefdewerk naar zorg met aandacht. 425 jaar St Elisabeth in Amersfoort.* Amersfoort, 2003.
  Over het verpleeghuis aan de Sint-Brandaenstraat dat teruggaat op het in 1577 gestichte Sint-Elisabeth-Gast- of Ziekenhuis.
* Aart Veldhuizen: "Voorwaarts. Mars!". De Oudheidkundige Vereniging Flehite en de toekomst. In: *De kroniek. Nieuwsbrief historisch Amersfoort* 5/3 (2003). 2-3.
  Tekst van een lezing uitgesproken bij de ALV van de Oudheidkundige Vereniging in 2003.
* P.M. Veenstra: *Henk Visch.* Catalogus tentoonstelling 3. Mensenhandel is verboden. Amersfoort, 2003.
  Uitgegeven t.g.v. de tentoonstelling van zijn werk in De Zonnehof.
* F. Vogelzang: *De Staten in stukken. Gids voor historisch onderzoek naar het Provinciaal Bestuur van Utrecht na 1831.* Utrecht, 2003. (Trajecten door Utrecht 9)
* Rinus van Warven: Een boerderij met 1200 dieren. In: *Amersfoort Magazine* 6/3 (2003). 10-13.
  Betreft Dierenpark Amersfoort.
* Manon Wester: *Actieplan Cultuurbereik 2001-2004. Van jonge mensen en de dingen die gaan komen. Rapportage over de jaren 2001 en 2002 door de visitatiecommissie cultuurbereik.* Den Haag, 2003.
* Agnes Witte: *"Bouwen maar, vrienden!" Amersfoort in platen en citaten 1946-1965.* Zaltbommel, 2003.
* E.J. Wolleswinkel: *Het archief van de familie Taets van Amerongen (1160) 1259-1993.* Den Haag, 2003. (Reeks van archiefinventarissen van de Hoge Raad van Adel 7).

Recensies

Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel: Kamp Amersfoort. **Amsterdam: Mets & Schilt, 2003. 269 pp. Geïllustreerd. ISBN 90-5330-367-7. € 25,-.**

Wetenschappelijke studies over de Duitse concentratiekampen in Nederland zijn schaars, zo werd reeds in 1959 geconstateerd. Enkele decennia later, aan het einde van de 20ste eeuw, was dat nog steeds zo. Monografieën waarin de geschiedenis van de afzonderlijke kampen centraal staat, bleven lange tijd vrij zeldzaam. Dat betekende niet dat er geen enkel onderzoek werd verricht naar de kampen. Historici als Loe de Jong en Jacques Presser gingen in hun bekende en meer algemene publicaties over de Tweede Wereldoorlog en de jodenvervolging niet voorbij aan de gebeurtenissen in de kampen. Met name Westerbork ontving daarbij veel aandacht. Dat kamp kreeg vanaf 1993 tevens aandacht in de jaarlijkse *Westerbork cahiers*, waarin naast bijdragen van wetenschappelijke aard ook ruimte was voor herinneringen van voormalige kampbewoners en tijdgenoten. In de jaren negentig verschenen voorts kleinere studies van A. Boer: *Het kamp Schoorl* (Schoorl, 1991) en van G. Veldman: *Knackers achter prikkeldraad. Kamp Erika bij Ommen*, 1941-1945 (Utrecht, 1993).

Kamp Amersfoort bleef daar in historiografisch opzicht bij achter. Weliswaar nam de aandacht voor de oorlogsjaren in Amersfoort, zoals elders in Nederland, toe vanaf de jaren tachtig, maar tot een monografie kwam het vooralsnog niet. In de eerste naoorlogse jaren was weliswaar een bont geheel aan persoonlijke herinneringen van oud-gevangenen gepubliceerd, maar een goed overzicht daarvan ontbrak vooralsnog (nu is er de website www.kampamersfoort.nl). In de jaren negentig werd steeds sterker de behoefte gevoeld de geschiedenis van het kamp vast te leggen. De oprichting van de inmiddels door de overheid erkende Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort, die de herinnering ook in materiële vorm wil behouden, is daar een uiting van. Ook het plan van de gemeente Amersfoort in 1999 om te komen tot de hier besproken studie vloeide voort uit het genoemde streven.

Bij het initiatief voor deze studie speelde ongetwijfeld mee dat er nog een zekere mogelijkheid bestond enkele voormalige gevangenen te interviewen. Dat diezelfde ex-gevangenen ook behoren tot het beoogde lezerspubliek, blijkt uit de inleiding. Daarin zet Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel uiteen dat het algemene beeld dat zij met dit overzichtswerk schetst niet op alle onderdelen overeen zal komen met de

individuele beleving van de oud-gevangenen. Het is een specifiek probleem voor elke historicus die (gevoelige aspecten van) het eigentijdse verleden bestudeert en in publicaties vormgeeft. Dat de auteur in elk geval de juiste toon heeft weten te treffen, spreekt zowel uit de inhoud van haar studie als uit de reeds wenselijk gebleken herdrukken van het boek.

De portrettering van het sinds augustus 1941 functionerende kamp vindt plaats vanuit drie perspectieven, waarbij grote lijnen op verhelderende wijze worden verweven met persoonlijke ervaringen. Het eerste perspectief is dat van de Duitse autoriteiten in bezet Nederland, het tweede dat van de buitenwacht en het derde dat van de kampgevangenen. Het laatstgenoemde perspectief krijgt de meeste nadruk en de daaraan gewijde paragrafen en hoofdstukken bieden een goed overzicht van de uiteenlopende karakteristieken van de bevolkingsgroepen in het *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort* en het kampbestaan waaraan zij waren onderworpen. Het boek geeft helder beeld van de uiteenlopende en in de loop van de tijd wisselende samenstelling en omvang van de kampbevolking. Dat het niet eenvoudig moet zijn geweest om grip te krijgen op de geschiedenis van het kamp blijkt alleen al uit het gevarieerde panorama van uiteenlopende groepen gevangenen die hier enige tijd hebben doorgebracht: politieke gevangenen, Jehovah's Getuigen, joden, gijzelaars, beroepscriminelen, fraudeurs, contractbrekers, Amerikaanse staatsburgers en krijgsgevangenen uit de Sovjet-Unie. Na de tijdelijke sluiting van het kamp in het voorjaar van 1943 (waarna de officiële benaming veranderde in *Erweitertes Polizeigefängnis*) werd de samenstelling ietwat overzichtelijker door het grote aandeel van mannen die zich hadden onttrokken aan de Arbeidsinzet in Duitsland, maar doordat er steeds meer gevangenen naar Amerfoort werden gestuurd en zij steeds sneller naar elders werden getransporteerd, bleef het beeld wisselend. Niettemin zijn hun levensomstandigheden op gedegen wijze in kaart gebracht, met aandacht voor aspecten als dwangarbeid, voeding, de onsystematische behandeling met fysiek geweld en de falende medische verzorging door de artsen Van Nieuwenhuysen en Klomp.

Hoewel het voorhanden zijnde archiefmateriaal over het kamp – zeker wat betreft materiaal uit de oorlogsjaren zelf – niet overvloedig is, biedt het boek een adequate uiteenzetting van het Duitse systeem waarbinnen het functioneerde, een terrein waarop de auteur haar deskundigheid al eerder heeft bewezen. De behandeling van het Duitse perspectief behelst onder meer een heldere uiteenzettting van de uitbouw en de meer dan eens gebrekkige organisatie van het kamp.

In hoofdstuk 5 volgt een relatief beknopte uitwerking van het resterende perspectief, dat van de buitenwacht. De afscherming van het

kamp door de bezetter verhinderde immers niet dat het bestaan van het kamp doordrong tot de directe omgeving en de rest van het land. Na een korte behandeling van de opstelling van de burgemeester van Leusden (het kamp lag grotendeels op het grondgebied van zijn gemeente) volgt een uiteenzetting over de (pogingen tot) hulpverlening vanuit zowel Den Haag als Amersfoort, met name rond Loes van Overeem.

Door deze invulling van het optreden van de buitenwacht verliest de lezer enigszins uit het oog dat de buitenwacht ook op minder eervolle wijze betrokken was bij het kamp. Zo wordt bijvoorbeeld in dit hoofstuk wel iets vermeld over het behulpzame optreden van twee "goede" medewerkers van het Amersfoortse Gewestelijk Arbeidsbureau, maar niet over de verdere inschakeling van het plaatselijke GAB bij de functie van het kamp in de Duitse oorlogseconomie, iets wat in een later hoofdstuk slechts in een enkele alinea terugkeert. Hulpverlening aan gevangenen door de Amersfoortse politie wordt twee keer aangestipt, maar de rol van het plaatselijke politiekorps bij de vele transporten binnen de gemeente wordt daarentegen niet uitgewerkt. Wel zijn er incidentele vermeldingen van soortgelijke vormen van betrokkenheid van de buitenwacht. Zo valt in de studie te lezen dat een Amersfoorter in 1941 inkoper werd van het kamp en dat werklieden uit Amersfoort en omgeving werden ingeschakeld bij uitbreiding van het kamp. Helaas wordt niet belicht wat de motieven, mogelijkheden en afwegingen waren voor de betrokken individuen, organisaties en bedrijven.

Deze kanttekening neemt niet weg dat dit boek kan worden bestempeld als een gedegen en verantwoorde studie. Het werk van Von Frijtag maakt de lezer nieuwsgierig naar de lotgevallen van de vele, zeer uiteenlopende gevangenen in het kamp. Het boek dient daarom zeker niet als eindpunt in de bestudering van dit kamp te worden opgevat. Ook de naoorlogse geschiedenis van het kamp (de juridische en maatschappelijke omgang met dit specifieke oorlogsverleden) die in een zeer summiere epiloog wordt aangestipt, verdient een grondige behandeling. Daarbij kan worden voortgebouwd op een goed fundament.

Kees Ribbens
(Erasmus Universiteit Rotterdam)

C. van den Braber: Gezicht op Amersfoort van Matthias Withoos. **Amersfoort: Bekking & Blitz, 2004. ISBN 90 6109 5603. 96 pp. € 35,-.**

Toen Cor van den Braber met pensioen ging als hoofd van het gemeentelijk Bureau Monumentenzorg van de gemeente Amersfoort had hij allerlei plannen voor bezigheden waar hij eerder niet aan toegekomen was. Al jaren was hij geïntrigeerd door het enorme (2,5x4m) stadsgezicht van Withoos uit 1671, dat in 2001 is overgebracht van het Oude Stadhuis naar Museum Flehite. Hij had er detailfoto's van gemaakt, om de vele afgebeelde gebouwen te bestuderen. Gebouwen die hij meteen herkend had en waarvan hij door zijn ruime ervaring vaak bij wijze van spreken elke baksteen kende. Wie had dus beter een boek over dit pronkstuk kunnen schrijven dan hij?

Eerst gaat Van den Braber in op de achtergronden van het schilderij: de stad in de 17de eeuw, de kunstenaar en zijn tijdgenoten. Over de opdracht had ik overigens wel wat meer willen lezen, bijvoorbeeld dat Withoos destijds zelf lid van de vroedschap was. De auteur vermeldt wél dat men niet over één nacht ijs ging, want Withoos maakte eerst twee kleinere stadsgezichten uit hetzelfde gezichtspunt. Over dat gezichtspunt constateert de auteur na gedegen onderzoek dat Withoos een lichte vogelvluchtopname heeft gemaakt om de stad beter te laten uitkomen.

Daarna komen de detailfoto's aan bod, waarmee Van den Braber de gebouwen in de stad en de schepen in de haven beschrijft. Hij presenteert daarbij geregeld nieuwe informatie, bijvoorbeeld uit de stadsarchieven. Ook attendeert hij op zaken die op het schilderij ontbreken, zoals de iets later gebouwde kraan langs de Eem. Het schilderij is zelf natuurlijk ook een rijke historische bron. Van den Braber merkt op dat Withoos' voorpoort van de Koppelpoort "geheel identiek" (46) is en "nauwkeurig overeenkomt" (48) met de afbeelding op het schilderij met de vissers dat in dezelfde museumzaal hangt. Dat ben ik niet met hem eens: de detaillering klopt inderdaad, wat inderdaad pleit voor de betrouwbaarheid, maar de onderlinge verhoudingen wijken enorm af. Van den Braber wijst er overigens zelf op dat Withoos bouwkundige details onnauwkeurig weergaf, bijvoorbeeld bij de Sint-Joriskerk en de Onze-Lieve-Vrouwetoren. Heel opvallend is ook een nauwelijks weggewerkte vergissing met het dwarsschip van de inmiddels verdwenen Lieve-Vrouwekapel; dit staat er nu bijna dubbel op, alsof de schilder een borrel op had.

Opvallend is dat de stad van 1671 al geheel van steen lijkt te zijn, iets waar de auteur niet op wijst. Dat is merkwaardig, omdat pas in 1645 een verbod op houten voorgevels in de stad was afgekondigd. Misschien vond de schilder een stenen stad beter passen op dit statussymbool.

In het hart van het boek zit een prachtige uitklapplaat, waarop 50 gebouwen zijn geïdentificeerd. Het is verrassend te bedenken dat daarvan 21 nog bestaan! De nummering op de plaat spoort niet helemaal met de pagina's; lastiger voor niet-Amersfoorters is dat sommige nummers iets zijn verschoven. De afbeeldingen van prenten uit de museumcollectie zijn van hoge kwaliteit, mede dankzij Bekkings ruime drukervaring. Verschillende fotografen hebben hun tanden stukgebeten op het stadsgezicht zelf. Door de omvang en de hinderlijke vernislaag is het resultaat niet optimaal, maar beter had men het ook niet kunnen doen.

Doorgaans is de auteur vrij nauwkeurig met zijn informatie, maar soms klopt die niet. Het meisje van het mirakelbeeldje van 1444 kwam bijvoorbeeld niet uit Nijkerk, maar uit de aangrenzende polder Duist. En de eigenaar van het pand dat we nu kennen als het Huis met de Paarse Ruitjes was in 1672 niet Cornelis Sapius (pag. 70). Het gaat hier om de raad en latere burgemeester Cornelis Sinapius, telg van een bekend regentengeslacht. De bronverwijzing is ook niet geheel correct, maar ik kon deze toch eenvoudig achterhalen; hier wordt deze naam wel correct genoemd. Achterin wordt gemeld dat de foto's uit het Museum komen; bedoeld is dat de afgebeelde prenten tot de museumcollectie behoren. Dit zijn echter minieme schoonheidsfoutjes die in het niet vallen bij het genot om door dit boek te bladeren.

Het Museum heeft Cor van den Braber inmiddels bereid gevonden mee te werken aan een nieuwe eigentijdse toelichting bij het stadsgezicht, die volgend jaar moet worden opgeleverd.

Gerard Raven

Over de auteurs

Paul Brusse is als historicus werkzaam bij het Onderzoekinstituut voor Geschiedenis en Cultuur van de Universiteit van Utrecht. Hij publiceerde verschillende malen over Amersfoort. Samen met Addy Schuurman verzorgt hij een cursus "Geschiedenis van Amersfoort 1500-1940 aan de Volksuniversiteit Amersfoort.

Albert van Engelenhoven is sinds 2002 als bouwhistoricus werkzaam bij het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg.

Arie Keijzer studeerde schoolmuziek aan het Conservatorium te Rotterdam. Tussen 1972 en 1984 dirigeerde hij een aantal koren. Vanaf 1992 is hij werkzaam in Amersfoort: tot 2000 als directeur RMA, vanaf 2000 als directeur van Scholen in de Kunst.

James C. Kennedy is sinds september 2003 als hoogleraar Nieuwste Geschiedenis verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Jaap Morel is scheepsarcheoloog en momenteel betrokken bij het onderzoek naar Romeinse schepen.

Addy Schuurman is historicus. Van 1995 tot 2003 was hij als onderzoeker werkzaam voor Nyenrode Forum For Economic Research (NYFER). Samen met Paul Brusse verzorgt hij een cursus "Geschiedenis van Amersfoort 1500-1940" aan de Volksuniversiteit Amersfoort.

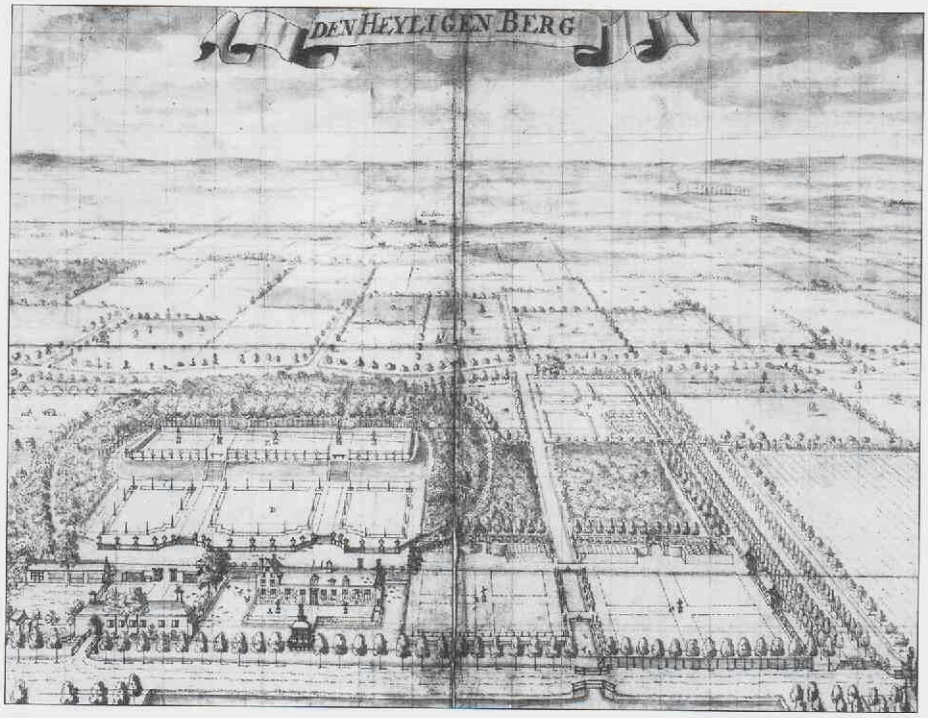

17de eeuwse tuinaanleg van De Heiligenberg.
Collectie: kasteel Haarzuilens.

Behoort bij Jaarboek Flehite 2003 (bijdrage Brongers).

Uitgeverij Bekking Amersfoort

Bij de uitgever verschenen in de Amersfortia Reeks:

Deel 1*
DE AMERSFOORTSE KERKEN, kloosters, kapellen en synagoge en hun geschiedenis tot omstreeks 1850, 108 pagina's, prijs € 11,30.
ISBN 90 6109 0261

Deel 2*
JORDANUS HOORN, een Amersfoortse kunstenaar in zijn tijd 1753-1833
Drs. F. Livestro-Nieuwenhuis, 96 pagina's, prijs € 11,30.
ISBN 90 6109 0296

Deel 3*
DEN TREEK, van marke tot landgoed
W.A.G. Perk, 112 pagina's, prijs € 11,30. ISBN 90 6109 0415

Deel 4
AMERSFOORT GETEKEND, rondgang door een oude stad, 2e druk
Cor van den Braber, 100 pagina's, prijs € 11,30. ISBN 90 6109 0601

Deel 5*
DE DOLLE JONKER, leven en werken van Everard Meyster (ca. 1617-1679)
Dianne Hamer en Wim Meulenkamp, 112 pagina's, prijs € 11,30.
ISBN 90 6109 1160

Deel 6*
ARCHEOLOGIE EN GESCHIEDENIS van een bouwplaats in Amersfoort,
Redactie Dr. J.A. Brongers, 120 pagina's, prijs € 11,30.
ISBN 90 6109 1845

Deel 7*
EEN HOFSTEDE GENAAMD RANDENBROEK
W.J. van Hoorn, 125 pagina's, prijs € 11,30. ISBN 90 6109 2000

Deel 8
HOEVELAKEN, 1132-1982
Mr. A. Veldhuizen, 172 pagina's, prijs € 11,30. ISBN 90 6109 3228

Deel 9
AMERSFOORTSE SOCIËTEITEN
Drs. B.G.J. Elias, 96 pagina's, prijs € 11,30. ISBN 90 6109 3872

Deel 10
TOREN DOOR DE TIJD, bouwen en restaureren in pelgrimsstad Amersfoort
Cor van den Braber, 178 pagina's, prijs € 11,30. ISBN 90 6109 4305

Deel 11
DE SINT-JORISKERK TE AMERSFOORT, van hofkapel tot kapittelkerk
Drs. Karel Emmens, 224 pagina's, prijs € 13,60. ISBN 90 6109 4429

Deel 12
EEN ZEER OUD EN VOORNAAM COLLEGE, Geschiedenis van de malen op het Hoogland buiten Amersfoort
Dr. C. Dekker, 128 pagina's, prijs € 11,30. ISBN 90 6109 464X

Deel 13
'ZULLEN WIJ NOG TERUGKEEREN...' De jodenvervolging in Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog
Kees Ribbens, 176 pagina's, prijs € 13.60. ISBN 90 6109 5506

Deel 14
HET BURGERWEESHUIS VAN AMERSFOORT
Drs. P.J.J.M. van Wees, 268 pagina's, prijs € 17,90. ISBN 90 6109 5565

Deel 15
ONDERWIJS IN AMERSFOORT 1850-1920, Een voorwerp van aanhoudende zorg
Dr. M.L.J. Meijer, 224 pagina's, prijs € 19,90. ISBN 90 6109 562X

*De met een * aangeduide titels zijn niet meer leverbaar.*